
ISTORIJA 20. VEKA, 2010, 3

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade
Institut d'histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Dr Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr Kosta Nikolić, zamenik urednika, dr Stanislav Sretenović, sekretar,
dr Nikola Žutić, dr Milan Koljanin, Miladin Milošević, dr Andrej Šemjakin
(Институт Славяноведения, Москва), prof. dr Nobuhiro Šiba (University of
Foreign Studies, Tokio), prof. dr Fransoa Rot (L'Université de Nancy 2, Nansi),
prof. dr Peter Radan (University of Sydney, Sidnej),
dr Konstantin Nikiforov (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Lili Kerol (University of Kearney Nebraska, Kerni)

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR i KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Dr Bojan B. Dimitrijević

Izlaze tri broja godišnje

Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

All articles published in Istorija 20. veka are refereed
Svi članci objavljeni u Istoriji 20. veka recenzirani su

Institut za savremenu istoriju, Beograd, E-mail: office@isi.co.rs
www.isi.co.rs

UDK 94

ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXVIII

2010. Beograd

Broj 3

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Momčilo Pavlović „ZLOČINI OSLOBODIOCA“ – ZADATAK SRPSKE ISTORIOGRAFIJE VISOKOG PRIORITETA	9
Nikola Žutić ZAVOD SV. JERONIMA– ILIRSKI, SRPSKI, JUGOSLAVENSKI ILI HRVATSKI 1453–1901	24
Ivan M. Becić RATNI DUGOVI KRALJEVINE SRBIJE U SVETLU POLITIKE	45
Ranka Gašić PROBLEMI TERITORIJALNOG ŠIRENJA BEOGRADA IZMEĐU DVA SVETSKA RATA	57
Dr Bojan Dimitrijević GENERAL SS I POLICIJE AUGUST MAJSNER I SRPSKI SISTEM BEZBEDNOSTI 1942–1943	69
Aleksandar Životić PITANJE ALBANIJE U ODNOSIMA IZMEĐU JUGOSLAVIJE I ZAPADA 1945–1947	83
Ivana Pantelić „DANTE NIŠTA NIJE ZNAO”, INFORMBIRO I BIVŠE PARTIZanke	97
Nenad Ž. Petrović ODNOS JUGOSLOVENSKOG VOJNOG I POLITIČKOG VRHA PREMA INTERVENCIJI ZEMALJA VARŠAVSKOG UGOVORA U ČEHOSLOVAČKOJ 1968. GODINE	107
Vladimir Ivanović JUGOSLOVENSKA KONCEPCIJA ORGANIZACIJE KULTURNO-ZABAVNOG ŽIVOTA JUGOSLOVENSKIH RADNIKA U AUSTRIJI I SRN	125
Kosta Nikolić SLOBODAN MILOŠEVIĆ I FRANJO TUĐMAN O STATUSU BOSNE I HERCEGOVINE 1991	137

Nikica Barić

O OKOLNOSTIMA I POSLJEDICAMA SMJENE PREDSJEDNIKA
VLADE REPUBLIKE SRPSKE KRAJINE BORISLAVA MIKELIĆA
1995. GODINE

151

PRILOZI

Ivan Brborić

MINISTARSKI SAVET MILANA NEDIĆA, OD DECEMBRA 1941.
DO NOVEMBRA 1942

169

ISTORIOGRAFIJA

Dragan Bisenić

ERIK HOBSBAUM: KRAJ DOBA REVOLUCIJA I GLOBALNIH
RATOVA . O Balkanu, bivšem komunističkom istoku i finansijskoj krizi

181

DOKUMENTA

Dragomir Bondžić

RAZGOVOR PREDSEDNIKA TITA SA DELEGACIJOM
UNIVERZITETA U BEOGRADU 16. JUNA 1971. – O DODELI
POČASNOG DOKTORATA

187

PRIKAZI

Miomir Gatalović

PARTIJA I KULTURA U SRBIJI 1952–1958 (Bojan B. Dimitrijević)

197

Dr Bojan Dimitrijević, bri. general Jovica Draganić

VAZDUŠNI RAT NAD SRBIJOM 1999. GODINE (Kosta Nikolić)

199

Dragomir Bondžić, UNIVERZITET U SOCIJALIZMU, VISOKO
ŠKOLSTVO U SRBIJI 1950 – 1960 (Ljubomir Petrović)

200

PRILOZI ISTRAŽIVANJU ZLOČINA GENOCIDA I RATNIH
ZLOČINA, Zbornik radova (Milan Koljanin)

203

Radmila Radić

NARODNA VEROVANJA, RELIGIJA I SPIRITIZAM U SRPSKOM
DRUŠTVU 19. I U PRVOJ POLOVINI 20. VEKA (Dragomir Bondžić)

206

Radoslav Uzelac Kipinjanin

RODNI GRM: MEMOARSKA PROZA (Sofija Božić)

209

ŽUPSKI ZBORNIK, broj 4, godina IV (Miomir Gatalović)

211

CONTENTS

DEBATES AND ARTICLES

Momčilo Pavlović	
"CRIMES OF LIBERATORS", HIGH PRIORITY TASK OF THE SERBIAN HISTORIOGRAPHY	9
Nikola Žutić	
COLLEGIUM HIERONYMIANUM ILLIRICORUM (1453–1901) ILYRIAN, SERBIAN, YUGOSLAV OR THE CROAT ONE?	24
Ivan M. Becić	
WAR DEPTHS OF THE SERBIAN KINGDOM: IN THE LIGHT OF THE POLITICS	45
Ranka Gašić	
PROBLEMS OF TERRITORIAL EXPANSION OF THE BELGRADE MUNICIPALITY BETWEEN THE WORLD WARS	57
Dr Bojan Dimitrijević	
SS AND POLICE GENERAL AUGUST MEISNER AND THE SERBAIN SECURITY SYSTEM 1942-1943	69
Aleksandar Životić	
QUESTION OF ALBANIA IN RELATIONS BETWEEN YUGOSLAVIA AND WEST 1945-1947	83
Ivana Pantelić	
„DANTE KNEW NOTHING“ INFORM BUREAU AND FORMER FEAMLE PARTISANS	97
Nenad Ž. Petrović	
RELATIONS OF THE YUGOSLAV POLITICS AND MILITARY TOWARDS THE SOVET INTERVENTION IN CYECHOSLOVAKIA 1968	107
Vladimir Ivanović	
CONCEPT OF THE FREE TIME OF THE YUGOSLAV GUEST WORKERS IN AUSTRIA AND FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY	125
SLOBODAN MILOŠEVIĆ AND FRANJO TUĐMAN ON STATUS OF THE BOSNIA AND HERZEGOVINA 1991	137

Nikica Barić RELIEVING OF THE PRIME MINISTER OF THE REPUBLIC OF SERBIAN KRAJINA BORISLAV MIKELIĆ IN 1995 AND ITS CONSEQUENCES	151
CONTRIBUTIONS	
Ivan Brborić GENERAL NEDIC GOVERNMENT AND ITS ACTIVITIES DECEMBER 1941/NOVEMBER 1942	169
HISTORIOGRAPHY	
Dragan Bisenić ERIC HOBSBAWM: END OF THE AGE OF THE REVOLUTION AND GLOBAL WARS: About Balkans, former Communist East and Economical Crises	181
DOCUMENTS	
Dragomir Bondžić THE TALKS BETWEEN PRESIDENT TITO AND BELGRADE UNIVERSITY DELEGATION, 16 TH JUNE 1971	187
REVIEWS	
Miomir Gatalović PARTIJA I KULTURA U SRBIJI 1952–1958 (Bojan B. Dimitrijević)	197
Dr Bojan Dimitrijević, bri. general Jovica Draganić VAZDUŠNI RAT NAD SRBIJOM 1999. GODINE (Kosta Nikolić)	199
Dragomir Bondžić, UNIVERZITET U SOCIJALIZMU, VISOKO ŠKOLSTVO U SRBIJI 1950 – 1960 (Ljubomir Petrović)	200
PRILOZI ISTRAŽIVANJU ZLOČINA GENOCIDA I RATNIH ZLOČINA, Collection of works (Milan Koljanin)	203
Radmila Radić NARODNA VEROVANJA, RELIGIJA I SPIRITIZAM U SRPSKOM DRUŠTVU 19. I U PRVOJ POLOVINI 20. VEKA (Dragomir Bondžić)	206
Radoslav Uzelac Kipinjanin RODNI GRM: MEMOARSKA PROZA (Sofija Božić)	209
ŽUPSKI ZBORNIK, broj 4, godina IV (Miomir Gatalović)	211

RASPRAVE I ČLANCI

MOMČILO PAVLOVIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 323.281(497.11)"1944/1945"
341.322.5:061.1(497.11)"2009/2010"
321.74-058.6(497.11)"1944/1945"

„ZLOČINI OSLOBODIOCA“ – ZADATAK SRPSKE ISTORIOGRAFIJE VISOKOG PRIORITETA

APSTRAKT: *Prilog se bavi malo poznatim detaljima, činjenicama i akterima vezanim za ideju, pripremne radnje, planove i predloge za formiranje Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci osoba streljanih posle oslobođenja 1944 (skraćeno: Državna komisija za tajne grobnice ubijenih od septembra 1944).*

Ključne reči: Državna komisija, zločini, žrtve, tajne grobnice, likvidacije, streljanja

1

Dolazak komunista na vlast, posebno u Srbiji, koja je, prema rečima Vinstonova Čerčila, i 1944. bila listom protiv komunista, bio je predmet decenijskih istraživanja u domaćim i inostranim arhivima. Ipak, neka pitanja su ostala nedovoljno obrađena ili se preko njih suviše olako prelazilo. Godinama ponavljane ideološke i političke ocene, oblikovane na razne propagandne načine, pojedini istoričari pretvorili su u gotove činjenice i naučne konstrukte. To su, pored ostalih, pitanja savezničkih bombardovanja gradova na prostoru Jugoslavije na kraju Drugog svetskog rata i pitanje zločina i terora partizanskih snaga – „zločina antifašista“. Budući da je ta tema postala dominantna u istočnoevropskim zemljama i posebno u bivšim jugoslovenskim republikama,¹ uz preterivanja i izlive primitiv-

¹ Sve istočnoevropske zemlje izučavaju totalitarno naledje komunističkih režima. Pored obimne istoriografije, osnovane su posebne institucije koje se bave ovim pitanjima. U Poljskoj, na primer, postoji Institut narodnog pamćenja koji je pre godinu dana objavio da je Drugi svetski rat odneo između 5,6 i 5,8 miliona Poljaka i Jevreja sa poljskim državljanstvom kao posledica nemačke represije u okupiranoj Poljskoj. U tih gotovo šest miliona poginulih o kojima govori nova publikacija Instituta, nije ubrojano i oko 150.000 žrtava sovjetskih zločina od 17. septembra 1939, kada su sovjetske trupe na osnovu pakta Hitler–Staljin ušle u istočne delove Poljske, sve do početka 1950-ih godina. U publikaciji *Poljska 1939–1945, pogibije i žrtve represija u dve okupacije* navodi se da je većina žrtava stradala od Nemaca. Sovjetska represija je prevashodno bila orijentisana na totalnu ekonomsku eksploraciju Poljaka. Proganjano je, odvođeno u logore i šikanirano oko 10 miliona Poljaka

nog antikomunizma, da su mnoge zemlje pokrenule sistematska istraživanja totalitarnog nasleđa, imao sam osećaj, poštujući napore mlađih kolega istoričara koji su počeli da se bave segmentima represije u Jugoslaviji, da pitanje zločina oslobođioča treba uvesti u javnost i pokrenuti ozbiljna i sistematska istraživanja te problematike. Znajući potencijale saradnika Instituta za savremenu istoriju i uopšte istoričara mlađe generacije, za koje verujem da nemaju opterećenja starijih kolega, odlučio sam da ovo pitanje podignem na najviši mogući nivo. Iskustva u radu sa Državnom komisijom za ispitivanje činjenica izvršenja smrte kazne i pronalaženje grobnog mesta generala Dragoljuba Mihailovića uverila su me da je nastala povoljna klima i da postoji politička volja da se ova pitanja rasvetle, ali i da postoji pasivan i tih otpor bivših komunista i njihovih potomaka i poštovalaca infiltriranih u sve pore srpskog društva koje nije imalo ni snage, a izgleda ni volje, da se, kao ostale zemlje, odrekne balasta totalitarnog nasleđa i odlučno raskine sa komunističkom prošlošću i akterima koji su nas doveli dovde dokle smo stigli. Srbija je, po mom sudu, danas nedefinisana država, umanjena, u ratu poražena, bombardovana, sa devastiranom privredom. Najveći broj izbeglica iz ostatih republika i pokrajine Kosovo i Metohija nalazi se u Srbiji, pohapšeno je ili se dobровoljno predalo gotovo celokupno srpsko vojno i političko rukovodstvo kome se još uvek sudi u Hagu. Pa ipak, niko u Srbiji nije odgovarao za ovu pogubnu politiku i posledice koje će trajno obeležiti i srpsku državu i narod. Kao da se ništa nije desilo i kao da niko nije kriv. U stvari, stvorena je ili se stvara klima da smo svi krivi i da smo svi isti. Uverenje da takva Srbija nema više šta da krije niti koga da štiti podstaklo me je da pokrenem priču o „zločinima oslobođioča“ ili, preciznije rečeno, da pokušam da za to pitanje zainteresujem one koji donose političke odluke, u najboljoj nameri i sa dubokim ubedljenjem da ne samo što služim istini nego da rezultati istraživanja mogu da budu od pomoći u preko potrebnom procesu umirenja Srbije.

2

Na sastanku kod glavnog i odgovornog urednika *Večernih novosti* Manojla Vukotića dogovoren je da kompanija Novosti i Institut za savremenu istoriju pokrene seriju napisa pod medijskim naslovom *Otkopavanje istine*. Vukotić je, osim zamene urednika Dubravke Vujanović, odabrao i novinara Predraga Vasiljevića kome su date precizne instrukcije za ovaj rad. Ja sam odabrao mr Srđana Cvetkovića, koji već ima značajne rezultate u izučavanju ove teme i Nema-

na teritoriji koju je okupirala Nemačka, a oko 1,8 miliona ljudi u sovjetskoj zoni na istoku Poljske. U Hrvatskoj postoji poplava manje ili više vrednih istoriografskih publicističkih radova o stradanjima Hrvata u Blajburgu. – Videti: V. Gajger, *Tito i likvidacija hrvatskih zarobljenika u Blajburgu 1945*, Istorija 20. veka, 2/2010, 29–51. U Sloveniji već 10 godina radi posebna Komisija na čelu sa dr Mitjom Ferencom. Videti: Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu Druge svetovne vojne*, Celje 2005.

nju Devića, studenta istorije, koji sa strašću i mladalačkim entuzijazmom istražuje žrtve rata na prostoru centralne Srbije.

Sutradan, na sastanku u mom kabinetu, sa Manojlom Vukotićem i Dubravkom Vujanović definisani su zadaci. Trebalo je da napišem uvodnik, što sam i učinio, a S. Cvetković i N. Dević su dobili urgentan zadatak da na nemoj karti Srbije ucrtaju mesta za koje se znalo ili pretpostavlja da su lokacije na kojima su komunisti streljali stvarne ili profilisane neprijatelje i protivnike. Kartu su izradili tehnički urednici Novosti i ona je već postala prepoznatljiva u javnosti, danas dopunjena sa stotinak lokacija za koje u trenutku izrade nismo znali da postoje. Tokom maja i juna 2009. u *Novostima* je objavljen feljton, a lokalni dopisnici su zaduženi da napišu tekstove i pronađu svedoček likvidacija. Taj zadatak je, manje-više, korektno obavljen. U anketi koju je sproveo iskusni urednik *Novosti*, njeni učesnici – od akademika do radnika – podržali su svesrdno ideju da se istraže i objave spiskovi likvidiranih i mesta likvidacija, kojima je pridodat epitet tajne grobnice. Za one koji su izgubili svoje najmilije, kao i u lokalnim sredinama većina takvih mesta nisu uopšte bile tajne lokacije, ali su za ostalu javnost u Srbiji predstavljala pravo otkriće. Posebno kada se celokupan prostor Srbije mapira i grafički prikaže.

Povoljna klima bila je podsticajna za ideju da se u Institutu za savremenu istoriju organizuje okrugli sto o temi zločina komunista u Srbiji na kraju rata. Osim saradnika Instituta podršku su pružile kolege van Instituta, posebno prof. dr Radoš Ljušić, tada predsednik Upravnog odbora Instituta, dr Čedomir Antić, prof. dr Vladimir Cvetković, dr Slobodan Antonić i mnogi drugi. Posebnu podršku, koju su potvrdili i svojim prisustvom, dali su ministar za dijasporu Srđan Srećković i državni sekretar u Ministarstvu pravde Slobodan Homen. Ministar je zvanično pokrenuo pitanje formiranja Državne komisije na sednici Vlade Srbije, a državni sekretar sve to sproveo u delo.

3

UMIRENJE SRBIJE²

Poštovani,

Mi ni danas ne znamo koliko nas nema. Koliko nas je nastradalo u Prvom svetskom ratu, u Drugom svetskom ratu, koliko su nas satirali drugi a koliko smo se između sebe satirali. Ali, ne samo što ne znamo koliko nas nema nego, izgleda, da ne znamo ni gde smo to nestali, odnosno gde su žrtve sahranjivane, niti pak znamo ko su egzekutori a ko nalogodavci. Mi, istoričari, znamo da su vršene likvidacije, ali još uvek nismo utvrdili obrasce niti pak masovne grobnice. Najpre, strah koji su ulivale Ozna, Udba, Partija, Komitet, usiljena propaganda, kre-

² Uvodni referat podnet na okruglom stolu u Institutu za savremenu istoriju.

ran zaborav, nivacijia kako u podvizima tako i u stradanjima, kasnije inertnost, novi događaji sa novim ubijanjima – sve je to gurnulo u stranu ove teme. Pa i kada se danas govori o suočavanju sa prošlošću obično se misli na suočavanje sa događajima iz 1990-ih godina, po pravilu podrazumevajući da se prizna samo srpska krivica, po obrascu koji je dominantan na Zapadu – da su Srbi najveći i jedini krivci za destrukciju Jugoslavije, da su agresori a da su svi ostali žrtve.

Da bi jedno društvo gradilo zdrave odnose i samo bilo zdravo i prosperitetno njegovi temelji nisu samo u zaboravu, oproštaju, nego i u istini. Za mene je suočavanje sa prošlošću precizna rekonstrukcija događaja i procesa, u granicama mogućeg, na osnovu izvora prvog reda ukrštenih sa sekundarnim izvorima. Drugim rečima, istina i razgovor nas isceljuju. Mi, svakako, ne treba da se sporimo oko konkretnih utvrđenih činjenica, ako smo razumni, ali se bez sumnje u tumačenjima ili pogledima na određene događaje možemo i sporiti i razlikovati. Jer, istorija nije samo skup činjenica, nego i naš odnos prema tim činjenicama i njihovo tumačenje i valorizovanje iz sadašnjosti. Mi u Institutu nastojimo da služimo istini. Taj motiv nas je pokrenuo da sa *Novostima* još jednom animiramo naučnu javnost, i ne samo nju, u svim krajevima Srbije.

Ispostavilo se da nema ravnodušnih, ispostavilo se da gotovo svaki veći grad i selo ima svoje stratište i žrtve revolucionarnog terora i da još uvek postoje oni koji jasno pamte ta zbivanja. Gotovo čitava Srbija je premrežena manjim ili većim stratištima, mestima na kojima su likvidirane antipartizanske snage. Svaki grad ili veća varoš u Srbiji nosi u sećanju takvo mesto (*Slavnik pored Leskovca, Metino brdo kod Kragujevca, Vistad u Valjevu, Banjica, Lisičji potok i brojna druga mesta u Beogradu, Kraljevica kod Zaječara, Dečani na Kosovu, Bubanj kod Niša, Paraćin, Šabac i mnoge druge lokacije*). Ponekad, to je bilo isto mesto na kome su stradali i partizani ili njihovi simpatizeri, Jevreji, pripadnici pokreta otpora Dragoljuba Mihailovića, ili seljaci i građani koji su kao taoci uzimani za surove nemačke odmazde. U većini slučajeva, međutim, streljanja su izvođena na posebnim mestima izvan gradskih naselja.

Elementarno ljudsko pravo jeste i pravo na dostoјnu sahranu, prema običajima sredine, i pravo na obeležavanje grobnog mesta. Pravo, u stvari, na sećanje odnosno pamćenje, koje se ne može nikom oduzeti. O opštoj kulturi jednog naroda, a posebno o kulturi sećanja, govori i naš odnos prema mrtvima. Posebno prema onima koji su nastradali u ratnim sukobima, odnosno u unutrašnjim obračunima. Među njima su i oni koji su, kao poražena strana, likvidirani na početku uspostavljanja nove revolucionarne vlasti 1944–1945. godine.

Brojni razlozi su naveli pobednike da se u tzv. divljim čišćenjima surovo obračunaju sa svojim stvarnim ili prepostavljanim protivnicima, označenim kao neprijatelji NOP-a, saradnici okupatora, reakcija, ili narodni neprijatelji i domaći izdajnici. Znatan broj streljanih koji nisu mogli da se podvedu ni pod jednu od ovih kategorija koje su pobednici na svoj način tumačili, označeni su kao nosioci starog nenarodnog režima. Surove likvidacije i zločini antifašista pravdani su mnoštvom razloga – od političkih, vojnih, pa do obične osvete i mržnje koju su

pobednici osećali ulazeći u gradove i sela kao oslobođioci. Dobar deo žrtava likvidiran je bez suđenja, mnogima su presude iskonstruisane i napisane posle likvidacije, nekim je suđeno u velikim procesima uz bučnu propagandu i dovođenjem svedoka iz naroda (Narod mu sudi). Bilo je, razumljivo, i onih koje nije dan, pa ni partizanski sud ne bi mogao da pomiluje jer su činili zločine tokom okupacije, ali većina je onih koje ni najnepravedniji sud ne bi mogao da osudi niti da im pronađe stvarnu krivicu. Posebno ne da im izrekne smrtnu kaznu.

Nas ovde ne zanima utvrđivanje krivice, niti stepena vinosti ili nevinosti. Zanima nas i opredeljuje u našem poduhvatu činjenica da znatan broj porodica čiji su članovi streljani (termin pobednika: likvidirani), nikada nisu dobine ni montirane, kake-takve, presude, niti su ih videle, a dobrom delu stradalih se ne zna ni grobno mesto.

Ne postoji sistematično istraživanje svih lokacija na kojima su egzekucije vršene, a pisani tragovi o tome su do današnjih dana pažljivo skrivani. Većina tih mesta ni na koji način nije obeležena, sem ponegde, što su uradile porodice ili lokalni odbori pojedinih stranaka. Mala Slovenija je u akciji „Pomirenje“ odmakla u istraživanjima lokacija na kojima su likvidirane antipartizanske snage, od kojih su neke Josipu Brozu Titu izručili saveznici, to jest Britanci, što ih je vodilo pravo u smrt. Hrvatska je napravila novi mit o stradanju u Blajburgu. Rusija je do sada objavila više od 450 *Knjiga pamjati žrtv političeskih represija* i 4 kompakt diska sa biografskim podacima stradalnika (na poslednjem CD-u iz 2007. nalazi se 2.614.978 biografskih odrednica preuzetih iz knjiga pamjati, ali i materijali iz pojedinih oblasti pripremljeni za štampu). Do sada, uzgred da pomenemo, pronađena su imena oko **620** stradalih Jugoslovena i **42** potomka Srba i Crnogoraca rođenih u Rusiji. Rusija je otkrila i grobno mesto likvidirane carske porodice Romanovih u sibirskim šumama – Ganjinjina jama. Na mestu likvidacije u Ekaterinburgu izgrađena je monumentalna crkva, dok je oko grobnog mesta podignuto desetak hramova. Rusija danas nema nikakav problem zbog činjenice što na kremljjskim kulama i dalje stoji zvezda petokraka, ali i što carsko grobno mesto posećuju brojni Rusi, čak i vojnici i to organizovano.

Sledeće godine gotovo sve zemlje koje su gradile socijalizam obeležiće 20 godina pada komunizma. Manje ili više potpuno su demontirale stari sistem vrednosti i odnosa u društvu, otvorile svoje arhive, razračunale se sa tajnim službama. U stvari, nije reč samo o lustraciji nego, jednostavno, o odbacivanju jednog sistema vrednosti i odnosa. Razumljivo, postoje i тамо nostalgičari, ali ta društva ipak napreduju. Grci, Poljaci i drugi narodi su u Drugom svetskom ratu imali po dva pokreta otpora. U drugim zemljama pokreta otpora gotovo uopšte nije bilo, kao u Bugarskoj ili Rumuniji, ali su one ipak oslobođene, a sa oslobođenjem dobine su i novi društveni poređak – socijalizam, kao prelaznu fazu ka utopiji koja se zove komunizam. I nikome ne pada na pamet da, recimo, Grčkoj spori da je osim EAM-a kao političkog i ELAS-a kao vojnog krila postojao i pokret otpora predvođen generalom Zervasom, koji je sarađivao i sa Nemcima. Ni ko ne sumnja u generalov antifašizam, uprkos njegovom pasivnom odnosu, kontaktima sa nemačkim komandantima i žestokim sukobima sa snagama EAM-a.

Kada smo sa kompanijom Novosti pokrenuli Srbiju da se glasno – a ne šapatom i sa strahom – na samom terenu detaljno istraže stradanja na kraju rata, otkriju lokacije stradanja i one dostoјno obeleže, nismo sumnjali da ćemo naići na podršku. Ali, bili smo svesni da se mnogi sa time neće složiti. Sada, na kraju, možemo reći da gotovo нико nije osporio nameru da se pronađu grobnice i stratišta, ali bilo je i prigovora: zašto upravo u ovom trenutku, izazvaćemo novi talas podela i slično. Poneki, među njima i jedan istoričar, izjavili su da je bilo saradnika neprijatelja i četnika i kolaboranata, shvaćeno na ideološki način, pa prema tome takve je i trebalo likvidirati.

Ne ulazeći u konkretne događaje ili utvrđivanje krivice žrtava smatramo da elementarno pravo žrtava i naš civilizacijski odnos prema nastradalima zahtevaju da se takva mesta obeleže, a da nadležni organi pokažu barem minimum razumevanja za ovakve napore. Porodice treba da traže rehabilitaciju, ako smatraju da su njihovi članovi proganjeni zbog političkih razloga.

Očekujemo da državni organi pokrenu svoje mehanizme i pomognu nam u nastojanju da, preko jedne visoke komisije i mreže lokalnih potkomisija, u dinamičnom, organizovanom i sistematskom radu istražimo sve okolnosti i činjenice i objavimo naše knjige sećanja na žrtve političke represije. Za to su potrebni odluka sa najvišeg mesta, autoritet resornih ministarstava, posebno unutrašnjih poslova, pravde, kulture, nauke, dijaspore. Predsednik države bi, pomišljamo, mogao da zatraži formiranje takve komisije koja bi ga u dogledno vreme izvestila o naučeno utvrđenim i nespornim činjenicama.

Preduslov za to jeste neizostavno i momentalno skidanje oznaka državne tajne sa svih dokumenata, slamanje birokratskih barijera i starih navika arhivskih i dokumentacionih centara, objedinjavanje građe na jednom mestu, pronaalaženje arhive saveznog SUP-a, otvaranje vojnih, bezbednosnih arhiva, ali i lokalnih policijskih i bezbednosnih arhiva, sudske arhive u svakom mestu. Svesni smo da je dokumentacija koja se čuva u Srbiji godinama u haotičnom stanju, ali se u njoj ipak mogu prikupiti precizni i validni podaci.

Ako bismo istražili i publikovali ovu dokumentaciju, utvrdili relevantne činjenice i imenom i prezimenom došli do donje granice stradalih, mišljenja smo da bi se time umirili duhovi, da bi prestalo licitiranje brojkama – po čemu smo inače poznati, kao da veći broj ili manji broj nešto posebno govori. U dobroj namjeri mislimo da služimo umirenju i pomirenju Srbije.

U pripremama za osnivanje Komisije izradio sam *Predlog za organizaciju i rad Državne komisije za utvrđivanje i obeležavanje grobnica žrtava revolucionarnog terora 1944–1945. u Srbiji*, koji je samo delom prihvaćen, pošto su u međuvremenu usledili dogovori i kombinacije u Ministarstvu pravde Republike Srbije u kojima nisam učestvovao.

ORGANIZACIJA I RAD DRŽAVNE KOMISIJE ZA UTVRĐIVANJE I OBELEŽAVANJE GROBNICA ŽRTAVA REVOLUCIONARNOG TERORA 1944–1945. U SRBIJI

PREDLOG

RAZLOZI ZA OSNIVANJE

Velika zainteresovanost javnosti u Srbiji za istinu o događajima na kraju rata, posebno za revolucionarni teror militantnih komunista prema ideološki profilisanim licima, koji su podvođeni pod ideološki pojам narodni neprijatelj.

Pravo na dostoјnu sahranu i sećanje u skladu sa običajima sredine
Obeležavanje grobnih mesta, stratišta i mesta masovnih pogubljenja

Pokrenuti ili završeni istovetni procesi i projekti u gotovo svim istočnoevropskim zemljama a posebno u nekadašnjim jugoslovenskim republikama, posebno u Sloveniji i Hrvatskoj

Pravo na pravično suđenje
Precizna istorijska rekonstrukcija događaja
Utvrđivanje donje granice nastradalih u Srbiji

PRAVNI OSNOV

Odluka (zaključak) Vlade i adekvatne odluke resornih ministarstava (Ministarstva pravde, Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj, Ministarstva vera, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva za rad, boračka i socijalna pitanja, Ministarstva za dijasporu i drugih)

Možda bi i predsednik države mogao da zatraži formiranje jedne ovakve komisije sa zadatkom da mu u dogledno vreme referiše o naučno utvrđenim i nespornim činjenicama.

Preduslov za to je neizostavno, momentalno skidanje oznaka državne tajne sa svih dokumenata, slamanje birokratskih barijera i starih navika arhivskih i dokumentacionih centara, prikupljanje grade na jednom mestu, pronalaženje arhive saveznog SUP-a, otvaranje vojnih, bezbednosnih arhiva, ali i lokalnih policajskih i bezbednosnih arhiva, sudske arhiva u svakom mestu. Naravno da smo svesni da je stanje sa čuvanjem dokumentacije u Srbiji haotično, ali i u onom što je sačuvano mogu se naći precizni i validni podaci.

IME KOMISIJE

Naziv Komisije treba da bude precizan i sveobuhvatan ali bez vrednosnih sudova i pravnih kvalifikativa u nazivu, dakle koliko je moguće neutralan kako ne bi izazivao kontroverze.

Iako je Vlada usvojila predlog Ministarstva za dijasporu, koji je nastao na naučnoj i medijskoj akciji Instituta za savremenu istoriju i kompanije Novosti, o preciznom nazivu Komisije potrebno je još razgovarati i potom doneti konačnu odluku.

Predlozi su:

1. Državna komisija za utvrđivanje činjenica o likvidacijama političkih protivnika od strane partizanskih snaga u Srbiji na kraju rata
2. Državna komisija za utvrđivanje činjenica o žrtvama u Srbiji 1944–1945. godine
3. Državna komisija za utvrđivanje zločina komunista u Srbiji na kraju rata 1944–1945. godine
4. Državna komisija za utvrđivanje činjenica o zločinima nad ideoološki profilisanim licima u Srbiji 1944–1945. godine
5. Državna komisija za utvrđivanje i obeležavanje grobnica žrtava revolucionarnog terora 1944–1945. u Srbiji.

PRIPREMNE RADNJE

- izbor članova Centralne državne komisije
- izbor članova mreže saradnika po gradovima Srbije
- usvajanje plana rada
- usvajanje finansijskog plana
- planiranje sredstava za rad Komisije u budžetu Republike Srbije za 2010. godinu.

U obzir svakako treba uzeti iskustvo sličnih institucija koje su osnovane u državama nastalim od bivše SFRJ. Treba, pre svega, kontaktirati predstavnike slovenačke državne komisije koja je do sada najstudioznejše i najbolje prišla ovom poslu.

ORGANIZACIJA KOMISIJE

1. Savet Državne komisije

Predsednik Vlade Republike Srbije, ministar za dijasporu, ministar pravde, državni sekretar Ministarstva pravde, ministar unutrašnjih poslova, ministar za rad, boračka i socijalna pitanja, ministar vera, republički javni tužilac, šef VBA, direktor BIA, predsednik Vrhovnog suda, predsednik Specijalnog suda za ratne zločine, glavni urednik Večernjih novosti, direktor Instituta za savremenu istoriju

2. Izvršni odbor

Republički javni tužilac (predsednik), okružni javni tužilac za grad Beograd, državni sekretar u Ministarstvu pravde (zamenik predsednika), državni sekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova, lice određeno od VBA i BIA, direktor Instituta za savremenu istoriju, glavni i odgovorni urednik kompanije Novosti

3. Predsednici Komisije – imenuje ih Savet (Slobodan Radovanović, Slobodan Homen, prof. dr Momčilo Pavlović)

4. Koordinaciono telo (Sekretarijat Komisije) Maja Matija, Dragana Miladinović, Aleksandra Kojić, Srđan Cvetković, Dragomir Bondžić, Ivana Pantelić, Vladimir Petrović, Ivana Dobrivojević

5. Istraživački centri (timovi) Državne komisije u Srbiji bili bi osnovani u gradovima – sedištima javnih tužilaštava i okružnih sudova. Komisiju na terenu čine lokalni šef BIA, lokalni šef policije, predsednik Okružnog suda, relevantan istraživač iz redova istoričara zaposlen u lokalnim arhivima, muzejima ili u školskoj nastavi. (Državna komisija treba da bude sastavljena od stručnjaka raznih profila koje se bave ovim pitanjem: istoričara, pravnika, sudske veštakarice i forenzičara, sudija, tužilaca, predstavnika državnih organa – Ministarstva pravde, Ministarstva unutrašnjih poslova, BIA, Vojske, uglednih ličnosti kao i predstavnika udruženja i žrtava).

RAD KOMISIJE

Rad Komisije se može okvirno podeliti na nekoliko etapa:

a. Prikupljanje informacija, arhivska istraživanja u zemlji i inostranstvu; koordinaciju rada timova na terenu obavlja Institut za savremenu istoriju

b. Utvrđivanje lokaliteta (provera, obeležavanje ili ekshumacija) poseban tim Komisije, obavlja Ministarstvo pravde

c. Obeležavanje grobnica vrši Ministarstvo za rad, boračka i socijalna pitanja

d. Objavljanje istraženog i prikupljenog materijala i predstavljanje istraživačkih rezultata (knjige, konferencije za štampu, medijski nastupi itd.) radi Institut za savremenu istoriju u saradnji sa Ministarstvom pravde i Republičkim javnim tužilaštvom

a. PRIKUPLJANJE INFORMACIJA

– Pripremiti i usvojiti plan rada

– Primeniti iskustva drugih na sličnim poslovima

– Izraditi precizna uputstva za istraživače na terenu

– Obaviti i zabeležiti razgovore i svedočenja očevideća, potomaka i drugih zainteresovanih lica

– Sistematski istražiti arhivske fondove u centralnim i lokalnim arhivima dokumenata sa kojih treba skinuti oznaku državne tajne i obavezati arhive na svestranu i efikasnu saradnju bez birokratskih i duboko ukorenjenih navika inercije (odgovorni direktori arhiva)

– Obaviti arhivska istraživanja u Londonu, Moskvi i Vašingtonu

– Prikupiti i obraditi informacije i za prikupljenu dokumentaciju sa terena sačiniti periodične izveštaje (elaborate) o rezultatima rada

– Saradnici Komisije su lica koja se već godinama bave istraživanjem i prikupljanjem informacija o streljanim posle Drugog svetskog rata, oni koordiniraju rad, kontaktiraju sa licima na terenu, vrše provere u arhivima, obilaze teren itd.; o svom radu podnose izveštaj Centralnoj komisiji.

– Sve informacije i materijal iz koordinacionih tela i mreže saradnika slijivali bi se kod sekretara Instituta za savremenu istoriju koji bi blagovremeno izveštavao članove Komisije – istoričare a oni posle obrade informacija Centralnu komisiju.

– Potrebno je konsultovati i, gde je to moguće, uključiti lokalne i mesne organe vlasti koji bi pružili podršku ovom poslu.

b. UTVRĐIVANJE LOKACIJA

– Posle prikupljenih informacija sledi odlazak na teren, čišćenje i sondiranje terena, utvrđivanje istinitosti podataka o lokaciji

– Saradnja sa policijskim, sudskim i drugim organima, veštacima i forenzičarima u utvrđivanju mesta masovnih grobnica, broja žrtava itd.

– Radi efikasnosti treba odmah početi sondiranje terena i uložiti zahtev za ekshumaciju žrtava na utvrđenim lokalitetima o kojima imamo potpuno sigurne podatke: Kraljevica – Zaječar, Guvnište – Vlasotince, Kostin most – Pirot, kod Starog groblja u Gornjem Milanovcu, Savski most u Šapcu, Rudine kod Smederevske Palanke, u Smederevu kod Želvoza, ušće Gročice u Dunav, Lisičiji potok u Beogradu (koliko se može budući da je na njemu niklo naselje) itd. Bilo bi dobro da do kraja ove ili početkom naredne godine započne ekshumacija bar dve grobnice (Zaječar, Vlasotince...) zbog poruke javnosti i kredibiliteta rada Komisije.

c. OBELEŽAVANJE GROBNICA

– Pošto se potvrdi tačnost nalaza, grobniča se uređuje i obeležava tablom (ili na drugi način), sa osnovnim informacijama o vremenu i načinu stradanja žrtve, eventualno spiskovima streljanih i sl. Ekshumacija se vrši tamo gde za to postoje uslovi i sredstva.

– Obeležavanje grobniča je jednoobrazno, sa tekstrom usaglašenim i odobrenim od Komisije sa prepoznatljivom pločom i državnim obeležjima.

– Obeležavanje treba da bude javno, propraćeno od lokalnih i državnih medija i uz prisustvo predstavnika državnih ili lokalnih vlasti, udruženja građana.

d. PUBLIKACIJA I PREZENTACIJA

Poslednji, iako ne najmanje bitan korak u radu Državne komisije obuhvata:

– Medijsku prezentaciju (TV, radio, štampa) lokaliteta masovnih grobniča, načina, okolnosti, broja stradalih itd.

– Predavanja, tribine, konferencije za štampu po Srbiji

– Objavljivanje prikupljene dokumentacije o utvrđenim grobnicama u Srbiji 1944–1945

– Objavljivanje knjige na osnovu istraženog materijala sa spiskovima i imenima žrtava revolucionarnog terora 1944–1945. godine.³

Institut za savremenu istoriju bi obavio prvu fazu rada, to jest istraživanja i lociranja mesta zločina, objavljivanje dokumentacije i sl. prema ovom projektu. Institut bi zaključio poseban ugovor sa Ministarstvom pravde o realizaciji projekta na dve godine.

Drugu fazu, koja obuhvata raščišćavanje terena, ekshumaciju žrtava, DNK analize i ostale potrebne radnje obavile bi druge državne institucije.

5

OSNIVANJE KOMISIJE ZA TAJNE GROBNICE STRADALIH POSLE 12. SEPTEMBRA 1944.

Posle naučne i medijske inicijative koju su pokrenuli *Institut za savremenu istoriju* i *Večernje novosti* u akciji *Otkopavanje istine* Vlada Republike Srbije donela je na svojoj sednici 9. jula 2009. odluku o osnivanju Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944. (skraćeno *Državna komisija za tajne grobnice ubijenih od septembra 1944*). Konstitutivna sednica održana je 12. novembra 2009. godine. Članovi Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. su predstavnici državnih institucija, naučnih ustanova i stručnjaci iz različitih oblasti.⁴

U okviru Komisije formiran je i Odbor za istraživanje i evidentiranje tajnih grobnica sa zadatkom da istraži i prikupi svu dostupnu doku-

³ Sastavni deo predloga bio je detaljan finansijski plan i predlog članova za Centralnu komisiju koji je samo delimično usvojen. U Centralnu komisiju predložio sam: istoričare: dr M. Pavlovića, dr K. Nikolića, dr B. Dimitrijevića, mr S. Cvetkovića, okružnog sudiju: Gojka Lazareva, predstavnike žrtava: Dobrivoja Tomića i Živka Topalovića iz udruženje žrtava Most. Predlog mreže saradnika: Šabac: Ž. Topalović, Beograd – Slobodan Đurić, Zaječar – D. Tomić, Bor, Knjaževac – R. Dragićević, Pirot – Čirić, novinar, Vlasotince – Nikola Popović, Leskovac – Milutin Miladinović, Gornji Milanovac – D. Hadžić (svetodok), Užice – Pilčević, Čačak – M. Timotijević, Kragujevac – S. Ćirović, Niš – Aleksandar Dinčić, Aleksinac – Zoran Stevanović, Požarevac – Liga za zaštitu privatne svojine Lungić, Smederevo – Slaviša Perić ili drugi član Udruženja, Smederevska Palanka i okolina – Nemanja Dević, Valjevo – Miloš Tadić...

⁴ Predsednik Komisije je dr Slobodan Marković, docent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, a sekretar je mr Srđan Cvetković, istraživač u Institutu za savremenu istoriju. **Ciljevi Komisije su:** Istražiti, pronaći i obeležiti sve tajne grobnice u kojima se nalaze ostaci streljanih od septembra 1944. Godine. Preuzeti posao lociranja i obeležavanja svih grobnih mesta i utvrditi tačan broj streljanih lica od septembra 1944. godine. Priprema i dostavljanje posebnih izveštaja o svom radu nalazima Vladi Republike Srbije.

mentaciju u vezi sa pitanjem stradanja lica 1944. godine. U tom smislu Vlada Republike Srbije je na sednici od 29. aprila 2010. donela Odluku o skidanju oznaka tajnosti sa dokumenata iz nadležnosti Vlade koje se odnose na činjenice kada, gde, kako i koliko je lica ubijeno na teritoriji Srbije posle 12. septembra 1944. godine. Drugi Odbor za ekshumaciju na čijem čelu je Veljko Odalović trebalo bi da se pozabavi pitanjem ekshumacije u određenom broju slučajeva kao i utvrđivanjem identiteta žrtava.

Sedište Odbora za istraživanje i evidentiranje tajnih grobnica posle 12. septembra 1944. godine je u Institutu za savremenu istoriju. Predviđeno je da se se na istom formira i Arhiva Komisije i obavljaju svi operativni i tehnički poslovi koje servisira Institut. Koordinator Odbora za evidentiranje i istraživanje je direktor Instituta za savremenu istoriju prof. dr. Momčilo Pavlović.

ARHIVSKA ISTRAŽIVANJA I POPIS ŽRTAVA

Zahvaljujući angažovanju većeg broja saradnika i volontera iz cele Srbije i skromnoj finansijskoj pomoći Ministarstva pravde Republike Srbije, Komisija je u prvoj godini rada prikupila podatke za više od 18.000 stradalih i nestalih lica. Komisiji je, osim toga, ustupljena baza od oko 27.000 stradalih lica koju je popisao Anketni odbor Skupštine Vojvodine. U narednom periodu ta baza treba da bude inkorporirana u jedinstvenu bazu podataka dostupnu građanima preko veb sajta Komisije. Podaci o žrtvama najvećim delom su preuzeti iz Arhiva Srbije (građe BIA), Arhiva Jugoslavije, zatim lokalnih arhiva; Zaječar, Smederevska Palanka, Smederevo, Čačak, a za teritoriju Vojvodine najviše iz Arhiva Vojvodine. U Arhivu Srbije iz građe BIA pregledano je i obrađeno oko 120 kutija i fascikli za šest meseci rada. Prema godišnjim primopredajama: 2004 – 66 fascikli, 2005 – 3, 2006 – 16, 2007 – 13, 2010 – 20 fascikli. Veliki broj lica je popisan zahvaljujući dojavama građana preko *Info-centra* (telefoni, veb sajt, mejl) na Institutu za savremenu istoriju i na osnovu drugih sekundarnih izvora (literatura, zahtevi za rehabilitaciju, zahtevi za uvid u dosjea itd.)

**OKVIRNI PRESEK DO SADA UNESENIH PODATAKA
O STRADALIM LICIMA⁵**

Округ	убијених	несталих	укупно	обрађене локације
Подунавски	465	310	775	6
Тимочки	587	139	716	8
Јабланички	739	133	872	5
Нишки			715	
Пиротски			300	2
Моравички			1200	
Златиборски			400	
Мачвански			730	
Колубарски			520	
Шумадијски			400	1
Косово			1600	
Војводина			7000	
Расински			300	
Моравски			200	
Топлички			500	
Браничевски			500	
Пчињски			40	
Београдски			600	1
Разно			100	
УКУПНО			17495	23

⁵ Deo Godišnjeg izveštaja za 2010. koji je sačinio mr Srđan Cvetković sa saradnicima.

Napomena: Само прва три округа која су boldirana спадaju у ред детаљно обрађених, док су сvi остали у процесу обраде мање или више одмакли. Nedostaje, за сада, arhivska dokumentacija o streljanima osobama za pojedine okruse, uključujući i Beograd.

Komisija do сада nije успела да obezbedi stabilno i dugoročno finansiranje, niti je уша у budžet niti има свој budžet. Помоћ Министарства правде је недоволјна да се овaj замаšan i impresivan posao обави квалитетно и у што краћем року. Entuzijazam saradnika, а то су ljudi u Institutu za savremenu istoriju, полако ће nestajati ако Republika Srbija не обезбеди korektno finansiranje ovog državnog projekta.

Momčilo Pavlović

"CRIMES OF LIBERATORS", HIGH PRIORITY TASK OF THE SERBIAN HISTORIOGRAPHY

Summary

The article deals with less known details about the activities of the State Commission for researching and discovering of the secrete mass-graves, which were created after the Communist takeover in 1944 in Serbia. Details about the idea, preparation works and plans of the Commission are revealed in the article. Also, article provides detailed account on the numbers of the victims of the communist terror, based upon the archival research, done by the members of the commission.

NIKOLA ŽUTIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 272-767(=163.41)"1453/1901"
323.1(=163.41:=163.42)

ZAVOD SV. JERONIMA – ILIRSKI, SRPSKI, JUGOSLAVENSKI ILI HRVATSKI 1453–1901*

APSTRAKT: *U ovom preglednom članku rekonstruiše se i potom analizira humanitarno-pedagoška misionarska, prozelitska i državljanska (zlo)upotreba Zavoda sv. Jeronima od strane Vatikana, Habzburške monarhije, Mađarske i Italije. Vezano za ideološke i političke promjene tokom novovjekovne istorije, Zavod je mijenjao i svoju vjersko-nacionalnu osnovu: od ilirskog (srpskog) slavenskog do jugoslavenskog i na kraju prozelitskog hrvatskog početkom XX vijeka.*

Ključne reči: Sv. Jeronim, Vatikan, Hrvati, Iliri, NDH, Dalmacija

Uvodne napomene

U jugoslavenskoj i srpskoj istoriografiji i publicistici Ilirska zavod sv. Jeronima je nacionalno opredeljivan kao hrvatski vjersko-obrazovni zavod, rjeđe kao jugoslavenski (pisci razdoblja Kraljevine Jugoslavije) a nikad kao srpski. O istorijskoj činjenici da je pojam „ilirski“ označavao jedan od naziva za brojan srpski narod na prostorima jugoistoka Evrope, istoričari nisu mnogo vodili računa. U stvari, prema brojnim austro-njemačkim i mađarskim izvorima i piscima (baron Bartenštajn, fon Taube, Šviker), pa čak i prema pojmovnom razumijevanju Slovenaca Stanka Vraza i Kopitara, ilirsko ime je bilo jedan od naziva za Srbe.¹ Međutim, nova nacija u stvaranju – Hrvati, naziv Iliri, kao i druge narodnosne odrednice za Srbe, jednostavno je sebično prisvojila samo za sebe.

O istoznačnosti nacionalnih pojmoveva ilirski i srpski ponajviše je pisao baron J. H. Bartenštajn, od 1760. predsednik Ilirske dvorske deputacije, koji je „ilirski narod“ poistovjećivao sa srpskim unijatskim i neunijatskim narodom. Tek

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Vidjeti: J. H. Bartenštajn, *O rasejanom ilirskom rascijanskem narodu (1761)*, priredio S. Gavrilović, Beograd–Valjevo 1995.

osnovana Ilirska dvorska deputacija u svojoj nadležnosti imala je „ilirske narodne poslove“. To je bila nezavisna dvorska vlast za „rajcki“ (srpski) ili „ilirski narod“. Mađari su bili protiv uspostavljanja autonomnih srpskih prava, pa tako i protiv institucija koje su mimo Ugarske dvorske kancelarije obavljale poslove za „ilirski“ narod. Ugarska dvorska kancelarija je stalno ponavljala svoje zahteve da joj se omogući veći uticaj u ilirskim srpskim poslovima. Prvi predsednik Ilirske dvorske deputacije, grof Ferdinand Kolvrat, borio se za austrijska prava protiv nasrtaja Ugarske dvorske kancelarije, pa je u svom kazivanju, od 27. avgusta 1748, dokazivao da stvar „ilirskog“ naroda nije nikako provincialis-hungarica (zemaljsko-ugarska), nego austriaco-politica (austrijsko-državna), i da je „ilirski narod“ *Partimonium domus Austriacae* (nasledstvo doma austrijskog) a ne regni Hungariae (Kraljevine Ugarske).² „Hrvatsko državno pravo“ na ilirske zemlje i „ilirski narod“ se nigdje ne pominje ni kao provincialis Croatia (zemaljsko hrvatsko) a kamo li kao hrvatsko državno pravo. Mađari su 1777. godine uspjeli u svojim nastojanjima, pa je Ilirska dvorska deputacija ukinuta, a „srpske stvari“ su došle pod Ugarsku dvorsku kancelariju.

Rimokatolički hrvatski, pa i poneki srpski autori neprimjereno su podupirali hrvatstvo Ilirskog zavoda sv. Jeronima. Iako Ilirski zavod sv. Jeronima prije 1901. nikad nije nosio hrvatsko ime, savremeni hrvatski istoričari, publicisti i političari isticali su starinu hrvatstva i preko isticanja hrvatskog naziva za Zavod sv. Jeronima u Rimu. Rimokatolički teolog i ideolog NDH, dr Mijo Tumpić, pisao je da je Vatikan „svojom rimskom točnošću“ utvrdio koje su zemlje ilirske (kako bi se znalo koji pitomci mogu pohađati Zavod sv. Jeronima): „Vatikan je to utvrdio 24. aprila 1656, kada je vrhovno sudište sv. Rote donijelo odluku da se pod Ilirikom mogu smatrati Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina“.³ Dakle, sve same hrvatske zemlje, po Tumpićevom pojmovanju, iako u tom periodu nije bilo pominjanja hrvatskog imena u etničkom smislu, već samo u geografsko-administrativnom (Banska Hrvatska).

Biograf braće Radić, Zvonimir Kulundžić, pisao je da su Hrvati, kao i drugi katolički narodi, osnovali „gostinjac tamo negdje pred sedamsto godina“: „Taj je gostinjac oko 1453. godine prozvan imenom sv. Jeronima, jer se vjerovalo da je on rodom Hrvat. Već pedesetak godina iza toga ušao je u upotrebu naziv ‚ilirski‘ koji mu je ostao sve do početka afere (misli na događaje iz 1901. s preimenovanjem u hrvatski – N. Ž.), a kako ćemo vidjeti i posle nje... Svi hrvatski biskupi složili su se da se ‚gostinjac‘ pretvori u zbor, dom, zavod u kojem bi se skupljali hrvatski svećenici koji dolaze u Rim radi nastavka svojih teoloških studija. Takve zborove ili domove imali su u to vreme i drugi narodi a hrvatski bogoslovi su u pomanjkanju svoga odsjedali u njemačkom“.⁴

² Isto, 193–195.

³ M. Tumpić, *Zavod sv. Jeronima u Rimu, Croatia sacra*, br. 20–21, Zagreb 1943, 341–342.

⁴ Z. Kulundžić, *Ante Radić i klerikalci*, Zagreb 1951, 32–33.

Prekodrinski „starohrvatski prostor“ utemeljivali su istaknuti istoričari zagrebačke škole istoriografskih falsifikata, koji su svojim „ciljanim“ pedagoško-vaspitnim i „naučnim“ boravkom u Beogradu nametali svoju velikohrvatsku mitomaniju srpskoj naučnoj eliti. U tome su prednjačili prof. dr Ferdo Šišić i prof. dr Viktor Novak koji su, po dolasku sa Zagrebačkog sveučilišta u Beograd, stvarali dogmu o prekodrinskem starohrvatskom prostoru, o istoznačnosti ilirskog i hrvatskog imena, veličajući pri tom starinu hrvatstva i brojnost hrvatskog naroda. Oni su pisali o staroj hrvatskoj glagoljici (iako se radilo o srpskom staroslovenskom jeziku i pismu), o „hrvatskom“ zavodu sv. Jeronima u Rimu (iako je on nosio ilirsko ime), itd.

Jugoslavenski liberalni istoričar Viktor Novak u svojim napisima subjektivno je veličao starinu i brojnost hrvatskog naroda, pa tako i hrvatstvo Zavoda sv. Jeronima. On je pisao da „postoje potpuno sigurni historijski podaci da se u starom rimskom Borgo Veccio nalazila naseobina Hrvata, sa zadatkom kakav su imale slične organizacije ostalih većih naroda“. Novak je isticao da je papa Nikola V bulom od 4. aprila 1453. dao Hrvatima crkvicu sv. Marine i dopustio im da osnuju uređeni hospicij. Po njemu, Zavod je bio podupiran „prilozima iz Hrvatske“, dok je kapelan morao biti „hrvatske narodnosti“. Zavod sv. Jeronima, po mišljenju V. Novaka, jeste „zadužbina pobožnih Hrvata i čista narodna ustanova, bez ikakve političke (?! – N. Ž.) tendencije“, dok joj je glavna tendencija humanitarna, kulturna i naučna.⁵ Prosto je nepojmljivo da jedna „naučna veličina“ daje ovakve fantastične velikohrvatske hipoteze. Ni pomena da bi ilirska institucija mogla biti „za srpski narod“, i da bi takva ustanova mogla imati kao prevashodan zadatak školovanje misionara i prozelita za pravoslavne srpske zemlje, a ne posmenuti humanitarni i naučni zadatak.

Ovaj članak ima svojevrsnu misiju da ukaže naučnoj i široj stručnoj javnosti da je vatikanski Ilirski zavod sv. Jeronima, koji od 1971. krivotvoreno nosi naziv Hrvatski papinski Zavod sv. Jeronima, kroz svoje dugo trajanje bio slavenski ili srpski zavod, pošto su se u njemu školovali i vaspitavali Srbi rimokatolici zbog ostvarivanja „prevažnih“ prozelitskih ciljeva rimokatoličenja prostora srpskih balkanskih zemalja.

Rimokatolički ilirizam u funkciji vatikanske misije i habzburškog državotvorstva

U prvim vjekovima kršćanstva u Rim su već dolazili hodočasnici da posjete grobove „apostola“, ali i da se poklone „Svetom Ocu“. U Srednjem vijeku Rim je, poslije carske epohe, ponovo imao karakter kosmopolitskog središta zbog dolaska brojnih predstavnika pojedinih naroda, koje su zastupali ili svećenici ili privatna lica, sa stalnim boravkom u Rimu. Pape su zbog njih ali i zbog brojnih

⁵ V. Novak, *Jeronim (Zavod sv. Jeronima u Rimu)*, u: S. Stanojević, Narodna enciklopedija SHS, knj. II, 156–157.

hodočasnika od starina osnivali pobožne zadužbine (hospitia) koje su imale svrhu da se brinu o starim, bolesnim i siromašnim hodočasnicima. Odmah po osnivanju ove zadužbine su dobijale nacionalni karakter „uslijed prirodnog nagona koji spašava lude od iste narodnosti u tuđoj zemlji“.⁶

Kao centar kršćanskog svijeta (pored Konstantinopolisa) Rim je od „iskonskih vremena“ privlačio pojedince i države da u njemu osnivaju brojne „male naseobine“ koje su, s druge strane, osnivale i izdržavale svoje crkve, hospicije i bolnice, kako bi ugroženi vjernici u njima „nalazili zaklona i potrebne tjelesne i duševne njege“. Pojedini članovi takvih nacionalno-kršćanskih naseobina, koji su se s vremenom obogatili trgovinom i time došli do „visokih položaja“, sunarodnicima su „išli na ruku“ bogatim prilozima i posmrtnim zavještanjima. Na taj način su se podigle „mnoge bogate crkve“, bolnice, hospicije, škole, odgajališta, pa čak i groblja, na koja su puna prava imale izvjesne skupine stranih podanika, kako se nijedan od njih ne bi mogao smatrati tuđincem „u velikoj metropoli katoličkog svijeta“.⁷

Takve „hospicije“ su uglavnom podizane u blizini određene crkve koja je obično bila posvećena svecu pokrovitelju određenog naroda, i uvijek bila predmet naročitog staranja papa i bogatijih hodočasnika koji su svraćali u Rim. Tako su nastala hospitia od Campo Santo i Santa Maria del l'Anima za Nijemce, St. Louis des Fracais za Francuze, Sv. Ante Portugiza, Blažene Bogorodice od Monserata za Španjolce itd.⁸ Crkva i bolnica Sv. Marije služila je za Nijemce, bolnica sv. Jovana za Špance. U bolnici i crkvi sv. Stanislava nalazili su utočište Poljaci, a u bolnici pridruženoj crkvi sv. Antonija „Portugizi“. Flamanci su se okupljali oko sv. Juliana, Francuzi oko sv. Luka, Burgundi oko sv. Klaudija, Lorenjani oko sv. Nikole, Bretonci oko sv. Iva. Čak su i Abisinci i crnci imali svog sv. Stefana. Svoje crkve i bolnice imale su i kolonije Genoveza, Milaneza, Fiorentinaca, Sicilijanaca čiji se spomen očuvao u nazivima dotočnih ulica.⁹

Od XV vijeka osnivaju se „hospicije“ i za Ilire, odnosno za Slavene (Srbe), koje su kao prvenstveni zadatak imale širenje rimokatoličke misije u slavenskim (srpskim) zemljama. Početkom XV vijeka, naime, naglo je jačala ideja o uspostavljanju „kršćanskog jedinstva“ ali pod okriljem Vatikana i Rimokatoličke crkve. Upravo je crkveni sabor u Firenci 1439. godine pokrenuo pitanje kršćanskog jedinstva i stvaranja unijatske crkve.¹⁰ Prema deklaraciji o uniji, usvojenoj

⁶ AJ, Kraljevsko poslanstvo pri Sv. Stolici, f. 2, dr Lujo Bakotić, *Pitanje svetojeronimskog zavoda u Rimu*, Rim, 1919.

⁷ Lj. Perković, *Zavod sv. Jeronima u Rimu*, Almanah Jadranske straže za 1926. godinu, Split 1926, 484.

⁸ L. Bakotić, *Pitanje svetojeronimskog Zavoda...*

⁹ Rimokatolik Perković je kao jugoslavenski nacionalista uvijek koristio nacionalni termin „naši narodi“ (Lj. Perković, n. d., 485).

¹⁰ Lionska unija iz 1274. je prva među unijama koje su zaključili Vizantija i Vatikan od kako je između njih, „velikom šizmom“ (1054), konačno uništena jedinstvena vjerska i crkvena zajednica. Posle Lionske unije pokrenuta je Rimska (1369), potom Firentinska unija (1439). Kao

na saboru u Firenci 1439, utvrđeno je da „Sveta Rimska crkva čvrsto vjeruje da niko koji ne pripada Katoličkoj crkvi, ne samo neznabuši nego Judeji, ni heretici ni šizmatici, ne mogu ući u carstvo nebesko, nego će svi poći u vječni oganj, koji je spremljen za đavole, ako se pred smrt ne obrate k pravoj crkvi“.¹¹

Već krajem XIV vijeka u Rimu je bilo „naših ljudi“ iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Hrvatske, Slavonije i slovenačkih zemalja, koji su zajedničkim imenom nazivani „Sclavoni“, „homines Sclavi“, „Schiavoni“. Prema Perkovićevom tumačenju, svaku zemlju u kojoj su živjeli Slaveni Italijani su nazivali „Schlavonia“ ili „Schiavonia“, „ne mareći mnogo za njine domaće narodne nazive“. Od polovine XV vijeka, međutim, nastupila je promjena u nazivima za srpske zemlje pod uticajem humanističkog doba i doba Renesanse, pa se išlo za tim da se u nazivima zemalja obnove klasični antički nazivi. Pod uticajem Ptolomejevog djela iz II vijeka nove ere (koje je od 1438. pa do XVIII vijeka bilo „jedino djelo tog roda“) učeni renesansni pojedinci isticali su stara geografska i etnografska imena, namećući ih narodima koji su tada gospodarili ili bar boravili u nekadašnjim rimskim provincijama. Zemlje u kojima su Srbi živjeli prozvane su zajedničkim imenom „Illyricum“ (Ilirija) a narod „Illyrica natio“ (ilirski narod, Iliri tj. Srbi). Prvi jasan trag takvog terminološkog određenja za srpski narod nalazi se u geografsko-istorijskom djelu *De Europa* humaniste Eneje Silvija Pikelominija, poznatijeg pod imenom pape Pija II (1458–1466), koji je u glavi XVI zapisao slijedeće: „Iza Arbanije dolaze ilirska plemena (Illyricae gentes); taj soj ljudski naziva se u naše doba Slavenima (Sclavos appellat) i Bošnjacima, drugi ih opet zovu Dalmatincima, Hrvatima, Istranima, (nazivi Srba prema toponimima, geografskim pojmovima – N. Ž.), Kranjcima“.

Poslije takvog novog nazivanja srpskog i „kranjskog“ (slovenačkog) naroda ime Ilirije i Ilira počelo se širiti među učenim ljudima na Balkanu, a naročito među rimokatoličkim svećenstvom. Razvijalo se i „tvrdo uvjerenje“ da su Slaveni (Srbi – N. Ž.) autohtono stanovništvo, odnosno da su stari Iliri bili preci tog stanovništva, pa i samim time da su i svi rimske carevi koji su se rodili u Iliriku, „sinovi našeg naroda“.¹²

Rimokatolici Dalmacije i okolnih „pograničnih zemalja“ u XV vijeku osnovali su, po ugledu na druge rimske koloniste, svoju naročitu koloniju kojoj

što velika šizma nije stvorena zbog vjere nego zbog politike, tako su, kako ističe D. Anastasijević, i unije pravljene, „ne iz vjerskih pobuda već iz političkog računa. Vizantiju je na uniju natjerivala potreba za papinom pomoći protiv opasnosti koje su joj pretile, bilo od rimokatoličkih hrišćanskih sila sa zapada, bilo od islamskih Turaka sa istoka. S druge strane, papa se grabio za uniju zbog ambicije da svoju vlast proširi i na području pravoslavnog sveta... Unije su uvek trajale samo dok i vizantijska potreba za papinim političkim uslugama“ (S. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. II, 660). Prisilnom Bredskom unijom katoličke Poljske nad Ukrajinom, iz 1596. godine, dat je novi jak impuls misionarskom zadatku privođenja pravoslavnih „crkvenom jedinstvu“ i stvaranju unijatske crkve.

¹¹ S. Gavrilović, *Iz istorije Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj (XV–XIX vek)*, Beograd 1993, 28–29.

¹² Lj. Perković, *n. d.*, 486.

se spomen očuvao u „lepoj crkvi sv. Jeronima južnoslavenskog“, odnosno, ilirskog (San Girolamo degli Schiavoni“, odnosno „degli Illirici“), kao i u nazivu ulice u kojoj se nalazila dotična hospicija (pobožno zaklonište) i sa njom spojena bolnica.¹³ Pošto je broj rimokatolika pridošlih iz Ilirika stalno rastao, najrevnosiјni među njima su polovinom XV vijeka sklopili neku vrstu religioznog bratstva. Potom su se povukli da zajednički žive „u jednoj kući starog zagrađa“ (Borgo vecchio), nedaleko od Vatikana, koju im je darovao izvjesni bogati Dalmatinac, „od podužeg vremena“ nastanjen u Rimu. Iz te male duhovne zajednice vremenom se razvila Ilirska kongregacija, kojoj su pripadali pojedini eremiti (pustinjaci) iz Dalmacije, koje su zbog njihovog uzoritog života Rimljani uveliko poštivali. Kako je pisao Perković, tom kongregacijom je upravljao Jeronim iz Potomja („di Potonia), koji je po jednima bio rodom iz Dalmacije, po drugima, vjerovatnije iz Ptuja („Petovia“) iz slovenačkih zemalja.¹⁴

Pošto je u Rimu u to vreme već bilo nekoliko stranih naseobina, od kojih je svaka imala svoju hospiciju i bolnicu, „dobri dalmatinski eremite“, videći kako „ilirska nacija“ u Rimu „svim time oskudjeva“, rješili su da i sami „svojim zemljacima“ podignu crkvu i bolnicu. Godine 1453. u tu svrhu dobili su od pape Nikole V staru, gotovo porušenu crkvicu sv. Marine, koja se nalazila u „Rione di Campo Marzio“, kod Ripete (Ripetta je stara obala Tibra). Potom su se ilirski eremiti „svojski dali na posao, te u malo vremena crkvu opraviše i proširiše, posvetivši je Sv. Jeronimu, proslavljenom crkvenom, naučitelju, diki i ponosu – ‘zaštitniku Dalmacije’, u kojoj je taj veliki božji ugodnik ugledao sveta“. ¹⁵ Narodna tradicija je zabilježila da je Jeronim pred velikašima rimskim „izvinjavao svoj živi, bujni južni temperament i, naročito svoju oporu iskrenost time što je rodom bio Dalmatinac“.

Perković je zapazio da su se već vrlo rano uz veće univerzitete u Francuskoj (Sorbona), Italiji i drugdje javljali kolegiji (zavodi) u kojima su đaci, bilo besplatno bilo za manju cijenu, dobijali stan i hranu. „I naš narod“ je, pored Ilirskog zavoda sv. Jeronima, već 1553. dobio u Bolonji svoj kolegij, Collegium Hungarico-Illyricum. U tom kolegiju, koji je postojao do 1781. (kada ga je car Josif II ukinuo), stanovalo je nekoliko stotina „ilirskih pitomaca“, duhovnika i

¹³ Ulica se nalazila u dijelu donjeg grada koji se prostirao između Tibra i gornjeg dijela rimskog korza.

¹⁴ Isto.s

¹⁵ „Borba onih sedam grčkih gradova, što se prepirahu negda o čast u kome se od njih radio, ne bejaše zacelo žešća, a ni dugotrajnija od borbe koja je plamtela zbog pitanja o položaju Stridona, rodnog mesta Sv. Jeronima, odnosno zbog njegove uže domovine. To je pitanje već više stoljeća zanimalo učene ljude raznih naroda, tako da do danas o tome predmetu imamo u više jezika obilnu literaturu. Gotovo svi pisci, što su o Stridonu raspravljali, podstaknuti razno shvatanim patriotizmom, nastojali su da smeste Stridon u blizini svoga zavičaja ili u granici svoje zemlje... U toku ove književne borbe (koja je trajala od kraja XV veka, sve do nedavno) razni su se pisci svrstali u četiri stranke: istarsku, dalmatinsku, panonsku i stranku ‘neutralaca’... Pro quo (tj. rođno mesto Sv. Jeronima) non minus ac olim pro Homero certant urbes‘, rekao je jedan od onih pisaca koji su učestvovali u ovoj borbi“ (Lj. Perković, n. d., 487)

svjetovnjaka, „besplatnih pitomaca“ (alumni) i „plaćajućih drugova“ (convictores), koji su na univerzitetu studirali ne samo filozofiju i teologiju, nego i pravo i medicinu. Drugi kolegij (po Perkoviću, „za Hrvate“) Collegium Croaticum Viennae Fundatum nastao je uz Univerzitet u Beču. U njega su ulazili samo mladići koji su studirali teologiju, a na Univerzitetu su učili filozofiju i bogosloviju. Treći kolegij, u koji su po Perkoviću takođe ulazili „hrvatski“ mladići, bio je Collegium S. Apollinaris (Kolegij sv. Apolinara) u Rimu, koji je kasnije nazvan Collegium Germanicum – Hungaricum. Ovaj kolegij je prvo primao Nijemce, a tek kasnije Mađare i „Hrvate“. U njemu je stanovaо „jedan od najvećih hrvatskih pesnika“ Silvije Strahimir Kranjčević, poznat kao „pesnik slobode“, koga je sam Štrosmajer novčanom pomoći „oslobodio“ od „mučne i stroge discipline zavodske“. Četvrti kolegij za ilirske (po Perkoviću, „hrvatske“) mladiće bio je Ilirska kolegija u Loretu (Collegium illiricae iuventutis in civitate Lauretana), koji je osnovao papa Gregorije (Grgur) XIII (1572–1585), ali je on poslije izvjesnog vremena ukinut. Bulom pape Urbana VIII (1623–1644) kolegij je obnovljen 1. juna 1627, te je stavljen pod jezuitsku upravu. Taj kolegij, „za trideset mladića poglavito iz primorja Dalmacije“, odgajao je „vjerovjesnike“ (misionare – prozelite) koji su širili rimokatoličku vjeru u zemljama Balkanskog poluostrva.¹⁶

S vremenom balkanske ilirske (srpske) zemlje preplavljenе su brojnim misionarima-redovnicima iz monaškog franjevačkog i jezuitskog reda, koji su u najvećem broju dolazili iz najstarijeg „ilirskog zavoda“, dakle, Ilirskog zavoda sv. Jeronima ili Zbora sv. Jeronima.¹⁷

Osnivanje ovog Zavoda, slučajno ili namjerno, desilo se 1453, to jest u godini propasti Vizantijskog carstva. Te iste godine, uslijed sve jačeg prodiranja Turaka na jugoistok Evrope, mnogi Srbi i ostali, „da bi se spasili od grozećeg nekrsta“, pobegli su „sa tri svoja biskupa i velikim brojem svećenika“ u Rim. U cilju pomaganja „svojih zemljaka“ pomenuta tri biskupa sazvali su zbor „della nazione Schiavona ovver Illirica“ (slavenskog ili ilirskog naroda), pa se „dadoše na sakupljanje priloga između sebe u korist novoosnovane hospicije s bolnicom.“

S vremenom svetojeronsko bratstvo prozvano je „Societas hominum Sclavorum“ (Udruženje slavenskih ljudi), zatim „S. Hieronymus Sclavorum, od-

¹⁶ Perković je smatrao da se u njegovo vreme opet radilo na otvaranju kolegija u Loretu (Lj. Perković, *n. d.*, 498).

¹⁷ Jeronim je umro 30. septembra 420. u Vitlejemu, a zemni ostaci naknadno su sahranjeni u bazilici di Santa Maria Maggiore. Osim što je bio zaštitnik „sve Dalmacije“, bio je pokrovitelj franjevačke dubrovačko-zadarske provincije, koja se protezala od Kotora do Trsta pod nazivom „Provincija sv. Jeronima“, za razliku od druge franjevačke provincije u Dalmaciji „Presvetog Ot-kupitelja“. Sveti Jeronim je smatran za patrona Ilirije, za tvorca glagoljice i ilirske književnosti. On je slikan sa crvenim biskupskim šeširom. Polumjesec i zvijezda, ilirski simbol, prvi put se javljaju na bosanskom grbu u XV vijeku. Na rodoslovu Petra Ohmučevića, iz XVI vijeka, jasno se ocertava la bosansko-ilirska ideja. Naime, franjevci su krajem XVI vijeka stvorili tzv. Ohmučevićev „Ilirski rodoslov i grbovnik“ „ilirskog“ cara Stefana Dušana Nemanjića, koji je cio Balkan proglašio za Ilirik, a narode na Balkanu, prvenstveno slavenske, za Ilire (vidjeti: N. Žutić, *Rimokatolička crkva i hrvatstvo – od ilirske ideje do velikohrvatske realizacije*, Beograd 1997).

nosno kasnije, *Illyricorum de Urbe*“ (Sv. Jeronim južnoslovenski, odnosno ilirski u Rimu) i najzad „*Societas Sclavorum Urbis Sancti Hieronymi de regione Campi Martis*“ (Slovensko udruženje Sv. Jeronima na Martinovom polju u Vječitom gradu). Kasnije se stari naziv „*societas*“ (udruženje), odnosno „*confraternitas*“ (bratstvo, bratovština) pretvorio u „*congregatio*“ (bratimski zbor).

Značaj Zavoda jačao je tokom XVI vijeka zahvaljujući sve izraženijoj materijalnoj i moralnoj zaštiti Vatikana. Papa Pije V je već 1567. u crkvi sv. Jeronima zasnovao kardinalsku titulu, pa su se crkva, ali i samo svetojeronomsko bratstvo, od tada stalno nalazili pod zaštitom jednog kardinala. Prvi protektor Zavoda bio je kardinal Oliver Karafa. Prema jednoj uredbi crkva, hospicij i bolnica potpadali su isključivo pod upravu jedne kongregacije (bratimskog zbora) „Ilira“, koja je bila sastavljena od svećenika i svjetovnjaka porijeklom (sa očeve strane) iz jedne od četiri „ilirske“ pokrajine (Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Bosne). Mnoge pape su se trudile da što više učine za Ilirsku kongregaciju, naročito Kalist III i Pije II („humanista“ Eneja Silvije Pikelomini). Jedan i drugi su, svaki u svoje vreme, naređivali da se u korist zavodske bolnice namjeni bar polovina imanja svakog pripadnika „ilirske nacije“ koji bi u Rimu ili rimskom okrugu umro „ab intestat“ (bez oporuke) i koji ne bi imao nasljednika „bliskog roda“. U svetojeronomskoj arhivi pominjani su takvi razni zavještaji.

Papa Siksto V podigao je konstitucijom „*Sapientiam Sanctorum*“, od 1. avgusta 1589, zadužbinski hram na čast zborne crkve i osnovao uz nju poseban kaptol. Pošto je prvobitna svrha zadužbine izgubila svoj *raison d'être*, Sveta Stolica je razmišljala da reorganizuje Zavod kako bi dobio karakter institucije za obrazovanje i vaspitanje rimokatoličkih pitomaca, budućih misionara.¹⁸ S druge strane, navedenom Konstitucijom papa Sikst V podigao je novu monumentalnu crkvu sv. Jeronima, „koja i dandanji postoji na čast narodnog kaptola, crkve saborne, sa svima kanonicima, kapelanimi itd, koji su isključivo uzimani iz Dalmacije i pograničnih zemalja 'ilirske nacije', a veštih 'ilirskome' jeziku – 'personae idoneae dictae nationis Illyricae, seu alis etiam originae eiusdem tamen illyricae linguae et idiomaticis'.“ Pošto se s vremenom dešavalo da je „poneki inostranac“ koristio svetojeronomsku „nadabrinu“ (beneficiju), apostolska vizitacija je 1630. takve beneficije inostrancima „izrečnim naređenjem dokinula“.¹⁹

Početkom XVII vijeka svetojeronomsko bratstvo posvetilo je austrijskom caru Ferdinandu III knjigu predsjednika bratstva, „bosanca“ Ivana Tomka Marnavića, pjesnika i pisca „raznih naučnih dela“, prijatelja Đona Palmotića – pjesnika „Kristijade“. Latinska posveta na knjizi „svome Kralju“ ističe „nationalem ecclesiam S. Hieronymi“. Po običaju stranih bratstava u Rimu, i „ilirsko“ bratstvo je u svojim grbovima označavalo krajeve na koje se protezalo, pa se tako na svečanim ispravama svetojeronomskog bratstva iz 1584. nalaze grbovi Dalmacije,

¹⁸ M. Lanović, *n. d.*, 78–79.

¹⁹ Lj. Perković, *n. d.*, 491.

Hrvatske, Slavonije i Bosne. Kako je tvrdio Perković, od druge polovine XVII vijeka u crkvi (na kupoli, na slikama glavnog oltara, na svjećnjacima i dr.) i na pokućstvu hospicija, upotrebljavao se jedino grb dalmatinski, „ali ne u smislu geografskom, provincijalnom, nego u smislu nacionalnom ('slovinskom', 'slavenskom', ilirskom – južnoslovenskom), i to je potrajalo sve do polovine minulog stoljeća“.²⁰

S obzirom na govorni jezik pomenutih pokrajina, breveom od 22. februara 1648., svetojeronska crkva je ovlaštena da se pri crkvenom bogosluženju upotrebljava staroslovenski jezik. Velikim brojem papskih povelja (bula, breve, konstitucija i dr.) normirana je upotreba staroslovenskog jezika u službama Rimokatoličke crkve. Znatan broj ovih, a naročito misala (liturgijskih knjiga) i trebnika štampan je u Rimu u XVI i XVII vijeku. Mnoga izdanja tih knjiga su poklanjana, nastojanjem kongregacije „De Propaganda fide“, rimokatoličkim crkvama u „ilirskim“ pokrajinama. Te crkve su još od vremena Ivana (Jovana) IV., „dalmatinca iz Solina“, nastojale da crkvene obrede vrše na svom jeziku, i to u početku uz jedinu obavezu da evanđelje, pored staroslovenskog, čitaju i na latinskom jeziku.²¹

Uz kraće prekide služba Božija se od 1648. vršila na staroslavenskom jeziku, „a manje pobožnosti na srpskohrvatskom („ilirskom“ – N. Ž.) jeziku i na tome se jeziku propovedalo“. U jednoj spomenici iz sredine XVII vijeka stajalo je slijedeće: „Preti e fratri Illirici dicevano messa in lingua illirica, e i nazionali venivano in maggior numero e ascoltavano nella loro lingua con piu soddisfazione“ („Popovi i fratri ilirski služili su misu na ilirskom jeziku, te su stoga naši ljudi dolazili u većem broju i slušali crkvenu službu na svome jeziku sa većim zadovoljstvom“).

Hodočasnici sa srpskih prostora, koji su znali „ilirski“ jezik, uživali su u hospiciji Ilirske kongregacije trodnevni „officium hospitalitatis“, odnosno besplatni stan i hranu i besplatnu poputninu ili milostinju pri odlasku. Takvo pasivno pravo uživali su u XVI vijeku hodočasnici iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Hrvatske, Slavonije, iz slovenačkih zemalja, kao i „naši sunarodnici“ iz južne i srednje Italije, iz slovenačkog Friula i arbanaškog primorja od Bara do Lješa. Ipak od kraja XVI vijeka vodio se spor oko pitanja: ko iz ilirskih i slovenačkih zemalja ima pravo na svetojeronsku „hospiciju“? Povodom spora između kapitola sv. Jeronima i ljubljanskog Slovenca Jamšeka (Jampsio, Janušić), početkom XVII stoljeća raspravljalo se načelno pitanje ko od Južnih Slavena ima pravo na svetojeronsku hospiciju. Perković je istakao podatak da je „vođa Dalmatinaca“ Paštrić falsifikovao povelju Nikole V iz 1453. izmjenivši riječi „Dalmatiae et Sclavonicae nationes“ (narod dalmatinski i južnoslovenski) u „Dalmatica seu

²⁰ Isto, 493.

²¹ Perković je napomenuo da se „upravo sada“ (1926) krajу privodi štampanje staroslovenskog, glagoljičkog misala, u redakciji profesora dr Vajs, za opštu i isključivu upotrebu u katoličkim crkvama Kraljevine SHS (Isto, 494).

Illyrica natio“ (dalmatinski ili ilirski narod). Naročito ističući da Dalmacija znači isto što i Ilirija, postigao je cilj da je Sv. Rota Rimska, sastavljena od „dvanaest najumnijih crkvenih dostojanstvenika“ iz Italije i drugih zemalja, 1655. donijela rješenje u kome je između ostalog navedeno slijedeće: „Na traženje bratstva i hospicije sv. Jeronima Ilirskog u Rimu – o tumačenju bule, kojom je Sikstvo V zasnovao zbornu Crkvu sv. Jeronima Ilirskog, odnosno o području narodnosti ilirske u njoj spomenute, pravo i tačno područje ilirskog naroda, po buli i namisli Siksta V, bejaše i jeste i tako se razumevati mora, Dalmacija ili Ilirija, kojoj su česti (dijelovi – N. Ž.) Hrvatska, Bosna i Slavonija, sa potpunim isključenjem Koruške, Štajerske i Kranjske; i samo oni koji su porijeklom iz ova četiri kraja (Dalmacije, Hrvatske, Bosne i Slavonije) imaju pravo na hospiciju i bratstvo sv. Jeronima“. Na osnovu takve motivacije Sv. Rota je isključila Slovenca Jampsiju (Jamšeka) iz svetojeronskog kaptola, kao „neilira“. Videći da su tim rješenjem i Barani kod Skadra isključeni iz bratstva i hospicije sv. Jeronima, Paštrić se žalio „Propagandi“ protiv Rotine presude za Barane od Lješa do Skadra. Kongregacija za propagandu vjere Paštriću je 1657. otpisala da objašnjenja ne treba i da se o barskom području „neće da izjavi“. Na osnovu takve Rotine presude bratstvo je 1660. dalo da se izradi geografska karta zemalja koje su imale pravo na bratstvo, hospiciju i kaptol sv. Jeronima, a koja se do nedavno čuvala u Zavodu sv. Jeronima.²²

Pošto je uslijed osnivanja velikih bolnica i gostonica prestala glavna potreba zbog koje je osnovana zadužbina sv. Jeronima, kao i drugi dobrotvorni zavodi što su ih u Rimu osnovale strane naseobine, papa Pije je svetojeronsku hospiciju 1790. pretvorio u institut za odgoj klerika ili mlađih svećenika iz „ilirskih“ krajeva. Zbog političkih prilika (Napoleonova najezda), međutim, godine 1798. institut je privremeno zatvoren.²³ Prema pisanju Luje Bakotića, krajem XVIII vijeka ponovo se zahtijevalo da se osnuje Zavod za školovanje i odgoj mlađih bogoslova. To je učinio papa Pio VI raspisom od 27. februara 1790, kojim je ukinuta bolnica Sv. Jeronima i osnovan svetojeronski Zavod (institut).²⁴ Papski dekret (raspis) predat je pro executione monsinjoru Aureliju Rovarelli-ju, koji je zvaničnim aktom Datum Romae ex Palatio Apostolico Montis Ljurinalis (die 1. Martii 1790) utvrđivao da je taj dekret (raspis) potpuno izvršen. Pošto je naveo razloge i molbe podnete od strane Kongregacije Sv. Jeronima, papa ga je slijedećim riječima proslijedio:

²² Isto, 495–496.

²³ Poslije pada (12. maja 1797) „starodrevne vjerenicte Jadranskog mora“ – Mletačke republike, Dalmacijom je uskoro zavladaла Austria, a u Italiju je prodore vršila i francuska soldateska.

²⁴ Ivan Golub, saradnik Enciklopedije Jugoslavije, na hrvatski falsifikatorski način opisao je te događaje: „Međutim, tek su 1787. odbornici i članovi Zbora sv. Jeronima utvrdili da je svetojeronska bolnica suvišna i zaključili da se ona pretvori u odgojni zavod za svećeničke pripravnike. Pio VI je odobrio takve izmjene 27. februara 1790. i Zavodu dao ime Collegium Chroaticum ad S. Hieronymam.“ (*Enciklopedija Jugoslavije*, tom 8).

„Attese le cose esposteci, Noi riflettendo appunto che per la suddetta nazione Illirica sara sicuramente piu vantaggioso l’erigere un Collegio per educare ed istruire i giovani nazionali che a causa di studi si transferiranno a luesta nostra dominante, di ljuello che sia il continuare inultimente l’ospedale per gl’infermi, e volendo verso di chi ci ha supplicati usare gli atti della nostra paterna clemenza, siamo benignamente condiscesi ad accordargli la richiesta grazia come apresso. Avendo pertanto nel presente nostro Chirografo espresso e di parola inserito e registrato l’intero tenore non solo della precipitata bolla di Nicolo V. di sa: me nostro predecessore, pubblicata il 21. aprile 1453, in vigore di cui e stata eretta la suddetta opera pia, ed istituto l’ospizio per i pelegrini della suddetta nazione ilirica... Di nostra certa scienza e similmente colla penenzza della nostra Suprema Potesta, vi ordiniamo dichiarare in nome nostro e conforme noi dichiariamo esser Nostra volonta che: fermo restando l’ospizio ossia l’alloggio per i poveri illirici pellegrini a tenore della prima costituzione e fondazione della suddetta opera pia come sopra confermata con Apostolica Auctorita, venga onninaamente abolito e soppresso l’Ospedale... e che, invece e in luogo di detto Ospedale, debba per l’educazione dei giovani pur nazionali ergersi e stabilirsi un particolare Collegio, cui, oltre l’applicazione di ljuelle rendite che erano pel sopprimendo Ospedale destinate, vogliamo e comandiamo che venga unito ancora ed applicato l’intero usufrutto de’beni che Giorgio Giorgicei lascio a titolo di legato nel suo testamento“.²⁵

Bakotić je zaključio da je na taj način osnovan Slavenski (ne piše ilirski) zavod Sv. Jeronima u Rimu (San Girolamo degli Schiavoni). Iz anala tog Zavoda proizlazi da je on otvoren u oktobru 1793, po statutima koje je potvrđio kardinal Rezzonico. Poslije pet godina, međutim, mladi pitomci su se morali vratiti svojim kućama zbog burnih događaja prouzrokovanih Francuskom revolucijom i Napoleonovom najezdom na Italiju. U XVII i XVIII vijeku Republika Mletačka pa potom i austrijski car bili su, dakle, zaštitnici Ilirskog zavoda sv. Jeronima koji je trebalo da obavlja funkciju prosvjetnog i „humanitarnog“ staranja nad slovenskim (srpskim) rimokatolicima u tim zemljama. Poslije propasti Mletačke republike, 1797. godine, Austrija je ostala jedini pokrovitelj Zavoda. Godine 1814. na zavodskoj zgradi u ulici Via Ripeta postavljen je austrijski grb.

Svetojeronimsko bratstvo, koje se zbog slabe uprave nalazilo u teškim imovnim prilikama, obratilo se caru Francu II za pomoć i ujedno uputilo svog izaslanika u Beč da izdejstvuje carevo pokroviteljstvo. Austrijska vlada se odažvala, te je naročitom komisijom 1803. uticala na sređivanje materijalnih prilika bratstva, a 1843. izričito je naglasila svoje formalno pokroviteljstvo, odnosno *protectorat austrijskog cara kao vladara Ilirije*. Sveti Stolica je priznavala taj protektorat. U obnovljenoj svetojeronimskoj crkvi, 1850. godine pored grbova Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Bosne pojavio se i austrijski grb.²⁶

²⁵ L. Bakotić, Svetojeronimsko pitanje, dokument (AJ, Vatikansko poslanstvo, f. 2)

²⁶ Lj. Perković, *n. d.*, 496.

Otpovjednik poslova i carsko-kraljevski savjetnik austrijske ambasade pri Sv. Stolici, F. vitez d'Ohms, u pismu upućenom 26. jula 1845. monsinjoru Pietru dei Conti Silvestru, starješini crkve i „Doma sv. Jeronima Iliraca“, izrazio je spremnost da Austrija i dalje vrši protektorat nad Zavodom: „Čast mi je obavjestiti Vašu poštovanu Ekselenciju da je Nj. C. i Kr. Veličanstvo, uzvišeni naš suveren; upoznavši se s izvještajem ovdašnje c. i kr. Ambasade o administraciji crkve i Doma sv. Jeronima Iliraca, kao i sa ukidanjem do sada postojeće apostolske vizite, izvoljelo odlukom od 13. juna ove godine odobriti postupak pomenute c. i kr. Ambasade i naložilo joj da nastavi svoju saradnju gdjegod je potrebno primjeniti zaštitu koja pripada c. i kr. Dvoru nad ovom ustanovom, za dobar rad ovog pobožnog Zavoda. Umoljavajući Vašu veoma poštovanu Ekselenciju da o ovome izvoli obavjestiti cjelokupnu kongregaciju...“.²⁷

Zavod sv. Jeronima od ilirskog, slavenskog do jugoslavenskog

Posle ujedinjenja Italije, 1870. godine, austrougarsko poslanstvo uvrstilo je i Ilirski zavod sv. Jeronima u austrijski posjed.²⁸ Austrijska diplomacija je u prepisci sa vatikanskim velikodostojnicima koristila i u XIX vijeku ilirsko ime kada je govorila o krajevima Balkana. Tako, na primjer, austrijski izaslanik kod Vatikana, grof Par, još uvijek piše (5. marta 1880) B. Kalaju u Beč o „*biskupima ilirske nacije*“, to jest biskupima Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Bosne i Hercegovine.

U drugoj polovini XIX vijeka za Austriju i Vatikan postaje, pored ilirskog, prihvatljivo i jugoslavensko (sveslavensko) ime kao moguće sredstvo za širenje germanizma i rimokatolicizma u ime apostolskog austrijskog cara i rimskog pape. Preko dotadašnjeg ilirskog (srpskog) imena Zavoda sv. Jeronima u Rimu prelamali su se interesi Austrije i Vatikana s jedne, i Ugarske s druge strane. Ugarskoj je postajalo jasno da će ilirsko ime preko jugoslavenskog postati sinonim za Hrvate. S druge strane, Austrija je pozdravljala ideju da se u Zavodu sv. Jeronima odgajaju svećenici koji će se upotrebiti u misionarskoj aktivnosti u Turskoj (Bosni i Hercegovini) kako bi time suzbili rastući uticaj Francuske na rimokatolike Orijenta.²⁹ Treba istaći činjenicu da je poslije Buržoaske revolucije 1789. Francuska bila glavni nosilac ideologije građanskog liberalizma, te je na taj način postala glavni protivnik Vatikana i Rimokatoličke crkve.

Poslije čestih otvaranja i zatvaranja Zavoda sv. Jeronima uslijedilo je više pokušaja da se Zavod definitivno otvori i da počne kontinuirano raditi. Pregovori su urodili plodom 1862. kada je papa Pio IX naredio da se Zavod ponovo

²⁷ AJ, Kraljevsko poslanstvo pri Sv. Stolici, f. 2, prilog B uz izvještaj br. 65, Rim, 2. novembar 1901.

²⁸ M. Lanović, *Konkordat Jugoslavije s Vatikanom*, Beograd 1925.

²⁹ AJ, Vatikansko poslanstvo.

otvor, pa je u tu svrhu odredio sumu od 1.000 do 1.200 rimskih skuda za „podučavanje najmanje pet mladih svećenika iz raznih ilirskih pokrajina“. Zavod je zvanično otvoren 1863/64. godine i dobio je ime Svetih Ćirila i Metodija, pokrovitelja Slavena. Smješten je uz svetojeronsku crkvu u prostorije hospicija. Institut je međutim i tada slabo funkcisao u doba ratnih događaja koji su se odigravali šezdesetih godina u Italiji. Zbog završnih borbi oko ujedinjenja Italije i ukidanja papinske države 1871. (prestanka temporalne papinske vlasti) Zavod je ponovo zatvoren.³⁰

Pošto je Rim prestao da bude grad Rimske papinske države i došao pod vlast italijanskog kralja, italijanska vlada je pozvala strane vlade da joj podnesu spisak i dokaze narodnih zavoda (instituta) u Italiji, koji su pod njihovim protektoratom. Austrougarska vlada je tada u spisak svojih pokroviteljstava uvrstila hospicij, kolegij i kaptol sv. Jeronima u Rimu. Italijanska vlada je priznala to pokroviteljstvo i izdala je svjedočanstvo Bratstvu 22. maja 1873. te su, prema tome, italijanske rimske vlasti smatrale svetojeronske ustanove kao eksteritorij. U slučajevima smrti kanonika svetojeronskog kaptola postupalo bi se po austrougarskom zakoniku, a njihova ostavština uručila bi se austrougarskom poslanstvu a ne italijanskom sudu. U unutrašnju upravu svetojeronskih institucija italijanska vlada se nije miješala. Tako je svake godine zavodska uprava podnosila austrijskoj ambasadi račune Zavoda; svakoj sjednici upravnog savjeta Zavoda sv. Jeronima prisustvovao je izaslanik austrijskog ambasadora. Bez pristanka austrijskog ambasadora ništa se nije određivalo ni preduzimalo u pogledu svetojeronskog zavoda.

Prema Golubovom tumačenju navedenih događaja, biskup Štrosmajer je bio zaslužan za ponovno otvaranje Ilirskog zavoda sv. Jeronima: „Zavod je počeo raditi 1793, ali je zbog teškoća nastalih za vreme rimske republike prestao djelovati 1798. godine. Nastojanjem biskupa Štrosmajera Zavod je ponovo otvoren 1864, ali zbog nepovoljne političke situacije u Rimu (pad Papske države) 1871. opet je zatvoren. Potom je Štrosmajer zamolio sv. Stolicu da se u Rimu, umjesto zavoda za svećeničke kandidate, otvari Zavod za svećenike koji bi, pošto bi završili bogoslovni studij u domovini, usavršavali svoju naobrazbu na papinskim učilištima. Svećenički zavod, u smislu Štrosmajerova predloga, bio je otvoren 1884, ali je zbog unutrašnjih teškoća, iskrslih između svetojeronskog Zbora, Zavoda i, čini se, Kaptola, Sveta Stolica raspustila Zavod već 1889. godine.“³¹

S druge strane, Perković je zapisao da je Kolegij (Zavod) bio ponovo otvoren 1882. na čelu s direktorom dr Ivanom Crnčićem, kanonikom Sv. Jeronima Slovenskoga u Rimu, koji je pored Dragutina Parčića i, „naročito neumrllog pobornika naše narodne misli, d-r Franja Račkoga, takođe bivšeg kanonika svetojeronskog, stekao lepih zasluga crkveno-liturgiskim i istoriskim svojim ra-

³⁰ L. Bakotić, *Svetojeronsko pitanje...*

³¹ Ivan Golub, *Zavod sv. Jeronima u Rimu*, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb, 610.

dom“. Perković je takođe zaključio da je „usled trvenja pak među kolegijem i kaptolom kolegij 1889. stvarno prestao postojati“.³²

Potom se kardinal Serafino Vanuteli već bavio pitanjem izbora podesnog rektora. Naime, on je namjeravao da na čelo seminara postavi jednog „jugoslavenskog svećenika“, i to na nagovor „visokoblagorodnog“ zadarskog nadbiskupa, koji je neposredno prije toga boravio u Rimu. Nadbiskup je tada bio skeptičan prema izboru „jednog Jugoslavena, s obzirom „na razdor“ koji je vladao u tamošnjem episkopatu. Pretpostavljajući da bi se mogao naći jedan rimski svećenik, koji bi bio spreman da se privremeno prihvati takve dužnosti, kardinal Vanuteli je smatrao da se njegov izbor izvrši tek poslije dogovora sa carskom i kraljevskom vladom. Ovo pitanje, međutim, nije odmaklo daleko od „pripremne faze“.³³

Kardinal Vanuteli je smatrao da je „došlo vrijeme“ da se donese nov statut (koji će se predociti papi) koji će obezbijediti budućnost i po kome će se zadržbina (Zavod – N. Ž.), koja stoji pod carskom zaštitom, „moći ponovo prepustiti samoj себi“. „Sacra visita“ nije imala lak zadatka da riješi sve zavodske probleme. Austrijski ambasador pri Vatikanu, grof Revertere, pisao je 11. novembra 1900. da su finansije bile u najvećem neredu a kanonička mjesta „zaposjednuta ljudima koji su mnogo manje pažnje obraćali svom svećeničkom zvanju nego li nacionalnim prepirkama i ličnim zađevicama, koje su konačno izazvale potrebu da se preduzme temeljita reforma“. On je isticao da su se dalmatinski i hrvatski biskupi, čijim je biskupijama pripadala nekadašnja zavodska bolnica, i kojima je pripadalo pravo da popunjavaju kanonička mjesta, složili sa kardinalom Vanutelijem u mišljenju da „skromna sredstva sv. Jeronima namjene korisnijoj svrsi“: „ne treba ponovo kanonička mjesta popunjavati, nego treba pretvoriti prihvatalište u sveštenički seminarij, gdje će se pod vodstvom jednog rektora moći završavati svoje svećeničko obrazovanje mlađi klerici jugoslavenskih biskupa“.³⁴

Oko izbora rektora teško se postizala saglasnost. Konačno je kardinal Vanuteli presudio i za rektora izabrao prof. Pazmana sa zagrebačkog univerziteta, koga su na kraju biskupi jednoglasno predložili. Pazman je došao u Rim poslije ljetnjeg odmora, preuzeo je odmah upravu i pristupio izradi novog statuta. Prilikom prve posjete austrijski ambasador Revertere „nije bio u mogućnosti da mu u meritornom pogledu da savjete“ vezano za buduće odnose Zavoda prema vladama Austro-Ugarske monarhije: „Samo sam mu skrenuo pažnju da u samom statutu mora da bude izraženo pravo pokroviteljstva NJ. V., a hoće li to biti sprovede-

³² Lj. Perković, *n. d.*, 498.

³³ „Pitanje nije napredovalo preko pripremne faze, no ipak smatram da je potrebno da prednje već danas stavim do visokog saznanja Vašoj preuzvišenosti, a da se Kr. zemaljskoj vlasti u Zagrebu pruži mogućnost da po pitanju popunjivanja rektorskog mjesto u Ilirskom seminarju u Rimu na vreme zauzme stav“ (G. v. Ambro Njegovoj preuzvišenosti grofu Goluchonjskom, 31. juli 1899, isto).

³⁴ Kraljevsko poslanstvo pri Vatikanu, f. 2, iz fascikle 26 National-Institute 3, Pismo grofa Reventerea ministru inostranih djela grofu Goluchovskom, Rim, 11. novembar 1900.

no u dovoljnoj mjeri, imaće da odluče vlade kojima moram da rezervišem pravo da u svoje vreme ispitaju nacrt (statuta – N. Ž.)“.³⁵

Prilikom izrade nacrta statuta Zavoda prof. Pazman je pregledavao statute drugih nacionalnih zavoda („koji stoje pod preuzvišenom zaštitom), pa potom uporednom metodom „uobličio svoj statut, kako to odgovara specijalnoj svrsi“. Za grofa Revertera prof. Pazman je bio „nova pojava“, pa je izražavao rezerve u pogledu njegovog rada: „Ako njegovo definitivno postavljenje za rektora Zavoda vladama ne bi odgovaralo, bilo bi još vremena da se protiv toga učini prigovor. Slobodan sam da ne učinim nikakve prigovore o garancijama koje bi trebalo eventualno s političke tačke gledišta unjeti u statut. Učešće ambasade u upravljanju je zasada ograničeno samo na to što joj se svake godine podnosi završni račun. To na primjer ne čini češki zavod koji стоји u jednakim odnosima prema biskupima Češke i Moravske kao i Ilirski prema južnoslavenskim zemljama...“.

Zajedničko ministarstvo inostranih poslova Austro-Ugarske javilo je kraljevskom ugarskom predsjedniku vlade Šelu (Szel), dopisom od 21. novembra 1900 (br. 7077/6), da apostolska Sv. Stolica želi pretvoriti jugoslavenski nacionalni zavod sv. Jeronima, koji je nalazio pod pokroviteljstvom Njegovog carskog i apostolskog veličanstva, u *jugoslavensko (ilirsko) sjemenište za svećenike*, u kom bi mlađi duhovnici jugoslavenskih dijeceza dovršili teološku naobrazbu. Istovremeno mu je „Zajedničko ministarstvo“ javilo da je na položaj Zavodskog (svećeničkog sjemeništa) rektora izabran univerzitetski profesor iz Zagreba dr Josip Pazman. Predsjednik Šel je bio iznenađen zbog ovakve odluke, donete bez njegovog znanja i bez konsultacija s njim. Šel je samo istakao da je „saznao“ da je Zajedničko ministarstvo notom od 13. avgusta 1899 (br. 396) ovo pitanje već prije toga neposredno pokrenulo kod mađarskog ministra vjera i prosvjete, i da je taj ministar, odgovarajući na tu notu 26. juna 1900 (br. 44499), izvjestio da je to pitanje saopšteno hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj vladi.

Mađarski predsjednik vlade Šel je, iznenađen ovakvim načinom odlučivanja i doveden pred svršen čin, odgovorio: „Priznajem da mnogo žalim što mi ovo, sa narodnosno-političkog stanovišta, vrlo važno organizaciono pitanje nije bilo saopšteno u svojoj već spomenutoj fazi, jer me njegova dalekosežnost prinudava da zauzmem odrešito stanovište u odnosu na namjeravane odluke“.³⁶ On je očekivao da će se u Zavod upućivati mlađi svećenici jugoslavenskih (ilirskih) dijeceza zbog dovršavanja teološke naobrazbe, što bi, po njegovim riječima, znacilo da bi se „pod jednim krovom okupljali mlađi svećenici jedne po brojnosti velike narodnosti iz obeju država Monarhije i iz okupiranih pokrajina“. Oni bi nastavili zajednički život „pod vodstvom rektora koji je porijeklom od njihove (jugoslavenske) narodnosti.“

³⁵ Isto.

³⁶ Isto, Pismo mađarskog predsednika vlade Šela (Szel) austrijskom ministru inostranih poslova Goluhovskom, pov. br. 807/M. E. II, 25. april 1901.

Šel je isticao opasnost od takvih jugoslavenskih nastojanja: „Mislim da je velika opasnost od takvog stanja. U duše tih mladića (misli se na pitomce Zavoda sv. Jeronima – N. Ž.) bi se očito, povodom zajedničkog življenja i zajedničkog rada, znatno pojačalo čudstvo (osjećaj – N. Ž.) skupne rasne pripadnosti, štoviše, ono bi se vjerovatno povećalo putem nadzornika (rektora – N. Ž.) i prepostavljenih. Budući da bi dušobrižnici, koji bi kasnije izašli iz tog Zavoda u svojstvu župnika, imali širokih mogućnosti da svoje političke ideje presade u duše svojih vjernika, to bi otrov nacionalne agitacije prodro i u široke slojeve naroda, i na taj način bi među Jugoslavenima, kako Austrije tako i Kraljevine Mađarske, sletstveno tome poprimio vrlo velike razmere onaj pokret koji, prelazeći preko istorijskih uobičjenja, teži za stvaranjem samostalne jugoslavenske države...“. Skrenuo je pažnju i na borbu Nijemaca i Čeha u austrijskoj polovini Monarhije, „koja u velikoj mjeri slab snagu Monarhije“. Opasnost će, po njegovom mišljenju, biti još veća kad „pokret Jugoslavena“ poremeti mir među narodnostima u mađarskoj državi. Time bi se povećali „činioci raspadanja“ Monarhije i to vještačkim jačanjem „osjećanja skupnosti Jugoslavena koji žive u obema državama Monarhije, kao i u okupiranim pokrajinama.“ Kao loš predznak „budućeg zla“ Šel je smatrao i „onaj žalosni događaj“ koji se, prema izvještaju grofa Revertera iz Rima (od 8. januara 1901), odigrao u crkvi sv. Jeronima na dan Božića 1900. godine.

Jedna država Monarhije, Kraljevina Ugarska, kako je isticao Šel, nema u Rimu poseban nacionalni Zavod, pa svoje mlade duhovnike mora slati u zavod *Germanico-Ungaricum*. „Državnički pogled Vaše Ekselencije“, jada se Šel grofu Goluhovskom, „nesumnjivo uviđa kakvo bi neugodno raspoloženje kod kataličkog svijeta Ugarske izazvala činjenica da se sada organizira posebni nacionalni Zavod u korist Jugoslavena“.³⁷ Mađarski zvaničnici još uvijek ne pominju hrvatstvo kao opasnost jer je još prevladavao slavenski (srpski), odnosno jugoslavenski naziv za stanovnike mađarske polovine Monarhije. Sve će se, međutim, promijeniti poslije donošenja papine enciklike „Sclavorum gentem“, kada će se u potpunosti uzdizati nacija hrvatstva. Austrijsko-vatikanska strategija uzdizanja hrvatstva, u odnosu na Srbe rimokatolike, ali i na Mađare, dobijaće sve više na zamahu.

U nastavku pisma Goluhovskom, Šel je u potpunosti razotkrio svoje nezadovoljstvo zbog uzdizanja ilirstva, odnosno jugoslavenstva u odnosu na mađarsku nacionalnu državotvornost: „Sva me ova razmišljanja primoravaju da Vašu Ekselenciju, na osnovu izmjene misli koju sam imao s gosp. kralj. ugarskim ministrom prosvjete i gosp. banom Hrvatske-Slavonije-Dalmacije (Austrija je u to vrijeme forsirala tzv. hrvatsku Trojednicu, iako je „nagodbama“ iz 1867/68. bila predviđena Kraljevina Hrvatska i Slavonija – N. Ž.), s njihovom punom saglasnošću s poštovanjem zamolim, neka Vaše Blagorodstvo bude tako dobro pa da svom snagom, možda i pozivajući se i na najviše pravo pokroviteljstva NJ. C. i

³⁷ Isto.

Apostolskog Veličanstva, poradi na tome da se napusti namjeravano pretvaranje jugoslavenskog nacionalnog Zavoda sv. Jeronima Slovinskog, koji je zamislio kardinal Serafino Vanuteli, u svećeničko sjemenište, tj. da i nadalje ostane u važnosti današnji status quo. Prirodan zaključak ovog mog stanovišta jeste da smatram bezpredmetnim bavljenje ličnošću dr Pazmana“.³⁸

Šel je potom istakao da je vrlo opasna politika koju vodi Kurija prema Monarhiji, a u Monarhiji prema ugarskom Apostolskom Kraljevstvu. Takva politika uzdizanja jugoslavenske (ilirske) nacionalne ideje u odnosu na mađarsku nacionalnu državotvornu ideju, u ugarskim političkim krugovima „već se davno osjećala“, a o njoj je Šel i ranije pisao Goluhovskom. Ovakvu politiku su nadahnjivali biskup đakovački Štrosmajer (politika prozelitskog jugoslavenstva) i nadbiskup sarajevski Josip Štadler (politika prozelitskog hrvatstva). Šel se ipak nadao da će austrijski ministar Goluhovski u punoj mjeri cijeniti „našu (mađarsku – N. Ž.) samoodbranu protiv težnji, opasnih po državu, koje se pojavljuju u nekim krugovima Kurije i da će ovu (samoodbranu – N. Ž.) potpomoći najdjelotvornije svim diplomatskim sredstvima koja stoje na raspolaganju“.³⁹

Austrijska strana nije odustajala od namjere da, zajedno sa Vatikanom, sproveđe nacionalnu reorganizaciju Zavoda sv. Jeronima. Austrougarski ambasador pri Vatikanu, grof Revertere, javio je 7. maja 1901. ministru Goluhovskom da je pokušao da obezbjedi Carskoj i kraljevskoj vladi „dovoljan uticaj na buduće oformljenje Zavoda“, kako bi isti bio vođen zakonskim putem kako se „opet ne bi skrenulo s puta kako se to ranije događalo“. Potom je kardinal – vizitator Serafino Vanuteli izjavio da je spreman da predloži slijedeće: 1) da c. i kr. ambasada uzme učešća preko jednog predstavnika u upravnom vijeću po primjeru Anima, Campo Semto itd; 2) da za prvo vrijeme, kao i u Boemicumu, ne bude postavljen nacionalni rektor, nego da na čelo Zavoda bude privremeno postavljen jedan rimski prelat; 3) da se statut, koji je izradio prof. Pazman, sporazumno sa nadbiskupom Zagreba i Sarajeva, ne odobri odmah, nego da se uputi na mišljenje Kongregacije za vanredne poslove. Ambasador Revertere je očekivao da bi se takvom taktikom „dobilo vreme da sve eventualne želje obeju vlada Njegova veličanstva dođu do izražaja“. Potom je, međutim, istakao da se „s ovim ipak ne smije više dugo zatezati, jer se svršena stvar ne bi mogla oboriti, kada bi jednom Papa naredio da se izda bula“.⁴⁰

U pismu ministru Goluhovskom od 18. juna 1901. ambasador Revertere ponovo je istakao da se pitanje Zavoda mora hitno riješiti: „Visokorodni grofe! Koliko je zaista bilo krajnje vrijeme da se pitanje sv. Jeronima (u skladu s izvještajem od 7. maja, br. 15D) tretira kao hitno, neka Vaša preuzvišenost dobrostivo izvoli vidjeti iz činjenice da je kardinal-pokrovitelj Serafino Vanuteli već otada

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Kraljevsko poslanstvo pri Vatikanu, f. 2, iz fascikle 26 National-Institute 3, iz br. 15D, Iz jednog izvještaja austrougarskog ambasadora pri Vatikanu, grofa Reverte-a, ministru inostranih poslova Austrougarske grofu Goluhovskom, Beč, 7. maj 1901.

sv. Ocu podnio referat i dobio ovlašćenje da Pazmanov načrt statuta uputi na mišljenje Kongregaciji za vanredne poslove. On nije propustio da najtoplje preporuči dvije želje, na koje sam se morao ograničiti u nedostatku ma kakvog uputstva, a pošto se i kardinal-državni sekretar o tome izjasnio u povoljnem smislu, imam dovoljno razloga da pretpostavljam da obe tačke: odlaganje rektorova izbora privremenim naimenovanjem jednog rimskog prelata, i učeće c. i kr. ambasade u privrednom vođenju Zavoda – neće naići u Kongregaciji ni na kakav ozbiljan otpor⁴¹.

*Zavod sv. Jeronima „pro Chroatia Gente“
(za hrvatski narod)*

Kako smo već istakli, koncem XIX vijeka Ilirski (srpski) zavod sv. Jeronima, koji je od osnivanja nosio ilirsko ime, počeo se, uz blagoslov Austrije i Vatikana, nazivati i jugoslavenski, južnoslavenski i slovenski. Međutim, „apostolska“ Kraljevina Mađarska nije ni malo bila oduševljena takvim tendencijama. Mađarska je sa neodobravanjem pratila Riterov „ilirski program“, jer je znala da je ilirizam u suštini predstavljao forsiranje stvaranja južnoslavenske (jugoslavenske) teritorije na račun državnih „istorijskih prava“ Ugarske. Takođe, ilirizam Ljudevita Gaja i jugoslavenstvo biskupa Štrosmajera išli su protiv interesa Mađarske, a u pravcu razvoja austroslavizma. Ugarska se energično protivila namjeri da se Zavodu sv. Jeronima u Rimu dâ jugoslovensko ime, i naročito da se Zavod kao „zadužbina“ pretvori u „kaptol“ (korporaciju, jugoslavenski nacionalni kolegijum), čime bi se u njegov rad unijele političke „separatističke tendencije“ koje bi vodile južnoslavenskoj integraciji i samim time direktno onemogućile ostvarenje ideje o stvaranju velike Mađarske.⁴² Drugim riječima, jugoslavenski nacionalni zavod sv. Jeronima, koji je nalazio pod pokroviteljstvom Njegovog carskog i apostolskog veličanstva, Vatikan je želio pretvoriti u jugoslavensko (pa potom hrvatsko) sjemenište za svećenike, u kojem bi mlađi duhovnici jugoslavenskih dijeceza dovršili teološku naobrazbu. Radi uzdizanja i širenja nove vatikanske nacije hrvatstva, na položaj zavodskog (svećeničkog sjemeništa) rektora konačno je izabran univerzitetski profesor iz Zagreba dr Josip Pazman. Zbog upornog mađarskog protivljenja, jugoslavenski naziv za Zavod sv. Jeronima teško je mogao biti prihvaćen.

Početkom XX vijeka, poslije Prvog hrvatskog katoličkog sastanka održanog 1900. godine, javljaju se ideje da se ilirskom Zavodu sv. Jeronima da hrvatsko ime. Kao što smo vidjeli iz prethodnog izlaganja, papa Leon XIII je Zavodu sv. Jeronima namijenio novu ulogu. Svrha Zavoda, koji je 1453. osnovao papa Nikola V, bila je prihvatanje, ugošćavanje i liječenje vjernika koji su dolazili na hodočašće u Rim („dobrotvorni“ karakter Zavoda). Leon XIII, međutim,

⁴¹ Isto, iz br. 19 AE. (prevod s njemačkog)

⁴² Vidjeti: N. Žutić, *Rimokatolička crkva i hrvatstvo...*

početkom 20. vijeka je namijenio novu ulogu Zavoda, pa je odlučio da se osnuje crkveni Zavod sv. Jeronima radi prihvatanja i smještanja studenata teologije i svršenih bogoslova koji su u Rim dolazili na više teološke studije. Treba istaći činjenicu da je papa Leon XIII, u sporazumu sa „hrvatskim“ nadbiskupom Josipom Štadlerom i biskupom Štrosmajerom (obojica njemačkog porijekla), „pobrojao osamnaest biskupija i nadbiskupija iz kojih će se primati svećenici u taj Zavod“ i to: zagrebačka, banjalučka, barska, đakovačka, dubrovačka, hvarska, kotorска, križevačka, krčka, mostarska, porečko-pulska, sarajevska, senjska, splitska, šibenska, zadarska i tršćanska.⁴³

Perković je konstatovao da je nastojanjem većeg dijela rimokatoličkog episkopata iz Dalmacije, inspirisanog od sarajevskog nadbiskupa Štadlera, a pomaganog od austrijske diplomacije, Zavod pretvoren u čisto hrvatski zavod, jer se u dekretu 'Slavorum gentem' govorilo da je Zavod „pro Chroatica Gente“, odnosno da je Zavod namijenjen svećenicima „koji pripadaju poreklom i govorom narodu hrvatskome.“⁴⁴

Bula „Slavorum gentem“ je prvi put u prevodu objavljena 14. avgusta 1901. u *Obzoru*⁴⁵ od 14. avgusta 1901, a njen naslov doslovno glasi: *Pismo apostolsko, kojim se ukida kaptol kolegijske crkve sv. Jeronima ilirskoga i osniva kolegij jeronimski za hrvatski narod.* Proglašeni su i zakoni kolegija jeronimskog za hrvatski narod u Rimu. U prvom poglavlju zakona piše: „U jeronimskoj kolegiji primaju se samo svećenici pitomci, koji su rodom i jezikom Hrvati i koji se, dovršivši nauke u biskupskom sjemeništu, ili u kojem bogoslovnom liceu, pronađu sposobnima za više studije naročito svećeničkog prava, kao i raznih svetih disciplina, za što već koga njegov biskup odredi. „Zakoni kolegija jeronimskog za hrvatski narod u Rimu“ omogućili su biskupima Hrvatske, u čijim se biskupijama upotrebljavao staroslavenski jezik u svetoj liturgiji, da im „ostaje netaknuto pravo da nalože svećenicima koje šalju u Rim, da staroslavenski uče i da dobro poznaju glagolsko pismo“. Potpisani je Luigi kardinal Macchi.⁴⁶

Mađarski ministar-predsjednik Šel je i dalje bio uporan u zaštiti mađarskih nacionalnih i državnih interesa, prvo pred vatikanskim jugoslavenstvom pa potom pred vatikanskim hrvatstvom. U strogo povjerljivom pismu („na isključivo

⁴³ AJ, 144–58–479.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Na početku teksta prevoda enciklike redakcija *Obzora* je dala slijedeću napomenu „hrvatskom narodu“: „'Slavorum gentem', breve sv. Oca pape Lava XIII, od 1. kolovoza kojim je dokinut svetojeronomski kaptol i osnovan 'Colegium Hieronymianum progente Croatica', primili smo jučer upravo kod zaključka našeg lista. Ako taj znameniti spis zbog tehničkih poteškoća nismo već jučer mogli u priesluhi priopćiti, činimo to tim radosnije danas, da ga hrvatski narod diljem ciele domovine sutra na blagdan Gospin (Majke Božje – N. Ž.) bude mogao čitati.“ – *Obzor*, 14. avgust 1901.

⁴⁶ Kraljevsko poslanstvo pri Vatikanu, f. 2, iz fascikle 26 National-Institute 3, prevod s italijanskog (na poledini originala stavljena rukopisna primjedba: Uprava Kolegija i Zavoda sv. Jeronima (izvod iz pravila Leona XIII)).

vlastoručno otvaranje“) ministru Goluhovskom od 9. avgusta 1901. i dalje se protivio reorganizaciji Zavoda i tražio suspenziju novih vatikansko-austrijskih odluka.

Objavljivanje papine buli (konvencije) izazvalo je opštu uzbunu u mađarskoj i austrijskoj štampi. Prema napisima u štampi svetojeronimski Zavod u brevu „Slavorum gentem“ trebalo je da bude prozvan „hrvatskim“, „Collegium Hieronymianum pro Chroatia gente“, ali se tom naumu usprotivila austrougarska ambasada (njen mađarski dio) sa zahtjevom da i dalje u upotrebi bude ilirsko ime („Collegium Hieronymianum Illyricorum“). „Stvar se konačno poravnala“ time što je u brevu pravo nad Zavodom priznato „(nad)biskupijama“: zagrebačkoj, senjskoj, križevačkoj, đakovačkoj, sarajevskoj, mostarskoj, banjalučkoj, tršćanskoj, porečkoj, krčkoj, barskoj, „i svima dalmatinskim, tj. arhiepiskopiji Zadarskoj i episkopijama Dubrovačkoj, Splitskoj, Šibeničkoj, Hvarskoj i Kotorškoj“. Zavod je, dakle, trebalo da postane „collegio Croato“, ali i dalje pod pokroviteljstvom „Njegovog carskog i kraljevskog Apostolskog Veličanstva“ u Beču.

Hrvatsko ime za Zavod izazvalo je protivljenje i Italije koja nije htjela prihvatići da je zavod za „hrvatski narod“ isto što i stara „ilirska ustanova“ sv. Jeronima. Italijani nisu htjeli priznati ni eksteritorijalnost, garantovanu „ilirskoj ustanovi“, jednoj hrvatskoj ustanovi. Protiv vatikanskog rješenja o hrvatskoj nacionalnoj pripadnosti Zavoda protestovala je kod Sv. Stolice i Knjaževina Crna Gora, dokazujući da i njena barska dijeceza, njen arhiepiskop barski „kome je još od Srednjeg vijeka dodat naslov ‚Primas totius regni Serbiae‘, ima pravo na Zavod. Odbacivanju hrvatskog imena upravo je u dobroj mjeri kumovao crnogorski knez Nikola⁴⁷, jer je naivno procenjivao da bi prihvatanjem tog naziva rimokatolici Crne Gore (Srbi-katolici) bili izuzeti od mogućnosti školovanja u njemu. Umjesto da je bio zadovoljan takvom odlukom Vatikana, jer bi se spriječilo pogubno školovanje srpskih rimokatoličkih misionara i prozelita, knez Nikola je strahovao od mogućnosti da mu školski podmladak bude nedovoljno teološki (katolički) obrazovan.

U spor su se „diskretno umiješale“ velike sile: Francuska i Rusija su se na molbu Crne Gore i Srbije zauzele za Srbe. Papski breve je potom opozvan u svojim esencijalnim političkim dijelovima. U konvenciji sklopljenoj između Svetе Stolice i Crne Gore „Literae reversales“, od 7. marta 1902, Vatikan je „priznao osnovanost srpsko-crnogorskih reklamacija“. Papa Leon XIII je bio prisiljen da ponovo aktivira pređašnji naziv „ilirski“. U članu 10 konvencije istaknuto je da su se pod tim nazivom podrazumjevali „katolici Južni Slaveni svih dijeceza o kojima je reč u apostolskom pismu“. Hrvatski naziv za Zavod odbačen je, dakle,

⁴⁷ Publicista Z. Kulundžić takođe vidi značajnu ulogu kneza Nikole u brisanju hrvatskog imena za Zavod sv. Jeronima: „Papa je na formalnu diplomatsku intervenciju crnogorskog kneza povukao svoju raniju naredbu o hrvatskom imenu tog zbara i naredio da se on i dalje zove ilirskim imenom“ (Z. Kulundžić, n. d., 35).

zbog toga što se u to vreme svi južnoslavenski (srpski) rimokatolici Balkana никако nisu mogli podvesti pod hrvatsko ime. Papa Lav XIII morao je 7. marta 1902. da vrati Zavodu staro ilirsko ime.⁴⁸

⁴⁸ AJ, Min. pravde - versko odeljenje, biskupski ordinarijat u Splitu ministru vera D. Obrađoviću, 8. VIII 1927.

Nikola Žutić

COLLEGIUM HIERONYMIANUM ILLIRICORUM (1453–1901) ILYRIAN, SERBIAN, YUGOSLAV OR THE CROAT ONE?

Summary

Throughout the period of the pre-modern and modern history, Collegium Hieronymianum Illiricorum was one of the key educational institution and one of the main cornerstones, for the influence that Vatican transferred its missionary work un the Balkans. Especially in the serbian historical areas. Vatican fullfilled its misionary aims through education od the misionaries of the Serb origin in several collegiums in Rome, Loreto and Bologna. Main puropse is to transffer the catholic way of religion in previously ortodox (Serbian) populated areas in the Balkans in their own language. Jezuites accepted in XVI century pratice to use the most widely spoken type of speach („stokavian“ variant of the Serbian lanauge). This praticce was followed in XIX century througout the Illyrian movement. Accoridng to the language nomibal inovations, Collegium also changed it's tittle. From the Illyric, over the Slavonic and Yugoslav to the Croat at the end at 1901. with the usage of the tittle „Collegium Croaticum“, since 1901, vatican promoted the Croatian national name as politically equall to the German od Hungarian ones, which also have their own Collegiums. Under the political preassure of several of European powers, name was changed and returned to earleir pratice, of Collegium Hieronymianum Illiricorum since 1902.

IVAN M. BECIĆ, naučni saradnik
Medicinska škola
Leskovac, Bore Dimitrijevića Piksle 1

UDK 341.384(497.11)"1914/1918"
94(497.11)"1914/1918"

RATNI DUGOVI KRALJEVINE SRBIJE U SVETLU POLITIKE

APSTRAKT: *Sve države učesnice Velikog rata zadužile su se tolikim sumama novca da se dovodila u pitanje mogućnost njihove otplate, dok je ratna odšeta bila dodatno opterećenje za države koje su izgubile rat. U političkim i nacionalnim trvenjima u Kraljevini Jugoslaviji hrvatski političari često su isticali ko je šta uneo u novu državu i navodili ratne dugove Kraljevine Srbije kao veoma opterećujuće za državne finansije. U radu se daje pregled ratnih dugova Srbije, ali i reparacija koje je jugoslovenska država dobila upravo zahvaljujući tom ratu. Istovremeno, to je prilika da se sagleda i odnos država zajmodavaca prema Srbiji tokom i posle rata.*

Ključne reči: *Kraljevina Srbija, zajam, ratni dug, višestruko zaduživanje, reparacije, Nemačka*

Troškovi za vođenje Prvog svetskog rata predstavljali su najveći izdatak koji je čovečanstvo do tog trenutka utrošilo za osvajanja i međusobno uništavanje. Ukupna suma troškova procenjena je na 80,68 milijardi dolara u zlatu, odnosno na iznos koji je bio viši od ukupnih nacionalnih bogatstava čitavih regiona, pa i nacionalnog bogatstva najveće kolonijalne sile – Velike Britanije. Prema vrednosti francuskog franka u 1914. godini Velika Britanija i Nemačka potrošile su po 190 milijardi, SAD 160, Francuska 143, Rusija 92, a Italija 65 milijardi.¹ Ovim troškovima treba dodati i neposredne štete na terenu jer je porušeno više od milion kuća, onemogućena je poljoprivredna proizvodnja na milionima hektara, stradala je infrastruktura, tako da je šteta od rata merila još stotinama milijardi franaka. Za vođenje ovako rušilačkog „savremenog“ rata bili su nedovoljni redovni prihodi država, pa su se sredstva u tu svrhu obezbeđivala zalaganjem nacionalnih bogatstava, inflacijom i zaduživanjem na strani. Kako su u ratni vrtlog bile uvučene gotovo sve evropske zemlje, do pozajmice nije bilo jednostavno doći. Finansijska moć Francuske topila se fantastičnom brzinom usled borbi na

¹ Petar Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973, 677.

njenoj teritoriji, a Velika Britanija je uspevala da sopstvenim snagama pokriva svoje i troškove svojih saveznika do 1917. godine. Ulogu poverioca država na strani Antante tada su preuzele Sjedinjene Američke Države, čija je privreda neopterećena ratnim dejstvima proizvodila neophodan ratni provijant i životne namirnice u količinama dovoljnim za svoje i potrebe saveznika, ali i Japan koji je od početka 1915. godine obustavio borbena dejstva protiv Nemačke i postao važan lifierant ratnog provijanta Antanti. Sva ova zbivanja promenila su situaciju na svetskom tržištu kapitala tako da su finansijski centri postale SAD, Japan, Kanda, Švajcarska, Švedska i Holandija.²

Prve potrebe za rat srpska država zadovoljila je kod svoje emisione ustavne, iskoristivši sva raspoloživa sredstva koja su joj Zakonom o produženju povlastice Narodne banke iz 1908. godine bila dozvoljena. Vođenje ratnih operacija tokom 1914. na sopstvenoj teritoriji onemogučilo je Ministarstvo finansija da redovno prikuplja državne prihode. Prihodi koji su bili predviđeni na 214,3 miliona dinara ostvareni su sa 58%, odnosno prikupljeno je 124,3 miliona dinara.³ Sa druge strane smanjeni su i rashodi usled vanrednog ratnog budžetiranja koje je preuzelo pokrivanje vojnih izdataka, a obustavljena je i izgradnja predviđenih objekata infrastrukture, što je donelo znatne uštede. Prvu finansijsku pomoć sa strane Srbija je dobila veoma brzo posle izbijanja rata i to od vlada Velike Britanije i Francuske. Ove države su do evakuacije, krajem 1915. godine, u dva navrata pomogle Srbiju sa po 260 miliona franaka u zlatu. Uslovi u kojim su zajmovi ostvareni nisu dozvolili podrobnija razmatranja od strane poverilaca i zajmoprimca, tako da u ugovorima nisu predviđeni ni rok niti iznos kamate koji pada na teret Srbije. Ovi zajmovi su, osim za nabavku vojnog materijala i egzistencijalne potrebe vojske, trošeni i na otplate anuiteta inostranstvu po predratnim dugovima Srbije, kao i na unutrašnje potrebe državne uprave, pošto redovni prihodi nisu bili dovoljni.

Boravak vlade na Krfu i vojske na Solunskom frontu stvorili su specifičnu situaciju, jer se celokupan državni aparat našao van matične teritorije. U takvim uslovima bilo je isključeno donošenje bilo kakvog budžeta, a budući da je bilo nemoguće ubirati prihode iz redovnih izvora, troškovi su morali biti pokrivani vanrednim kreditima. Ukoliko su želete da ponovo uključe u borbu srpsku vojsku i očuvaju front na Balkanu, sile Antante morale su preuzeti teret budžetiranja srpske vojske. Da bi se taj problem rešio, marta 1916. vlade Srbije i vlade Velike Britanije i Francuske sklopile su finansijski sporazum o preuzimanju rashoda srpske države. Ovim sporazumom vlade Velike Britanije i Francuske obavezale su se na:⁴

² Na politici „komercijalnog ratovanja“ SAD naročito su insistirali sovjetski istoričari. Tako je navođeno da su SAD uoči rata dugovale inostranim poveriocima 6 milijardi dolara. Za vreme rata uspele su (što novčanim zajmovima, što zajmovima u materijalu) da otplate svoj spoljni dug i da zaduže druge države za 10 milijardi dolara. (*Istorija novog veka*, II, u redakciji J. V. Tarlea, A. V. Jefimova, F. I. Notovića i V. M. Hvostova, Beograd 1949, 602).

³ Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi*, Beograd 1991, 111.

⁴ Sporazum o mesečnom avansu i potrebnoj sumi za isplatu anuiteta dugova konačno je potvrđen juna 1916. u Londonu, kada je verifikovana odluka savezničke konferencije iz marta meseca

- celokupno izdržavanje srpske vojske;
- davanje mesečnog anuiteta u iznosu od 9 miliona francuskih franaka, koji su korišćeni za izdržavanje upravnog aparata, stabilizaciju valute i pomoći stanovništvu kako u okupiranoj Srbiji, tako i zarobljenicima i interniranim građanima u Nemačkoj, Austro-Ugarskoj, Bugarskoj i Osmanskom carstvu i
- plaćanje prispeleih kupona državnih zajmova u iznosu od 42.225.000 franaka godišnje.

Sporazumu je prethodila konferencija održana od 8. do 10. februara u Parizu, na kojoj su se u Ministarstvu vojnom sastali delegati francuske vlade na čelu sa pomoćnikom načelnika štaba pukovnikom Valentinom i delegati britanske vlade koje je predvodio pukovnik Atkins. Na konferenciji je utvrđena podela obaveza u pogledu vrste pomoći i načinu njenog doturanja između dve savezničke vlade. Efektivnu upravu za snabdevanje i realizaciju srpskoj vojsci na Krfu imala je francuska vlada. Isporuku oružja, municije, komore i drugog provijanta preuzeila je takođe francuska vlada, dok su obezbeđivanje hrane, odeće i logorske spreme prema utvrđenoj srazmeri preuzele obe vlade. Za isporuku materijala predviđena je organizacija pristaništa na Krfu, koja se nalazila pod komandom francuskih pomorskih vlasti, a predviđena nedeljna isporuka bila je 4.000 tona u hrani i 45.000 tona u drugom materijalu. Francuska vlada preuzeila je i obavezu izdržavanja srpskih trupa, bolesnika i ranjenika koji su evakuisani u Alžir, Tunis i Francusku.⁵

Realizaciju sporazuma pratilo je mnoštvo teškoća. U ratnom okruženju, Francuska je vodila računa da podmiri prvo potrebe svoje vojske, pa tek onda saveznika, tako da je količina robe koju je srpska vlada poručivala bila stalno preispitivana od francuske vojne misije pri srpskoj vojsci. Na početku snabdevanja francuska Vrhovna komanda bila je rukovođena principom koliko je srpskih snaga bilo potrebno Istočnoj armiji na Solunskom frontu i toliko materijala je moralno da se odvoji. Tek po podmirenju šest srpskih pešadijskih divizija sa eskadronom divizijske konjice i četiri divizijska eskadrona, moglo se računati na deo spreme koji bi se odvojio od Istočne armije da bi se podmirile celokupne potrebe srpske vojske.⁶ Važenje konvencije produženo je ugovorom Francuske i Velike Britanije od 25. jula 1918, s tim da je ugovor stupio na snagu 1. oktobra tekuće godine. Novi ugovor predviđao je obrazovanje međusavezničke komisije čiji je zadatak bio da osigura kontrolu nad izvršenim lifieracijama srpskoj vojsci i obaveštava francusku i britansku vladu o situaciji. Komisija je formirana u Solunu i sastojala se od po jednog britanskog, francuskog i srpskog delegata.

(Slavko Šećerov, *Naše finansije 1918–1925*, Beograd 1926, 12). Sporazumom je predviđeno da Srbija nastavi sa otplatom anuiteta samo onih zajmova koji su u skladu sa zakonom o postupanju država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom, usvojenim 1915. godine. Tim zakonom je obustavljeno otplaćivanje dugova Bečkom bankarskom društvu i Landerbanci iz Beča, kao i Berlinskom trgovackom društvu.

⁵ AJ, 70–238–432, Protokol konvencije održane 8, 9. i 10. februara 1916. u Ministarstvu vojnom o snabdevanju srpske vojske.

⁶ Isto, Memorandum francuske vojne misije kod srpske vojske načelniku štaba srpske Vrhovne komande generalu Petru Bojoviću, 19. mart 1916.

Nalazila se pod komandom glavnokomandujućeg savezničkih snaga u Makedoniji, a njeni članovi imali su pravo da kontaktiraju direktno sa svojim vladama i ustanovama. Konvencija je predvidela i mogućnost da Francuska i Britanija isporučuju srpskoj vojsci materijal koji je poreklom iz SAD, uz saglasnost američke vlade.⁷

Pozicioniranje na frontovima i bolja logistika sila Antante i njima pridruženih država omogućili su intenzivno snabdevanje srpske vojske potrebnim provajantom. Približavanje kraja rata bilo je signal srpskoj Vrhovnoj komandi i vlasti da povedu računa o količini i vrednosti primljenog materijala i pokušaju da utvrde ukupnu sumu dugovanja saveznicima. Ovlašćeni delegati na terenu u svojim izveštajima navodili su da su nailazili na velike poteškoće izazvane raznim okolnostima u kojima je od početka 1916. do polovine 1917. godine snabdevana srpska vojska. Poteškoće su nastale naročito time što je izdavanje ratnog materijala, pa i ishrane vršeno na način kako su to zahtevali francuski organi, dok srpskim administrativnim organima nije bilo dopušteno da imaju udela ni u računovodstvenom pogledu. Francuski finansijski organi izdavali su fakture jedino na osnovu bonova, ceduljica i izveštaja svojih administrativnih organa, čak i običnih vojnika i podoficira. Fakturisanje nije vršeno podjednako za sve ustanove tako da su pojedine to činile sa određenim cenama i vršile povraćaj privremenih potvrda srpskim organima, dok su druge fakturisale i tražile potpisivanje faktura na kojima nisu stavljane cene, a pri tome nisu hteli da vrate privremene potvrde, čime je srpska vlast dvostruko zaduživana po istom osnovu. Postojale su i usluge oko troškova transporta, ishrane i različitih usluga iznajmljivanja čija je vrednost tek trebalo da se utvrdi. Osim toga, najveći deo porudžbina bio je doturen do luka San Đovani di Medua i Drača, a posle februarske konferencije predat je francuskim magacinima na Krfu, čiji su službenici ove narudžbine izdavali kao svoj usupak i sami određivali cenu i fakturisali, tako da je osim u zemlji porekla Kraljevina Srbija i drugi put bivala zadužena za isti materijal. Javio se i problem oko tačnog utvrđivanja zajma britanske vlade u materijalu, jer je distribucija prema dogovoru vršena preko Francuza. Kako su srpske vojne vlasti zaključile, Francuzi su za primljeni materijal ponovo zaduživali srpsku vojsku, a uz to i dugovali veliku količinu hrane i odeće koje je britanska vlast isporučila prema dogovoru i na vreme. Najdrastičniji slučaj višestrukog zaduživanja prezentovao je delegat srpske vlade u Londonu. Britanci su poručili u SAD mast za ishranu srpske vojske koju su predali francuskim vojnim vlastima, direktno na račun vlaste Kraljevine Srbije. Deo masti u vrednosti od 160.000 dolara već je bio poslat za Solun, a da bi se uputio ostatak traženo je odobrenje srpske vlade da se vrednost te masti stavi na teret njenog zaduženja kod vlaste SAD. Na ovaj način zaduženje je izvršeno tri puta po jednom osnovu. Francuska vlast je vršila zaduženje po redovnom fakturisanju jer je mast izdala iz svojih magacina. Britanska vlast, jer je to

⁷ Isto, Izveštaj generala Franše D'Eperea načelniku štaba srpske Vrhovne komande vojvodii Živojinu Mišiću, 25. septembar 1918.

artikal sa kojim ona učestvuje u izdržavanju, a pristankom srpske vlade da isplatu masti izvrši vlada SAD na račun srpske države, izvršeno je zaduženje po treći put.⁸ U svojim računima francuske vlasti su u cene pojedinih artikala uračunavale i vrednost ratnih osiguranja i za britanske pošiljke srpskoj vojsci, mada ih Britanci nisu nikad osiguravali i unosili razna povećanja.⁹ Ovakvi postupci Francuza bili su jedan od razloga što je vlada Kraljevine SHS odgovrlačila sa potpisom obligacija za ratne zajmove.

Jugoslovenski poverenici su imali primedbe i na zaduženja koja je vršila britanska vlada. Tako je delegat ministra vojnog u Londonu pukovnik Milivoje Joksimović odbio da prizna troškove koje je imala britanska Jadranska misija tokom 1915/16. godine, a koji su stavljeni na račun srpske vlade, kao i deo koštanja britanskog broda koji je prevozio i srpsku robu a bio potopljen, u proporcionalnom iznosu prema veličini tovara.¹⁰ Nesuglasica je bilo i za izvesne izveštaje koje su britanski predstavnici davali tehničkom delegatu Ministarstva vojnog u Parizu u informativne svrhe, bez ikakvih propratnih dokaza o poručenom i isporučenom materijalu, a kasnije su tražili da se sume iz tih izveštaja uračunaju u ukupan dug. Jugoslovenska vlada nije pristajala na takve jednostrane postupke i priznala je samo dug za isporučeni materijal koji je sa fakturama bio dostavljen srpskoj delegaciji u Londonu.¹¹

Iako je 1. decembra 1919. proglašeno Kraljevstvo SHS, a SAD tu državu priznale 7. februara 1920, vlada SAD je za porudžbine izvršene 1919. za vojsku Kraljevstva SHS zaduživala srpsku vladu i računala je zaduženje kao ratni dug Srbije. Zaključeni zajam iznosio je 15 miliona dolara za nabavku hrane, a ubrzo je dobijen novi robni zajam u vrednosti od 40 miliona dolara. Roba koja je bila predmet zajma nalazila se u Francuskoj i činila je zaostali ratni materijal koji su Sjedinjene Američke Države nameravale da prodaju u Evropi. Odluku da se dozvoli otkup 100.000 odela iz američkog kontingenta Ministarski savet doneo je 7. januara, dok je 26. februara 1919. dato odobrenje za još 400.000 vojnih odela. Za ovaj kontingenjt sem Kraljevine SHS bile su zainteresovane Belgija, Rumunija i Poljska, pa je sklapanje aranžmana na neki način predstavljalo takmičenje sposobnosti i umešnosti diplomata. Karakteristično je da su sve zainteresovane vlade davale garancije da će dug biti otplaćen čim se bude izvršila naplata ratne štete. Ugovor o aranžmanu između SAD i Kraljevine SHS zaključen je 22. decembra 1919. Predviđena je kamata od 6% na zajam, s tim da bi njegova otplata otpočela posle tri godine, a osim Kraljevine SHS kredit su u određenom iznosu dobile i Rumunija i Poljska. Prema izveštaju Ministarstva vojske i mornarice ukupno za-

⁸ Isto, Referat Ministarskom savetu ministra vojnog generala Mihaila Rašića, avgust 1918.

⁹ Isto, Referat Ministarskom savetu ministra vojnog i mornarice generala Stevana Hadžića, 15. novembar 1919.

¹⁰ Isto, Izveštaj Političkog odjeljenja Ministarstvu finansija, 15. septembar 1920.

¹¹ AJ, 70-237-430, Izveštaj tehničkog delegata Vase Božidarevića ministru finansija, 11. oktobar 1921.

duženje po ovom zajmu iznosilo je 23.066.461,73 dolara.¹² Otežavajuću okolnost činilo je to da su Francuzi dosta visoko naplaćivali sve saobraćajne usluge pa je radi njihovog regulisanja odobren zajam od Amerikanaca u visini od 250.000 dolara na račun neutrošenog ranijeg zajma za troškove lađama.

Novčanu pomoć od saveznika iz Antante Srbija je primala od marta 1916. do avgusta 1919, s tim da je daleko najveća suma novca dobijana od Francuske i iznosila 486.581.250 franaka.¹³

Ulazak u rat najvećeg poverioca vlada u Parizu i Londonu – SAD, omogućio je srpskoj vladi da dođe do novih kredita. Osim novčane i materijalne pomoći namenjene vođenju rata, SAD su od avgusta 1917. mesečno uplaćivale po milion dolara, koje je vlada koristila kako za lične potrebe tako i za pomoć stanovništvu u Srbiji. Ukupan iznos zajma na osnovu avansa dostigao je sumu od 12 miliona dolara (3 miliona u 1917. i 9 miliona u 1918. godini).¹⁴

Kraj rata otvorio je pitanje mogućnosti i uslova otplate ratnih dugova. Priznavanje ratnog duga postao je važan činilac za dobijanje novih kredita od poverilaca, tako da su vlade Velike Britanije i Francuske svaki novi izdatak za svoje dojučerašnje saveznike uslovljavale priznavanjem ratnog duga. Najbolji primer predstavlja pokušaj ministra finansija Momčila Ninčića da 1919. godine privoli Francusku i Veliku Britaniju na novi zajam od 50 miliona franaka. Savezničke vlade su se našle u situaciji da se od njih tražilo da pozajmljuju novac koji je i njima bio potreban, a nisu želele da odbiju savezničku državu kojoj su već pozajmile velike sume i na taj način odlože konačno utvrđivanje duga. Ministarski savet ipak je otklonio ostvarenje ovog zajma polovinom 1919. godine, jer je član 5 Ugovora o zajmu protumačen tako da se od Kraljevine SHS traži da izda obligacije na celokupan dug učinjen za vreme rata, a da se prethodno ne ispitaju pojedine pozicije tog duga. Problem oko isplate anuiteta dugovanja nasledio je sledeći ministar finansija Vojislav Veljković, koji je izdejstvovao da se sporni član ugovora izmeni utoliko da se dostavljeni račun zaduženja može ispitati i određeni delovi osporiti u roku od mesec dana posle uručenja vlasti Kraljevine SHS. Ovakav predlog ministra finansija usvojio je Ministarski savet i zajam je ostvaren 9. januara 1920. godine.¹⁵ U istom finansijskom aranžmanu predviđeno je da se sa ratnim dugom Kraljevine SHS koji ona duguje ovim zemljama, postupa kao i sa dugovima drugih država koje su sa Francuskom i Velikom Britanijom bile u

¹² Prvi izveštaj upućen Ministarstvu finansija 29. maja 1919. navodio je da je suma zaduženja 24.978.020,99 dolara, ali je tri dana kasnije poslat izveštaj o manjem zaduženju. Na osnovu ovog izveštaja može se videti da je zaduženje po ekonomskoj grani iznosilo 19.784.503,45 \$, po artiljerijskoj 3.024.487,71 \$ i po sanitetskoj 257.472,73 \$. (AJ, 70–239–433, Izveštaj Ministarstvu finansija ministra vojnog, 1. jun 1919).

¹³ Isto, Saopštenje ministru finansija Kraljevine SHS direktora Političkog odeljenja Francuske, 1. avgust 1920.

¹⁴ S. Šećerov, *n. d.*, 12.

¹⁵ AJ, 70–238–432, Predlog ministra finansija Vojislava Veljkovića Ministarskom savetu, 9. novembar 1919.

savezu. Obligacije su glasile na funte i franke, nosile su datum 1. januar 1920. i kamatu od 5%. Predaja obligacija trebalo je da se ostvari najdalje u toku jednog meseca od dana označenog na računima, ali je to učinjeno tek po konačnom proračunu ukupnog ratnog duga 1927. godine, iako su Britanci i Francuzi u nekoliko navrata tražili da im se izdaju obligacije, uputivši 10. avgusta 1921. zajedničku notu Ministarstvu spoljnih poslova. Odgovlačenje oko izdavanja obligacija izazivalo je nezadovoljstvo u političkim i finansijskim krugovima Britanije, tako da se taj problem 1922. našao pred Donjim domom Parlamenta i Komitetom za javne račune.¹⁶

Znajući da je naplata dugova krajnje problematična i mučna, vlada Velike Britanije predložila je potiranje svih međusavezničkih dugova. Vlada Lojda Džordža izašla je sa ovim predlogom, iako je upravo Britanija bila ta koja bi ovakvim pristupom izgubila. Naime, ona je SAD dugovala 850 miliona funti (oko 4,5 milijardi dolara), dok su države od nje kreditovane dugovale 1,3 milijardi funti.¹⁷ Vlade Francuske i drugih evropskih zemalja prihvatile su ovaj predlog, ali je republikanska vlada SAD, koja nije dugovala nikom a uz to bila i najveći kreditor, otklonila ovaj pokušaj i čak pojačala pritisak na evropske dužnike (posebno Francusku) da počnu sa otplatom dugova. U tu svrhu vlada SAD je od 1923. godine počela da zaključuje posebne ugovore sa kreditiranim zemljama, što je nagnalo Veliku Britaniju i Francusku da učine isto.

Ugovorom u Vašingtonu od 3. maja 1926. ukupna količina ratnog duga Srbije utvrđena je na 62,85 miliona dolara. Glavnica je iznosila 51.105.396,59 dolara, od kojih je Srbija tokom rata dobila 26.126.574,50 dolara u gotovini, a 24.978.822,09 dolara bila je vrednost dobijenog materijala.¹⁸ Bilo je planirano da se dug otplaćuje 62 godine, a kamata bi se plaćala od dvanaeste godine po zaključenju ugovora i to 15. juna i 15. decembra.¹⁹ Predstavnici Kraljevine SHS vodili su naporne pregovore sa vladom SAD o uslovima otplate duga. Može se reći da su u tome bili uspešni, jer je povoljnije uslove za otplatu dobila samo Italija. Sjedinjene Američke Države su u ratni dug Kraljevine Srbije 1926. godine uračunale i ratni materijal poručen posle zaključenja rata. Ovaj materijal, čiji se najveći deo nalazio u Francuskoj, poručila je vlada Kraljevine SHS tokom 1919. godine i ispravnije bi bilo da se računa u zaduženje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. Generalni konzulat Kraljevine SHS u Čikagu dostavio je pred kraj 1920. godine izveštaj vladu u Beogradu iz kojeg se vidi da su SAD u tom trenutku zaduživale Srbiju za 26.178.139,2 dolara.²⁰

¹⁶ AJ, 70–237–430, Srpske obaveze (u prevodu).

¹⁷ Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 202.

¹⁸ D. Gnjatović, *n. d.*, 116.

¹⁹ Prema ugovoru prvih 12 godina kamata na dugovanja ne bi se naplaćivala, naredne 3 godine iznosila bi 1/8%, sledećih 14 godina ½%, potom bi 3 godine interes iznosio 1%, pa 3 godine 2% i poslednjih 28 godina 3½%. (AJ, 37–33–241, Predlog zakona o ugovoru između Kraljevine SHS i SAD, 6 i Bran. B. Todorović, *Ratni dug Kraljevine SHS Sjedinjenim Američkim Državama*, Bankarstvo, knj. IV, sv. 1, Zagreb 1927, 8).

²⁰ Iz liste zaduženja koje je štampalo Ministarstvo finansija SAD 1920. godine vidi se da su u ratu SAD zadužile Kraljevinu Srbiju sa 26.780.465,56 \$. Do tog momenta Srbija je izvršila ot-

Dugovanja Velikoj Britaniji po osnovu ratnog duga regulisana su ugovorom od 9. avgusta 1927. godine. Ukupna količina duga utvrđena je na 25.591.428 funti sterlinga za pozajmice u gotovini i 3.105.848 funti za materijalnu pomoć. Rok otplate duga bio je od 1. decembra 1927. do 1. decembra 1988. godine.²¹ Od ove sume na dan 1. januar 1920. iznos čisto ratnog duga bio je 22.265.142,12 funti, dok je utvrđena suma dugovanja predstavljala zbir ratnog duga sa prispevima anuitetima.²²

Najveći ratni dug Srbije bio je dug Francuskoj. Ukupna suma potraživanja francuske države prema Srbiji utvrđena je na 1.024.812.476 francuskih franaka sporazumom od 20. januara 1930. godine.²³

Osim dugova nastalih zbog ratnih potreba, proizvod rata bila je i ratna odšteta čija je otplata nametnuta državama koje su izgubile rat. Države dužnici su problem svojih ratnih dugovanja vezivale za pitanje otplate reparacija, prvenstveno od strane Nemačke. Na konferenciji u Versaju Nemačkoj je nametnuta isplata ratne štete. Problem se javio kada je trebalo odrediti ukupnu visinu ratne odštete. Nemačkoj je saopšteno da do 1. maja 1921. treba da isplati 20 milijardi zlatnih franaka pod kontrolom Reparacione komisije koja bi bila zadužena za predloge ukupne sume reparacija, njihov način isplate, kao i pojedinačnu visinu odštete koju bi države dobile. Konkretnije zaključke donela je konferencija u banji Spa jula 1920, kada je odlučeno da Nemačka nastavi isplatu prvih 20 milijardi maraka i data joj je mogućnost da isplatu vrši u uglju, a postignut je i dogovor o procentualnom učešću pojedinih zemalja u deobi ratne odštete. Tako je utvrđeno da u ukupnoj sumi reparacija Francuska učestvuje sa 52%, Velika Britanija sa 22%, Italija 10%, Belgija 8%, Grčka, Rumunija i Kraljevina SHS zajedno 6,5%, a Japan i Portugal po 0,75%.²⁴ Delegati Kraljevine SHS su na ovoj konferenciji postavili kao uslov i vezali za prijem od saveznika predložene i određene naknade od 5%, koliko je ona na kraju iznosila i da se prizna oslobođenje od kamate na celokupno zaduženje za vreme rata kod saveznika.²⁵ Ovaj apel dao je rezultat tako da je kamata na ratne dugove računata od 1. januara 1920. godine.²⁶ Nemačka

platu 605.326,34 \$, tako da je njen dug iznosio 26.178.139,22 \$. (AJ, 70–240–434, Izveštaj generalnog konzulata Kraljevine SHS u SAD vodi Kraljevine SHS, 27. decembar 1920).

²¹ Anuiteti su predviđeni sledećim tempom i godišnje su iznosili: u 1927. godini 150.000, 1928. – 200.000, u 1929. – 250.000, od 1930–1935. – 300.000, od 1936–1939. – 350.000, od 1940–1941. – 400.000, od 1942–1988. – 600.000 funti. (AJ, 81–1–1, Ugovor o regulisanju ratnog duga Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema kraljevskoj britanskoj vodi u Velikoj Britaniji).

²² AJ, 70–237–430, Srpske obaveze (u prevodu).

²³ D. Gnjatović, *n. d.*, 117.

²⁴ Č. Popov, *n. d.*, 167–168.

²⁵ Zahtev delegacije Kraljevine SHS bio je da se prizna pravo na ratnu odštetu od 12.808.000.000 zlatnih dinara za teritoriju i stanovništvo Srbije i Crne Gore. Procena odštete za invalidnine kretala se između 4,5 i 8 milijardi dinara, dok je za ostale krajeve visina štete procenjivana između 4,5 i 7,116 milijardi dinara. (Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969, 216–217).

²⁶ AJ, 70–238–432, Odgovor na notu ministra spoljnih poslova od strane ministra finansija, 28. septembar 1920.

je i posle ove konferencije izbegavala isplatu prve određene svote na ime reparacija i maksimalno koristila inflaciju u svojoj zemlji kako se ne bi mogla utvrditi njena platežna sposobnost. Problem reparacija nije bio rešavan samo između Nemačke i zainteresovanih zemalja, već su u tome aktivno učestvovale i SAD koje su planirale ulaganje znatnih finansijskih sredstava upravo u Nemačkoj. Krajem 1922. Nemačka je tražila obustavu plaćanja reparacija i u naturi u narednih nekoliko godina, na šta je Velika Britanija bila voljna da pristane.²⁷ Na sastanku predsednika vlada Velike Britanije, Francuske, Italije i Belgije, Francuska je otvoreno istupila protiv obustave reparacija u naturi. Na politiku otvorenog sabotiranja reparacionih obaveza Nemačke i prečutnu podršku SAD i donekle Velike Britanije, Francuska je oštro odgovorila početkom 1923. godine kada je, u saradnji sa Belgijom, okupirala Rursku oblast. Posle ovih događanja i pošto su Nemačka i Francuska prihvatile Dozov plan, u periodu 1924–1929. usledilo je ispunjavanje reparacionih obaveza Nemačke. Sva plaćanja Nemačke po Dozovom i Jangovom planu do 17. maja 1930. obračunavana su u zlatnim markama. U jugoslovenskom pogledu korišćen je obračunski kurs od 9 dinara za 1 zlatnu rajhsmarku. Haškim sporazumima, koji su u Jugoslaviji odobreni zakonom od 17. maja 1930, predviđeno je da se u Švajcarskoj osnuje banka za međunarodni obračun koja je zaduživala nemačku vladu za sve isplate u odgovarajućoj vrednosti u rajhsmarcama, s tim da je nemačka vlasna bila obavezna da marke imaju svoju promenljivost za zlato i sačuva monetni paritet od 1/2.790 kg čistog zlata.²⁸

Odšteta koju je Kraljevina SHS primala prvih godina posle prvenstveno je bila u naturi. Najčešće su to bili industrijski proizvodi za poljoprivredu, lokomotive i vagoni, šine, konstrukcije mostova, konji itd. Ovakva naplata bila je znatno lakša od novčane, ali je često bila problematična zbog lošeg kvaliteta dobijene robe. Tako je, na primer, bilo reakcija na lokomotive dobijene od Bugarske. U dve partije koje su ostvarene u prvoj polovini 1920. godine pristiglo je 25 lokomotiva koje su zbog stanja u kome su se nalazile pohranjene u Nišu i Pirotu, gde je razmatrana mogućnost njihovog remonta. Drugi problem bilo je poštovanje vremena isporuke, pa je takođe iz Bugarske krajem aprila iste godine pristigla određena količina uglja, koja nije bila u visini ni 1/3 od propisane. I ovde je istaknut loš kvalitet.²⁹ Neažurnost Bugarske u tempu i količini isplate reparacija nastavila se i kasnije, tako da je reagovala i javnost. Tokom 1924. godine propisana količina cerealija bila je u vrednosti od 3.675.000 zlatnih franaka. Do jula, Bugarska je liferovala svega 400 vagona tako da su se u štampi mogle naći primedbe da se vrednost isporučenog dela preračuna i za ostalo naplati u gotovini.³⁰ Nasuprot ovakvim primerima bilo je slučajeva gde se maksimalno izašlo u susret delegacijama koje su potraživale određenu robu. Pošto su železnice u Kraljevini

²⁷ Isto, Izveštaj Ministarstva spoljnih poslova ministru finansija, 4. decembar 1922.

²⁸ *Službene novine*, 124, 4. jun 1930, 1119; AJ, 70–462–759, Izveštaj ministru finansija Stanku Švrljugi, 15. oktobar 1930.

²⁹ *Politika*, 4.374, 26. jun 1920, 1.

³⁰ *Beogradske novosti*, 213, 27. jul 1924, 1.

SHS veoma oskudevale u šinama, dešavalo se da Nemačka ustupi šine koje su bile izrađene za nemačku železnicu. Dotok robe koja je pristizala iz Nemačke izazivao je kolaps železničkog saobraćaja u Kraljevini SHS, pa je zagrebačka direkcija državnih železnica u jednom momentu bila prinuđena da obustavi svaki privatni teretni saobraćaj.³¹ Troškovi prevoza takođe su predstavljali krupan problem, jer su odnosili dobar deo vrednosti. Tako su konji dobijeni od Nemačke prodavani za 2.000–3.000 dinara, dok je njihov prevoz koštao 1.327,20 dinara. Skup prevoz, opasnost unošenja zaraznih bolesti u zemlju, velika oskudica stočne hrane i opasnost visokog procenta uginuća usled novih klimatskih i životnih uslova opredelili su vladu da stoku ne daje oštećenim seljacima u Srbiji, već da je prodaje na javnim licitacijama. Ovakvo rešenje bilo je podložno mahinacijama, a od svih koje su se dešavale najviše odjeka u javnosti imao je slučaj u koji je bio umešan Radomir Pašić, sin aktuelnog predsednika vlade Nikole Pašića. Novembra 1921. prodato je 11.960 krava i junica, 5.678 volova i bikova, kao i veći contingent ovaca Industriji mesnih proizvoda D. D. „Promesa“ iz Zagreba. Veoma brzo u javnosti i Narodnoj skupštini moglo se čuti da je stoka trebalo dati narodu, a ne prodati na licitaciji na način da određeni krugovi zarade puno novca. Osim Radomira Pašića prozvani su i advokati Garašanin i Jovanović, strani državljanin Veljanitis, Radivoje Hofner, bivši liferant austrougarske vojske i drugi, iz čega se može primetiti da mogućnost zarade nije bila nacionalno ograničena, a štetu je ponovo trpeo narod u Srbiji.³²

Osim objektivnih teškoća u naplati reparacija bilo je i priličnog nemara države. Tako je, na primer, od 13. decembra 1921. do kraja januara 1922. Kraljevina SHS iz pečujskih rudnika trebalo da preuzme 1.000 tona uglja dnevno. Preuzeta je samo količina od 37.303 tone, dok se ostatak nije mogao preuzeti, jer se odmah nepreuzete količine više nisu mogle podići. Reparacije u periodu 1921–1924. godine primane su prvenstveno u naturi, a samo neznatan deo u novcu. Najviše je primljeno od Nemačke. U razdoblju od 1. maja 1921. do 31. jula 1923. primljene su reparacije u vrednosti od 216.148.528,01 zlatnih maraka.³³ Austrija je zbog teškog položaja i političkih interesa velikih sila naknadno oslobođena plaćanja odštete, visina reparacija od Bugarske utvrđena je na 5%, a do januara 1922. primljeno je 12.000 ovaca, 6.000 goveda, 5.000 konja i 1.000 mazgi, izvesne količine uglja i određen broj lokomotiva. Od Mađarske je do sredine 1923. godine primljeno 417.354 tone uglja, 2.999 konja, 1.285 goveda i 5.000 ovaca.³⁴ Na osnovu reparacija Kraljevina SHS primila je do kraja 1923. godine robu i no-

³¹ AJ, 65–1603–2629, Izveštaj Telegrafske agencije Kraljevine SHS, 13. jul 1922.

³² *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Redovan saziv za 1921/22, knj. I, 300–301, izlaganje Vojislava Lazića.

³³ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, I, Beograd–Zagreb 1986, 208.

³⁴ *Stenografske beleške*, Redovan saziv za 1921/22, knj. I, 299, govor ministra poljoprivrede i voda Ivana Pucelja i Dušan Uzelac, *Devizna politika Kraljevine Jugoslavije (1919–1929)*, Beograd 1931, 68.

vac u vrednosti 282 miliona zlatnih maraka, odnosno 3,95 milijarde dinara. Iako je novčano učešće u odšteti posle 1924. godine počelo da raste, odšteta u materijalu i dalje je dominirala. Konstantno je bila prisutna borba da se što više odštete primi u gotovom novcu, dok je Nemačka želela da što više odštete isplati u natu-ri. Od 1. septembra 1924, kada je stupio na snagu Dozov plan, Jugoslavija je od Nemačke primila 33.295.099,49 zlatnih maraka u prvoj godini, u drugoj 40.013.402,19. u trećoj godini 48.759.579,00, a u četvrtoj koja se završila 31. avgusta 1928. godine 56.042.212,00 zlatnih maraka.³⁵ Prema jednoj statistici Mi-nistarstva finansija u 1925. godini primljeno je od Bugarske 3.062.500 zlatnih franaka, 215.575,98 dolara i 23.571 tona uglja, a od Mađarske 103.090 tona uglja.³⁶ Kraljevina SHS trudila se da obilato iskoristi sva nemačka plaćanja. Dr-žava je shvatila to kao priliku da smanji svoja odvajanja za industriju i izgradnju i njene porudžbine iz Nemačke su rasle. Za vreme od 1. septembra 1926. do 31. jula 1927. plaćanja po reparacionim porudžbinama premašivala su kvotu za 885.382,94 zlatnih maraka, ali to nije izazivalo probleme kod reparacione komisije.³⁷

U međuratnom periodu smenjivao se niz predloga i planova (Dozov plan, Jangov plan) o rešenju pitanja reparacija, ali se do rešenja došlo tridesetih godina na neplaniran način. Velika ekonomска kriza pogodila je početkom 1931. godine izuzetno teško Nemačku i sve vanredne mere koje su preduzete nisu davale rezul-tat. Budžet je bio u velikom deficitu, spoljni dug je dostigao 27 milijardi maraka, a odliv kapitala u inostranstvo postao je masovan. Radi olakšanja položaja, ne-mačka vlada je vodila pregovore sa britanskom vladom u Čekersu, od 5. do 9. juna, o odlaganju obaveza po stranim zajmovima i reparacijama koje su prispeva-le 15. juna 1931. godine. Kako je odliv kapitala nastavljen, nemački predsednik Hindenburg obratio se za pomoć američkom predsedniku Huveru, koji je uputio memorandum sa predlogom da se na godinu dana obustave sva plaćanja međuna-rodnih državnih dugova i reparacija. Huverov predlog je bio motivisan i time da su Sjedinjene Američke Države tokom 1920-ih godina investirale u Nemačku 180 zajmova u iznosu od oko 9,5 milijardi dolara, a od izvezenog investicionog kapitala u razdoblju 1922–1929, koji je prosečno godišnje iznosio 733 miliona dolara, znatan deo plasirale upravo u Nemačku. Velika Britanija i Italija su pri-hvatile predlog, dok je Francuska odugovlačila sa odgovorom i zahtevala da Ne-mačka ispuni obaveze koje su potpadale pod „bezuсловна plaćanja“. Na međuna-rodnoj konferenciji u Lozani, održanoj od 16. juna do 9. jula 1932, odlučeno je da Nemačka isplati još 3 milijarde maraka, a potom se oslobođi plaćanja repa-rija na neodređeno vreme.

Huverov memorandum, a posebno prestanak plaćanja reparacija, veoma je otežao ekonomski položaj Jugoslavije. Uvođenjem moratorijuma jugoslovenska

³⁵ Ž. Avramovski, *n. d.*, I, 476, 558.

³⁶ Ljubomir St. Kosier, *Državni dugovi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Zar 69 ½ milijardi dinara)*, Beograd-Zagreb-Ljubljana 1928, 13.

³⁷ AJ, 70-462-760, Izveštaj delegacije za reparacije Ministarstvu inostranih dela, 2. sep-tembar 1927.

vlada ostala je bez prihoda od 3.900.000 funti, od čega je 2.200.000 funti bilo u gotovini, a 1.700.000 u naturi od Nemačke, 20.000 funti od Bugarske i 7.000 funti od Mađarske, što je ukupno iznosilo 3.927.000 funti. Anuitet za otplatu ratnih dugova Sjedinjenim Američkim Državama, Francuskoj i Velikoj Britaniji iznosio je 650.000 funti, tako da je godišnji gubitak bio 3.277.000 funti.³⁸ Budući da je Nemačka oslobođena obaveze reparacija upravo na predlog SAD, Francuska je odlukom Narodne skupštine od 13. decembra 1932. obustavila isplatu ratnih dugova Sjedinjenim Državama. Uprkos protestu vlade SAD i Kongresa, Francuska nije popustila, što je ohrabrilo ostale dužnike da od 1934. godine obustave isplate. Odluke konferencije u Lozani nikada nisu bile ratifikovane, ali se pitanje reparacija i ratnih dugova uglavnom smatralo rešenim.

Analiza visine, tempa i količine otplate srpskog ratnog duga, kao i prihoda koje je jugoslovenska država ostvarivala reparacijama od tog istog rata pokazuje da su prihodi bili višestruko viši od rashoda i činili važan deo jugoslovenskog budžeta. Ovim je jasno da ratni dugovi koje je Kraljevina Srbija zaključila tokom rata, a poslužili su za stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, ne mogu biti tretirani kao teško finansijsko breme koje je Srbija natovarila novostvorenoj državi, kako su to isticali vodeći krugovi Hrvatske seljačke stranke.³⁹

Ivan M. Becić

WAR DEPTHS OF THE SERBIAN KINGDOM: IN THE LIGHT OF THE POLITICS

Summary

Huge costs on Kingdom of Serbia war efforts 1914-1915, become even larger, when the Serbian Government and military left the territory of the Kingdom in 1915-1916 to find a refugee in Greek island of Corfu. Money was loaned from France, great Britain and the United States. It was partly received as money, and partly as military-technical aid and through other means. The complex way of distributing the military aid from France to the Serbian Army, and problematic relations of the administration from the French military authorities in the Macedonian theatre, produced the peculiar situation that in several cases, the material was not delivered, or it was administrated for a several times, that enlarging the sumes that Serbia was credited. Question of the war depths size was latter raised by the Croatian politicians, in parliamentary debates. They claimed that Serbia was enormously burdened Kingdom of SHS finances. Process of solving of the Serbian war depths, did not start immediately after the First World War concluded, but later. Mostly thanks to the flow of the war reparations, dedicated to cover the war damaged caused to the Serbia. Reparations provided important contribution in state budget. Values of the reparations were importantly higher than annual sums for the war depths. On the basis of this survey, author concluded, that Serbian war depths were managed though the flow of the sums of the war reparations.

³⁸ Ž. Avramovski, *n. d.*, II, 35.

³⁹ R. Bićanić, *n. d.*, 34.

RANKA GAŠIĆ, viši naučni saradnik

Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 316.334.56:711.4(497.11)"1918/1941"

711.4(497.11)"1867/1972"

PROBLEMI TERITORIJALNOG ŠIRENJA BEOGRADA IZMEĐU DVA SVETSKA RATA*

APSTRAKT: *U članku je reč o proširenju teritorije Beograda između dva svetska rata, problemima širenja građevinskog rejona i gradskog atara, slaboj naseljenosti gradske teritorije i zakonskoj regulativi o ovim pitanjima.*

Ključne reči: Beograd, građevinski rejon, opštinski atar, stanovništvo, međuratni period

U evropskim gradovima je od sredine 19. veka započeo ubrzan proces transformacije nekadašnjih vojnih i upravnih centara u moderne gradove, centre liberalne ekonomije, koji su naglo širili svoju teritoriju i spajali se sa okolnim naseljima.¹ Ovaj proces bio je praćen različitim problemima u oblasti urbanizma, saobraćaja, higijene, infrastrukture. Beograd je ovu vrstu ekspanzije, sa svim pratećim problemima, doživeo tek u 20. veku, odnosno posle 1918. kada je postao centar veće države i veliko imigraciono područje. Jedan od značajnih problema u procesu transformacije Beograda kao pograničnog, vojnog utvrđenja u moderni grad bilo je pitanje gradske teritorije.

U vreme Kraljevine Srbije problem teritorijalnog širenja Beograda bio je već veoma izražen. Stanovništvo, tada uglavnom iz Srbije i krajeva pod Osmanskim carstvom, stalno se doseljavalo u glavni grad. Ovi doseljenici su bili većinom slabog imovnog stanja, sa seoskim navikama u svakodnevnom životu, što je uslovilo gradnju niskih kuća slabog kvaliteta po obodima grada. Higijenske norme u ovim naseljima bile su na izuzetno niskom nivou. Beogradska opština se tako suočila sa dilemom da li uopšte, i kada, treba koji od ovih delova grada uvrsti-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Videti: Alberto Grohmann, *Tra Ottocento e inizi Novecento: modelli di trasformazione urbana a confronto nell'Europa occidentale*, u: Marco Dogo, Armando Pitassio (eds), Città dei Balcani, Città d'Europa. Studi sullo sviluppo urbano delle capitali post-ottomane 1830–1923, Lecce, Italia 2008, 23–53, 23–26.

ti u građevinski rejona. U početku, rejon je obuhvatao samo područje od Kalemegdana do Beogradske ulice. Problem je otvoren kada je u Zakon o mestima 1885. uneta odredba da u roku od tri godine sva mesta u Srbiji moraju izvršiti regulaciju i niveličaju ulica i odrediti granice rejona. Još od 1880., međutim, u beogradskoj opštini je bilo diskusija o mogućem proširenju rejona na Englezovac (bivši Simićev majur, iznad Slavije). U početku, ova ideja je 1888. odbijena, ali je već 1890. odluka preinačena i odlučeno je da Englezovac bude uključen u rejon, s tim sa stanovnici sami snose troškove izgradnje infrastrukture. Činjenica da su stanovnici Englezovca bili bolje stopeći građani, u stanju da podnesu te troškove, imala je velikog udela u donošenju takve odluke. U tom trenutku grad nije bio spremjan da snosi troškove za uređenje siromašnijih krajeva. Razbacana gradnja oko Beograda već je 1890. dopirala do granica atara beogradske opštine. Pitanje regulacije Beograda prešlo je 1892. u nadležnost opštine. Rejon je, međutim, pre Prvog svetskog rata proširen još dva puta, 1905. i 1907., skoro dvostruko, sa oko 550 ha na 1.005 hektara. Tada je konačno granica rejona bila utvrđena na dužini od 7,5 kilometara, od trošarinske stanice na Topčiderskom putu, duž Mokroluškog potoka, preko Kragujevačkog druma (danasa: Bulevar oslobođenja) i imanja Vlajka Kalenića do Crvenog krsta, preko Smederevskog druma (danasa: Bulevar kralja Aleksandra) do Grobljanske ulice (danasa: Ruzveltova) i Knez Miletinom do Dunava. Bilo je predviđeno da granica bude obeležena drumom sa kolovozom, trotoarom i drvoredom.²

Dilema za i protiv širenja rejona koja je tada nastala, trajala je i posle Prvog svetskog rata, sa dosta ubedljivih argumenata na obe strane. S jedne strane, tvrdilo se da bi se proširenjem rejona uneo haos u Beograd, da grad nema sredstava za regulaciju i izgradnju infrastrukture (parcelacija njiva i utrina išla je u krajevinama izvan rejona uglavnom granicama poljoprivrednog zemljišta, pa je tek trebalo prosecati ulice i raditi regulaciju i niveličaju). S druge strane, smatralo se da se širenje grada ne može izbegći i da se uključivanjem u rejon ova neobuzdana gradnja može staviti pod izvesnu kontrolu. Kasniji razvoj je pokazao da je ovo bio jedini mogući pravac: povremeno proširivanje rejona više se nije moglo zauzaviti, iako su protivnici proširenja stalno istupali u javnosti.³

² Branko Maksimović, *Razvoj Beograda van građevinskog rejona krajem 19. veka*, Godišnjak grada Beograda, XV, 1968, 129–142; Svetlana Nedić, *Urbanističko uređenje Beograda od 1886. do 1914.*, Godišnjak grada Beograda, XIII, 1976, 175–216; D. V. Milenković, *Razvijanje Beograda, njegove regulacije i niveličanje*, Beograd u prošlosti i sadašnjost. Povodom 500 godišnjice smrti despota Stefana, Biblioteka „Savremena opština“, br. 12, Beograd 1927, 90–97; Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i ervillezacija Beograda 1890–1914*, Beograd 2008, 39, 182.

³ Jedan od velikih protivnika širenja rejona bio je Dragoljub Aranđelović, profesor Pravnog fakulteta i gradski odbornik, koji je u više navrata istupao na sednicama odbora i u *Beogradskim opštinskim novinama*. (Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), fond Opštine grada Beograda (dalje: OGB), Zapisnici odluka opštine grada Beograda: Zapisnici odluka odbora opštine beogradskog, knj. 2 za 1930, inv. br. 60; Dragoljub Aranđelović, *Pitanje građevinskog rejona*, BON, 2, 1932, 91–93).

Problem širenja gradske teritorije, koji još pre Prvog svetskog rata nije bio zanemarljiv, posle 1918. postao je još složeniji. Širenjem teritorije države, Beograd je dobio veće zaleđe (pored Šumadije, Srem i Banat), novi geostrateški položaj i ogroman priliv imigranata iz cele Kraljevine SHS. Treća decenija 20. veka je doba najvećeg demografskog skoka u dosadašnjoj istoriji Beograda. Smatra se da je u Beogradu 1918. živelo oko 90.000 stanovnika, kao i pred rat.⁴ Beograd je posle Prvog svetskog rata bio izložen verovatno najvećem pritisku migracije u svojoj istoriji, u relativnom smislu. Postao je centar gotovo trostruko uvećane države, a pored toga, nastupio je tzv. kompenzacioni period, kada obično dolazi do naglog skoka nataliteta, neposredno po završetku ratova. U toj deceniji broj stanovnika je gotovo udvostručen, što se nije nikada kasnije ponovilo u 20. veku. Do porasta stanovništva došlo je pretežno doseljavanjem, a mnogo manje prirodnim putem, i pored privremenog porasta nataliteta (koji je, ipak, bio znatno niži u odnosu na druge evropske gradove). Ovo se poklopilo sa periodom najveće privredne konjunkture 1926–1929. godine, što je uticalo na naglu izgradnju grada.⁵

Neregulisanom gradnjom gradska teritorija se brzo širila, a regulativa je, kao i obično, kasnila za stvarnošću. Pošto nije bilo sredstava za regulaciju terena oko obala i za uvođenje kanalizacije na tom delu terena, grad nije „sišao na reke“ već je, istorijski uslovljen, karakter Save i Dunava kao granice i dalje uticao na razvoj Beograda. Grad se ubrzano širio u pravcu istoka i jugoistoka, prema selima u beogradskom zaleđu.⁶ Zbog velike krize stambenog prostora i smeštaja uopšte, država je 1920. intervenisala uvođenjem posebnih mera. Nove zgrade i nadogradnje bile su oslobođene plaćanja poreza, (sa većim brojem spratova porez je bio niži). Pri tom je propisan minimalan broj spratova za svaku zonu, da bi se u centralnim zonama podstakla izgradnja višespratnica. Novo vreme i nove prilike razrešile su staru dilemu odbornika beogradske opštine o tome da li u centru Beograda treba graditi visoke zgrade.⁷ Takođe, ovim odredbama pokušano je da se ubrza regulacija ulica uvođenjem kratkog postupka za eksproprijacije. Vlada je predvidela i finansijska sredstva za ove komunalne rade – zajam beogradskoj opštini u visini od 100 miliona dinara, kao i pravo opštine da ustanovi regulacioni fond od isplate do 50% povećane vrednosti nepokretnih imanja koja prelaze

⁴ Tomislav Bogavac, *Stanovništvo Beograda 1918–1941*, Beograd 1991, 72.

⁵ Na prvom popisu stanovništva 1921. Beograd je već imao 111.739 stanovnika. Najbrži porast stanovništva Beograd je imao od 1926. do 1929, kada je godišnje broj stanovnika uvećavan za 14.000–18.000, što je izuzetno mnogo za tadašnje uslove. Od 1921. do 1930. Beograd je uvećan za 117.376 lica, od čega 14.800 prirodnim putem, a 103.576 mehaničkim prilivom. Na svakog rođenog dolazilo je po sedam doseljenih. Po popisu iz 1931. u Beogradu i Zemunu živelo je 266.849 stanovnika, pa se može pretpostaviti da je drugu stotinu hiljada stanovnika Beograd dostigao krajem 1926., ili početkom 1927. (T. Bogavac, *n. d.*, 74, 76–83).

⁶ D. V. Milenković, *n. d.*, 94.

⁷ Još 1900. godine uprava grada Beograda pokušala je da uvede obavezu izgradnje viših zgrada u centru, ali je Narodna skupština 1909. posle burne rasprave u javnosti, ukinula te odredbe Gradevinskog zakona. (Videti: D. Stojanović, *n. d.*, 95–105).

vrednost od 100.000 dinara.⁸ Finansijski problemi opštine u pitanju eksproprijacije privatnih imanja ovim su još uvek bili daleko od rešenja. Još je 1892. godine doneta odluka da se nadležnost za regulaciju Beograda prenese sa ministarstva građevina na beogradsku opštinu, zajedno sa regulacionim fondom.⁹ Opština je time dobila odgovornost za sprovođenje ovog zadatka, ali ne i sredstva za njegovo izvršenje. Regulacioni fond, i pored odluke, nije prešao u ruke opštine sve do sredine tridesetih godina.¹⁰

Generalni urbanistički plan Beograda izrađen je tek 1923, a usvojen 1924. godine. U međuvremenu, pošto stari Građevinski zakon Kraljevine Srbije iz 1896. više nije odgovarao stvarnosti, izgradnja Beograda regulisana je privremenim merama, koje su svakako bile nedovoljne – Tehničkim uslovima iz 1922, i posebnim odredbama finansijskih zakona od 1920. do 1929.¹¹ Prema Generalnom planu, površina užeg građevinskog rejona grada iznosila je 1.148 ha,¹² što je bilo samo malo više od građevinskog rejona utvrđenog 1907. godine na 1.091 ha. Od kraja rata, međutim, do 1924. godine Beograd je doživeo pravi građevinski bum. Unutar rejona podignuto je 1.458 novih zgrada, ali van njega neuporedivo više. Plan je stigao prekasno da predupredi bespravnu gradnju izvan rejona. U gradskom odboru je i tada bilo mišljenja da bi Generalni plan trebalo da ima širu koncepciju, ali je odlučeno da se rejon ne proširuje bitno.¹³ Problemi urbanističkog razvoja Beograda bili su tako složeni da ovaj plan uopšte nije mogao da se sproveđe u svom originalnom vidu. (U narednim godinama, do Drugog svetskog rata, on je pretrpeo oko 190 promena,¹⁴ tako da se konačno i odustalo od tog plana, pa se pristupilo donošenju novog). Tako je i građevinski rejon ponovo morao da bude proširen 1928. godine, na gotovo dvostruko veću površinu od one predviđene Generalnim planom (2.317 ha).¹⁵ Do tada je već Beograd bio okružen čitavim gradom divljih naselja. Naselja kao što su Pašino brdo, Đurđeve brdo, Voždovac i Banjica već su bili organski vezani za Beograd, iako su tada zvanično smatrana predgradima. U stručnim krugovima inženjera ovo je kritikovano kao želja gradske uprave da izbegne obaveze i da ne preuzme brigu o njihovog regu-

⁸ *Odredbe za uređenje grada Beograda*, Službene novine Kraljevstva SHS za 1920, 69–70.

⁹ B. Maksimović, *n. d.*, 140.

¹⁰ Tek 25. novembra 1935. usvojen je Pravilnik o stvaranju regulacionog fonda za izvršenje Generalnog plana, na osnovu Građevinskog zakona iz 1931. (Draga Vuksanović Anić, *Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919–1941)*, Istorijski vek XX, Zbornik radova IX, 1968, 447–510, 468, 504–505).

¹¹ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 481. Opštinski odbor je dobio pravo da, po odobrenju ministra građevina, propisuje tehničke uslove gradnje, izuzetno od Građevinskog zakona iz 1896 (videći: *Odredbe za uređenje grada Beograda*).

¹² Arh. D. Milenković, *Katastar Beograda*, Beogradske opštinske novine (dalje: *BON*) 1–3, 1934, 252–256, 255.

¹³ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 471–473.

¹⁴ Oliver Minić, *Razvoj Beograda i njegova arhitektura između dva rata*, Godišnjak Muzeja grada Beograda I, 1954, 177–187, 180–182.

¹⁵ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 477; Arh. D. Milenković, *n. d.*, 255.

laciji i razvoju. Sugerisano je, naprotiv, da uprava mora naći načina da reguliše sve što se događa u okviru atara beogradske opštine, jer će u budućnosti biti primorana da prihvati proširenje rejona i da plaća regulaciju nelegalno podignutih naselja. Špekulacija sa jeftinim zemljištem izvan rejona bila je veliki izvor prihoda za preduzimače i vlasnike tih placeva, dok je za gradsku opštinitu predstavljala veliki finansijski gubitak. Preduzimači su, naime, otkupljivali jeftine placeve i zidali kuće koje su skupo prodavali, a bez odgovarajuće infrastrukture, koju je grad kasnije morao da obezbedi.¹⁶

Period šestojanuarske diktature i svetske ekonomске krize predstavlja posebnu etapu u teritorijalnom razvoju Beograda. To je početak novog perioda u političkom i organizacionom smislu. Grad je dobio novi statut oktobra 1929., po kojem je gradska uprava imala manji broj funkcionera i bila postavljana a ne birana tajnim glasanjem, kao do tada. Te godine je prestao da važi statut iz 1922.¹⁷ Ukoliko je partijska politika i želja za pridobijanjem glasova bila uzrok nekih negativnih pojava u razvoju grada (a takvi argumenti mogli su se čuti u diskusijama odbornika¹⁸), ti uzroci su sa uvođenjem diktature nestali. Centralizovan način doношења odluka ubrzao je donekle rešavanje gorućih pitanja.

Za Beograd je 1929. značajna i utoliko što je 15. aprila te godine izvršen popis stanovništva grada, nezavisno od državnog popisa, štaviše pre njega. Zahvaljujući tom popisu, postoje podaci o stanovništvu Beograda iz vremena neposredno pre spajanja u jednu administrativnu celinu sa Zemunom i Pančevom.¹⁹ Beograd je tada imao 226.289 stanovnika, građevinski rejon je obuhvatao 2.317 ha, a atar opštine 3.307 ha.²⁰ Na dan 2. oktobra 1929. donet je Zakon o ataru opštine grada Beograda i o merama za izgradnju Beograda i okoline.²¹ Po ovom zakonu, Beograd se prostirao na teritoriji od 8.585 hektara. Građevinski rejon je tada proširen na 2.697 hektara.²² Atar je trebalo da bude podeljen na zone, prema nameni, posebnom uredbom ministra građevina. Utvrđeni su propisi o načinu podizanja zgrada i veličini parcella za prošireni građevinski rejon.²³

Značaj ovog zakona je višestruk. Kao prvo, tada je prvi put u modernoj istoriji Beograda određena teritorija koja u pravnom smislu pripada gradu, sa ja-

¹⁶ Anonim, *Uredba o izvođenju Generalnog plana grada Beograda*, Tehnički list, 10, 1928, 147–150.

¹⁷ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 489.

¹⁸ Odbornik Dragoljub Aranđelović tvrdio je da su parcelacije izvan rejona odobravane da bi se pridobili glasači na periferiji. (IAB, fond OGB, Zapisnici odluka odbora opštine beogradske, knj. 2 za 1930, inv. br. 60, XVIII sednica od 16. i 17. 7. 1930).

¹⁹ Ukazom od 3. oktobra 1929. država je podeljena na banovine. Beograd je izdvojen u posebno upravno područje sa Zemunom i Pančevom, ali su opštine ostale odvojene. (D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 489)

²⁰ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 489.

²¹ Zakon o ataru opštine grada Beograda i o merama za izgradnju Beograda i okoline, u: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije za 1929*, 1911–1913.

²² D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 490.

²³ Isto, 481.

sno postavljenim granicama. Beograd je dotle bio jedina prestonica u Evropi koja nije imala jasno obeležen atar. On se ne poklapa sa građevinskim rejonom, koji predstavlja teritoriju u okviru koje je grad nadležan za vršenje komunalnih delatnosti, i gde postoje propisi u vezi sa gradnjom. Širenje građevinskog rejona sve do 1929. nije imalo veze sa atarom beogradske opštine.²⁴ Kao drugo, uneta je izvesna regulativa u neplanski podignuta naselja, koja su se sada našla unutar atara. Gradski čelnici su i ranije upozoravali na potrebu normiranja gradnje i izvan građevinskog rejona, da bi se sprečila izgradnja nehigijenskih naselja. Uvideli su neophodnost širenja rejona i potrebu da opština predupredi neregulisanu gradnju, jer bi popravka postojećeg stanja kasnije bila daleko skuplja i komplikovanija.²⁵ Konačno, ovim zakonom predviđen je znatno efikasniji i brži postupak eksproprijacije u javne svrhe.

Iako je određena tačno (i dosta proširena) teritorija grada, to nije moglo da reši brojne sudske sporove za razgraničenje sa susednim opštinama.²⁶ Naprotiv, nove granice otvarale su nova sporna pitanja u vezi sa granicama opština. Beogradska opština je još od 1901. pokušavala da utvrdi svoje granice prema Višnjici, Malom Mokrom Lugu i Kumodražu. Tako se, na primer, još 1921. nije znalo da li Dušanovac spada u teritoriju Beograda.²⁷

Pitanje katastra bilo je tesno vezano i za problem teritorije grada. Katastar je bio potreban za omeđivanje imanja unutar atara, za utvrđivanje svojine, pa prema tome, i za izradu i sprovođenje generalnog plana. Izrada kataстра u Beogradu je započeta još 1906. U početku posao je sporo išao zbog nedovoljnih kredita i malog broja osoblja, a zatim je dokumentacija izgubljena u ratu (deo predratnog elaborata nađen je kasnije u Sofiji). Posle rata rad na katastru nije odmah nastavljen, pošto se čekalo na donošenje regulacionog plana. Tek 1927. pristupilo se osnivanju katastarskog odeljenja. Katastar je dovršen tek 1933, a tada je postalo jasno da se mora menjati i generalni plan.²⁸ Dotle je, zbog nepotpunog kataстра beogradske opštine i sporova sa susednim opštinama, određivanje atara predstavljalo priličan problem. Popis iz 1929. izvršen je na teritoriji kakva je utvrđena po tom nepotpunom katastru.²⁹

Tom prilikom su takođe postojala različita mišljenja o tome da li treba širiti građevinski rejон, na osnovu već poznatih argumenata. S jedne strane, tvrdilo se da Beograd ne može izdržati troškove neprestanog širenja i slabe gustine nase-

²⁴ M. Stojadinović, *Pitanje reona i Građevinskog zakona*, BON, 1. jul 1929, 2–4.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto; dr Lazo M. Kostić, *Zakon o ataru beogradske opštine*, BON, 15. novembar 1929, 35–37.

²⁷ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 489.

²⁸ D. V. Milenković, *n. d.*, 96; D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 491; Anonim, *Izrada kataстра beogradske opštine*, Vreme, 28. oktobar 1931.

²⁹ U svim dokumentima još od 1884. stajao je podatak o površini beogradskog atara od 12 km². Direkcija državne statistike tražila je 1926. od katastra ovaj podatak. Tada je izvršeno merenje i pokazalo se da, zajedno sa Topčiderom i Košutnjakom, atar iznosi oko 33 km². (Lazo M. Kostić, *n. d.*, 35–37).

ljenosti, sa siromašnim stanovništvom. S druge strane, predstavnici vlasti su dočeli odluku o proširenju rejona i pravdali su je takođe poznatim argumentom da se mora vršiti kontrola pošto se širenje, zapravo, ne može izbeći.³⁰

Gradske finansije bile su osnovni uzrok stalnim dilemama šta učiniti sa rejonom i divljim naseljima. Jedini značajniji redovni izvor gradskog budžeta bili su prihodi od trošarine, koja je pogaćala siromašniji deo stanovništva. Pored toga, postojale su pijačne takse i takse za merenje robe. Opština je izdavala pod zakup jedan deo nekretnina, uglavnom po niskim cenama, i izdavala taksene marke. Svi ovi prihodi bili su nedovoljni za obavljanje velikih komunalnih radova. Početkom dvadesetih godina zaključeni su veliki zajmovi, pa su anuiteti teško opterećivali opštinsku kasu. Uz to, opština je bila poverilac države, koja svoje dugove nije gotovo uopšte plaćala. Veliko opterećenje predstavljao je preveliki broj opštinskih činovnika³¹ (na 10.000 stanovnika bilo ih je 190, a bilo je dovoljno 90). Država je eksproprijsala opštinsko zemljište bez naknade za potrebe železnicе, i to u najskupljem delu građevinskog rejona. Mnoge socijalne i humanitarne ustanove besplatno su koristile opštinsko zemljište i nekretnine.³²

Početkom tridesetih godina naglo je usporen prliv stanovništva. Pre diktature Beograd se razvijao kao jedini centar države, na račun ostalih gradova. Stvaranjem banovinskih središta, njegov značaj je počeo da opada.³³ Tokom treće decenije 20. veka godišnji porast stanovništva Beograda iznosio je 136.582, a u četvrtoj deceniji samo oko 53.000. Posle 1931. privredna kriza je jako usporila razvoj grada. Pad na tržištu radne snage i visoki troškovi života u glavnom gradu doveli su do slabljenja mehaničkog priliva stanovništva.³⁴

Rešavanje problema teritorije grada na široj osnovi zahtevalo je donošenje većeg broja zakona i uredbi. Posao koji je započet 1929. popisom stanovništva i Zakonom o ataru, nastavljen je donošenjem Građevinskog zakona iz 1931.

³⁰ Diskusija između odbornika Dragoljuba Aranđelovića i potpredsednika opštine, Milosava Stojadinovića (IAB, fond OGB, Zapisnici odluka opštine grada Beograda: Zapisnici odluka odbora opštine Beogradske, knj. 2 za 1930, inv. br. 60; D. Aranđelović, *n. d.*, 91–93; Božidar Maksimović, *Novi rejon opštine beogradske*, BON, 1–3, 1934, XI–XVI; „Beograd ima pravo kao Prestonica da bude opšta briga, on treba da bude ogledalo i ponos cele Jugoslavije“ – kaže B. Maksimović, *Vreme*, 28. jun 1934).

³¹ Preveliki broj činovnika je opšta karakteristika nerazvijenih periferijskih zemalja, koje su kasno započele proces modernizacije. U takvim državama procenat državnih službenika nigde nije bio manji od 5% u međuratnom periodu, dok je u Velikoj Britaniji, na primer, iznosio 1,5%. (Predrag J. Marković, *Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje*, Godišnjak za društvenu istoriju, 1, 1994, 11–34, 23).

³² D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 468; B. Maksimović, *n. d.*, XI–XVI; IAB, fond OGB, Zapisnici odluka opštine grada Beograda: knj. I za 1930, inv. br. 59, V redovna sednica od 21. februara 1930, IX redovna sednica od 15. aprila 1930, X redovna sednica od 6. juna 1930; knj. II za 1930, inv. br. 60, XX redovna sednica od 20. avgusta 1930; knj. I za 1934, inv. br. 69, II redovna sednica od 7. jula 1934; knj. I za 1935, inv. br. 71, V redovna sednica od 25. februara 1935; knj. 2 za 1935, inv. br. 72, XI redovna sednica.

³³ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 499.

³⁴ T. Bogavac, *n. d.*, 84, 91, 95

(kojim je konačno stavljen van snage zastareli, više puta dopunjavan, zakon iz 1896), i odgovarajućim uredbama o njegovom sprovođenju na teritoriji Beograda. Opština je ovim zakonom bila obavezna da u određenom roku izradi regulacioni plan i uredbu o njegovom izvođenju, kao i građevinski pravilnik.³⁵ Ovim zakonom Beograd je podeljen na zone užeg i šireg građevinskog rejona, sa posebnim propisanim normama u vezi izgradnje.³⁶

U okviru uredbe bio je predviđen i zaštitni pojas, koji je ranijih decenija bio predmet brojnih diskusija u stručnoj javnosti. Zaštitni pojas imao bi funkciju zaštite od vetrova, zdravstvenu i klimatsku korist, ali istovremeno bi služio i kao granica širenju grada, što bi olakšalo i ubrzalo uređenje građevinskog rejona. Zakonom je predviđeno stvaranje užeg i šireg zaštitnog pojasa. Uži pojas bi bio u granicama atara i išao bi granicom građevinskog rejona. (I pre donošenja ovog zakona dosta je bilo urađeno na pošumljavanju Velikog Vračara, Laudanovog šanca, Topčidera, Banovog brda, Dedinja i Košutnjaka). Širi pojas je trebalo da zahvata sela Višnjicu, Mirijevo, Mali i Veliki Mokri Lug, Kumodraž, Jajince, Kaluđericu i Rakovicu.³⁷ Za podizanje šume kao zaštitnog pojasa i sprečavanje neregulisanje gradnje van građevinskog rejona zalagao se ranije i Dragiša Lapčević, koji je još pre Prvog svetskog rata kao gradski odbornik aktivno učestvovao u diskusijama o „rejonskom pitanju“.³⁸

Konačno je 1932. doneta Uredba o izvođenju Generalnog plana Beograda. Njome je atar Beograda podeljen na grad (koji čine uži i širi građevinski region), zaštitni pojas (predviđen za pošumljavanje), predgrađa (delovi atara van građevinskog rejona) i polja (područja izvan atara). Zaštitni pojas se po ovoj uredbi nije smeо parcelisati, a predstavljaо je i rezervno područje za dalje širenje grada. Po gustini naseljenosti Beograd je podeljen na tri građevinske zone, predviđene su zone za stanovanje, poslovni deo, industrijska zona; određena je veličina placeva prema zoni, pravila za higijensko i estetsko izgrađivanje prestonice i doneti su detaljni propisi o eksproprijaciji i regulacionom fondu kojim bi opština ove mogla da finansira.³⁹

Građevinskim zakonom iz 1931. i pratećim aktima, koji su kasnije doneti (Uredba i Pravilnik o sprovođenju ovog zakona) konačno je izgradnja centra prestonice regulisana na odgovarajući način. Do tada su među političarima, ali i u široj javnosti postojale dileme oko toga treba li izgrađivati centar u stilu evropskih prestonica, kako pokazuje pomenuti slučaj debate u Narodnoj skupštini Kraljevine Srbije 1909.⁴⁰ Takvi stavovi koji su odražavali strah od modernizacije mogli

³⁵ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 490; Anonim, *Izrada Uredbe i Pravilnika za izvođenje Generalnog plana Beograda*, Vreme, 15. decembar 1931.

³⁶ M. Stojadinović, *n. d.*, 2–4.

³⁷ Anonim, *Zaštitnim pojasom šume, koji je delimično već podignut, utvrđiće se granice daljem širenju Beograda*, Vreme, 27. decembar 1931.

³⁸ Dragiša Lapčević, *Reonsko pitanje*, BON, 1. jun 1929, 6.

³⁹ Anonim, *Uredba o izvođenju Generalnog plana Beograda*, Vreme, 12. jun 1932.

⁴⁰ Videti napomenu 7.

su se čuti i kasnije. U tekstu pod naslovom „Za realnu građevinsku politiku“ advokat Svetolik Grebenac kaže: „Mi smo na Balkanu, a naš Beograd je bio [...] kapija ratova. Ne možemo mi od njega napraviti ni Pariz, ni Berlin, ni Beč ni Brisel [...] I ne treba ni težiti tome cilju – jer nijedan ozbiljan stranac neće u Beogradu tražiti Pariz. Beograd je Istok, i u njemu treba da se oseća draž Istoka [...] A ni mi sami ne želimo nešto drugo. Ko se od nas ne oseća udobnije kod „Tri šešira“ nego li kod „Ruskog cara“? Ko ne voli čevapčiće više nego li francusku salatu?“.⁴¹ Politički motivi dali su zamah modernizaciji grada i uticali u vreme diktature na vladajuću elitu da reprezentaciju Beograda kao prestonice velike evropske države postavi kao prioritet. Upravo to je bio glavni motiv proširenja upravnog područja grada na Zemun i Pančevo, kao i kasnije (1934) na veliki broj drugih seoskih opština, i izgradnje centra po tadašnjim evropskim normama. Dileme opštinskih odbornika, a ni diskusije u javnosti, u ovo vreme nisu više imale uticaj na donošenje odluka, već su pitanja atara i građevinskog rejona rešavana na jednom nadležnom mestu, zakonima koje je donosila vlada.

Tokom 1933. godine vlada je u maju donela uredbu o podeli Beograd na 20 građevinskih zona i, u avgustu, o podeli na 18 poteza (prema pravilima za parcelsiranje). Ova uredba je trebalo da reguliše gradnju i odredi granice unutar kojih će važiti budući generalni regulacioni plan. Ta granica se poklapala sa granicom atara, a ceo tadašnji građevinski rejon proglašen je za uži građevinski rejon (bilo je predviđeno da opština utvrdi područje šireg rejona i zaštitnog pojasa).⁴²

Poslednje i najveće teritorijalno proširenje Beograda pre Drugog svetskog rata dogodilo se u martu 1934. godine. Tada je određen novi atar beogradске opštine, u koji su ušli Zemun i još 13 opština na drugoj obali Save i Dunava.⁴³ Opštinski atar je tako proširen na 45.211 ha, a Beograd je dobio još 50.497 stanovnika. Sa 6,6 stanovnika po hektaru, bio je jedan od najređe naseljenih građdova u svetu. Građevinski rejon je 1934. već iznosio 3.320 ha, što je bilo više od granica iz 1929. godine (3.307 ha).⁴⁴ Od 1923. rejon se širio sledećim ritmom: 1923. iznosio je 1.148 ha, 1928. proširen je na 1.217 ha, 1929. na 2.697 ha, 1931. na 2.858 ha, a 1932. na 2.974 ha. U odnosu na 1923. godinu, kada je rejon iznosio 1.148 ha, ovo je bilo trostruko povećanje za jedanaest godina. U 1934. godini građevinski rejon je obuhvatao ceo stari atar Beograda i deo proširenog atara.⁴⁵ Ovim poslednjim proširenjem, površina grada je povećana oko četiri puta, dok je broj stanovnika porastao samo za jednu petinu.⁴⁶ To je do krajnosti zaoštiro pro-

⁴¹ Svetolik Grebenac, advokat, *Za realnu građevinsku politiku*, BON, 21–22, 1930, 1251–1252

⁴² Primljena je uredba o podeli Beograda na dvadeset građevinskih zona, *Vreme*, 27. maj 1933; Ministar građevina je odobrio podelu Beograda na osamnaest potesa, *Vreme*, 4. avgust 1933.

⁴³ Te opštine su bile: Zemun, Višnjica, Mirjevo, Mali Mokri Lug, Veliki Mokri Lug, Kumorac, Jajinci, Resnik, Kneževac, Žarkovo, Železnik, Bežanija, Ovča i Borča (*Uredba o novom ataru Opštine beogradske*, *Vreme*, 31. mart 1934).

⁴⁴ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 495, 490, 473.

⁴⁵ Arh. D. Milenković, *n. d.*, 255.

⁴⁶ Karakteristike stanovništva najnovijeg atara Opštine grada Beograda, BON, 1–3, 1934, XVI-3.

blem retke naseljenosti i poluagrarnog karaktera glavnog grada.⁴⁷ U pitanju je bila prvenstveno politička odluka, jer se težilo širenju grada na području bivše Austro-Ugarske. Motivi su, međutim, bili i ekonomskе prirode. Ministar pravde Božidar Maksimović obrazložio je ovaj potez vlade na sledeći način: vlada je smatrala da bi seoske opštine, koje su ionako ekonomski povezane sa Beogradom, trebalo uređiti tako da liče na predgrađe prestonice; da je potreбno suzbiti špekulaciju građevinara na selima koji jeftino kupuju placeve, a onda kuće skupu prodaju, ostavljuјуći opštini sav teret oko izgradnje infrastrukture; uključivanje sela u atar grada ne znači da će se ona izgrađivati na isti način kao i grad, već samo to da će izgradnja na selima biti bolje regulisana. Maksimović je bio svestan da je površina grada možda prevelika, ali je smatrao da je to u tom trenutku bilo neophodno – kada se te opštine urede, one se mogu i izuzeti iz atara. I konačno, istakao je i politički motiv kontrole razvoja na drugoj obali reke, koja je „od prvorazrednog nacionalnog značaja“, kao i perspektivu ekonomskog razvoja, kada se mostovi puste u promet.⁴⁸

Već u aprilu 1935., vlada je uvidela da je ovaj potez bio preuranjen. Rezultat proširenja atara bio je negativan – seoske opštine su bile opterećene većim dažbinama, a grad je morao da poveća komunalne radove, za šta se pokazalo da nije imao dovoljno sredstava. Atar je tako smanjen sa 452,11 km² na 187,96 km², to jest od svih prethodno uključenih opština u sastavu beogradskog atara ostao je jedino Zemun, kao i neki delovi Borče i Bežanije.⁴⁹

Zbog ovih promena u teritorijalnom opsegu grada, kasnije se sa donošenjem građevinskog pravilnika, koji je bio predviđen Građevinskim zakonom iz 1931. Rok je bio odložen do kraja 1935. Trebalo je izraditi pravilnik sa principima primenljivim na ceo atar.⁵⁰ U 1935. donet je Građevinski pravilnik, kao i Pravilnik o stvaranju regulacionog fonda za izvršenje Generalnog plana. Generalni plan uopšte nije bio urađen do početka Drugog svetskog rata. Sredstva predviđena Pravilnikom takođe nisu bila dovoljna. Umesto generalnog plana, u decembru 1939. doneta je Idejna skica regulacionog plana i uredba o njegovom izvođenju. Ova skica se odnosila na teritoriju koja se poklapala sa površinom atara. Tu je bila izvršena podela na uži i širi građevinski rejoni, a unutar užeg na tri zone, gustog, srednjeg i retkog naselja, sa posebnim propisima gradnje, dok je ivica bila

⁴⁷ Sledеći podaci najbolje pokazuju odnos gustine stanovništva i teritorije: godine 1921. Beograd je imao 111.740 stanovnika na teritoriji od 1.091,1 ha; do 1929. imao je 226.289 stanovnika na 3.307 ha; od 1929. do 1941. proširio se na 45,211 ha sa Zemunom i 13 opština, koje su Beogradu donele još 50,497 stanovnika. Tako je veštački stvorena slika o gradu od 300.000 stanovnika. Ali, kada je 1935. atar smanjen na 18,796 ha i iz opštine je izuzeto 12 ranije unetih opština, do početka rata broj stanovnika više nije bio tačno utvrđen. Smatra se da je na celoj teritoriji grada pred Drugi svetski rat bilo oko 320.000 stanovnika. (D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 500).

⁴⁸ B. Maksimović, *n. d.*, XI–XVI, *Vreme*, 28. jun 1934.

⁴⁹ *Opštine ranije pripojene Beogradu izdvajaju se iz beogradskog atara*, Pravda, 13. april 1935; D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 497.

⁵⁰ IAB, fond OGB, Zapisnici odluka odbora opštine beogradske, knj. 2 za 1934, inv. br. 70, IV redovna sednica od 2. novembra 1934.

rezervisana za pošumljavanje. Zeleni pojas, međutim, nije još uvek u celini bio unutar atara opštine.⁵¹

Tako se do kraja posmatranog perioda ipak uspelo da se u izvesnoj meri stvori regulativa u pogledu širenja grada i gradnje u njegovim pojedinim delovima. U praksi je, međutim, malo toga moglo biti učinjeno u obuzdavanju izgradnje divljih naselja. Kada su ovi poslednji propisi doneti 1939. godine, ostalo je otvoreno pitanje pravnih i finansijskih sredstava koje je opština imala na raspolaganju za njihovo sprovođenje. Glomazna i spora administracija, nedisciplina građevinara, nedostatak odgovarajućih policijskih jedinica za asistenciju pri rušenju bespravnih objekata, bili su samo neki od problema beogradskih odbornika.⁵² Osnovni problem je ipak bio začarani krug siromaštva, jer građani nisu bili u stanju da snose finansijski teret uređenja grada. Privreda Beograda uglavnom se bazirala na zanatstvu i trgovini, a mnogo manje na industriji. Gradski budžet nije bio u stanju da podnese terete stalnog širenja grada u takvom privrednom okruženju.

⁵¹ D. Vuksanović Anić, *n. d.*, 504–505; Đura Bajalović, *Povodom novog Regulacionog plana za Beograd i Uredbe o njegovom sprovođenju*, BON, 4/1940, 327–330.

⁵² Đ. Bajalović, *n. d.*, 327–330.

Ranka Gašić

PROBLEMS OF TERRITORIAL EXPANSION OF THE BELGRADE MUNICIPALITY BETWEEN THE WORLD WARS

Summary

The highest rate of demographic increase in Belgrade took place in the 1920s. The Belgrade population almost doubled within a few years. To this day, such a leap was never repeated. The increase of population was almost exclusively due to immigration. The city territory expanded fast, mainly by building family dwellings of poor quality with no planning permission. Regulations simply could not keep up with this speedy process. Since the old Building Code from 1896. was no longer applicable in practice, building in Belgrade was regulated by temporary measures. However, until 1924. Belgrade experienced a construction boom, before the City Council managed to regulate this building activity. The construction area was expanded by 1928. to an almost double size than planned in 1923.

In 1929. the Belgrade County Law was passed, which also regulated the building in the city and in its periphery. By this law, the Belgrade County was clearly defined and delineated for the first time in modern history. The construction area was considerably expanded once again. The Belgrade County did not coincide with the construction area of the city, within which the City Council was responsible for building and maintenance of infrastructure. The city was now extremely scarcely populated, and its population was half-rural. It was as early as in 1935. that the government realized the negative implications of this decision. The villages were not able to pay city taxes, and the City Council had to intensify the building of infrastructure, with its limited financial means. The territory of Belgrade County was therefore reduced by approximately three times, and of all previously included municipalities, only Zemun remained within its borders.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 94(497.11)"1942/1943"
355:929 Majcner A.

GENERAL SS I POLICIJE AUGUST MAJSNER I SRPSKI SISTEM BEZBEDNOSTI 1942–1943*

APSTRAKT: *U članku se razmatra uticaj nemačkog generala policije i SS Augusta Majsnera na sistem bezbednosti Nedićeve Srbije 1942–1943. Ukazano je na njegovu ulogu u formiranju Srpske državne straže i raspuštanju nacionalnih četničkih odreda. Takođe, opisan je način na koji je Majsner preuzeo nadležnosti od srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova stvaranjem nove institucije, Šefa srpske državne bezbednosti. Zahvaljujući posredovanju specijalnog opunomoćenika Nobahera i Nedićevom prijemu kod Hitlera, Majsnerov uticaj je smanjen i on je potom napustio Srbiju. Rad je utemeljen na periodici, objavljenim izvorima i literaturi.*

Ključne reči: Drugi svetski rat, Srbija, nemačka policija i SS, Srpska državna straža, Srpska državna bezbednost

Naređenjem Adolfa Hitlera od 22. januara 1942, na teritoriji Srbije postavljen je Viši vođa (komandant) SS i policije. Na tu dužnost je došao general-lajtnant SS i policije, grupenfirer August Majsner. Rođen 1886. godine u Gracu, službovao je od 1908. u austrougarskoj žandarmeriji. Bio je penzionisan u činu majора 1933. godine, kao pristalica nacionalsocijalizma hapšen i potom prebegao u Nemačku, gde je primljen u policiju. Nalazio se na visokim policijskim dužnostima, a pre dolaska u Srbiju bio je komandant policije poretka u Norveškoj.¹

Majsner je 30. januara 1942. stupio na dužnost u Beogradu. Sa svojim osobljem bio je potčinjen komandantu Srbije, ali je vršio poslove koji su spadali u nadležnost rajhsfirera SS i šefa policije u nemačkom Ministarstvu unutrašnjih poslova. Tako se postavio kao paralelan organ vojnog komandantu. Majsneru su bili potčinjeni komandant policije, službe bezbednosti i vođa nemačke narodnosne grupe u Srbiji. Posebno je važna činjenica da je ovaj visoki činovnik nemač-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Simo C. Ćirković, *Ko je ko u Srbiji 1941–1944, Leksikon ličnosti*, Beograd 2009, 303–304.

ke policije dobio pravo nadzora i izdavanja naredbi srpskim vlastima i policiji. „Naročito mu spada u dužnost nadzor, izgradnja i upotreba srpskih policijskih snaga“. Period okupacije 1942–1943, bez sumnje, nosio je lični pečat „vladavine“ generala Majsnera i njegove prilično okrutne politike prema Srbiji. On je u stvari razgolito pravo stanje stvari: da se okupacioni režim kruto i bezobzirno mešao u sve poslove civilne uprave i odlučivao o svemu što je ona radila.² Takođe, njegov dolazak je koincidirao sa reorganizacijom aparata državne i partijske bezbednosti, kao i policije u Rajhu.

Dolazak Majsnera značio je i pojačavanje snaga nemačke policije (i smanjenje vojnih efektiva) u Srbiji, pa su uspostavljene tri (kasnije četiri) policijske oblasne komande, sa niže potčinjenim okružnim nadleštvinama. Za područje Banata formirano je jedno okružno nadleštvo, kasnije nazvano Oblasna komanda Banat. Jedina policijska jedinica većeg formata u Srbiji, 64. rezervni policijski bataljon (poznat po represalijama u selu Skela, angažovanju u drugim represalijama 1941, obezbeđenju logora Sajmište 1941–42, itd.) pojačana je (kasnije) prebacivanjem 322. policijskog bataljona i preformiranjem u 5. policijski puk (kasnije: „SS“ i „motorizovan“). U Banatu su krajem juna formirana tri bataljona policije od lokalnog nemačkog stanovništva. Komandant SS i policije dobio je poseban zadatak da od folksdojčera u Banatu formira SS trupe (diviziju).³ Nemački vojni vrh u Srbiji je još od januara 1942. očekivao formiranje i angažman ovih SS jedinica radi pojačanja sopstvenih snaga, odnosno rasterećenja onih snaga Vermahta koje je trebalo uputiti na druge značajnije frontove, ali do toga nije došlo sve do leta 1942. godine.

Logori u Srbiji (Banjica i Sajmište – iako formalno u NDH) takođe su pripadali strukturi generala Majsnera, odnosno njegovog komandanta policije bezbednosti i službe bezbednosti (pukovnik SS dr Emanuel Šefer). Komande logora na Sajmištu i na Banjici potpale su pod direktну nadležnost ove strukture. Od januara 1942, „jevrejsko pitanje“ u Srbiji bilo je potpuno pod ovom strukturom i na odluke i događaje po tom pitanju nisu imali uticaj ni nemački vojno-upravni organi u Srbiji, a kamoli Srpska vlada i njene oružane strukture.

Banjički logor, u ranijoj kasarni 18. pešadijskog puka, a današnjoj Vojnoj akademiji, po svojoj organizaciji bio je logor-zatvor. Služio je za prihvatanje zatočenika koje je uhapsila srpska ili nemačka policija. U prvom redu, logor je bio rezervoar talaca iz Srbije za streljanje po potrebi, kada se odmazdama odgovaralo na ustaničke akcije. Logor je imao dvojnu nemačko-srpsku upravu, ali je komanda bila nemačka. Uostalom kao i ideja o njegovom formiranju, koja je nastala u okviru nemačke komande Beograda i državne tajne policije (Gestapo), a formalizovao ju je štab nemačkog vojnog zapovednika za Srbiju, 22. juna 1941. Nemački naziv bio je Anhaltenlager Dedinje ili Prihvativni logor Dedinje. Uprava

² Branislav Božović, *Specijalna policija u Beogradu 1941–1944*, Beograd 2003, 135.

³ Zur Geschichte der Ordnungspolizei, (Zusammengestellt durch Roland Pfeiffer September 2003) Stäbe und Truppenteile der Ordnungspolizei; Zbornik 12–2, 53.

grada Beograda je od svog ljudstva obrazovala srpski deo uprave logora i stražu – obezbeđenje. Gestapo je odredio i formirao nemačku stražu u njemu (Zonderkomando). Gestapo je odlučivao o bitnim pitanjima celog logora, uz odgovarajuće učešće nemačkog komandanta Beograda u prvo vreme, i uvid vojnog zapovednika, odnosno njegovog upravnog štaba. Opština grada Beograda je snosila materijalne troškove i obezbeđivala ishranu kako osoblja tako i svih zatočenika u logoru.⁴

Na drugoj strani Save, u objektima sajamskih paviljona, levo od pristupnice mosta, formiran je logor, poznat kao logor „Sajmište“, odnosno u početku kao „Jevrejski logor Zemun“. Ovaj logor se nalazio na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske i isključivo pod nemačkom upravom. Njegova unutrašnja organizacija i režim bili su u mnogome slični onim u nemačkim koncentracionim logorima. Obezbeđenje logora na Sajmištu bilo je povereno nemačkom 64. policijskom bataljonu.

Kako je jevrejsko pitanje od početka okupacije bilo isključivo u nadležnosti nemačkih organa, „Nedićevi organi vlasti niti su mogli, niti su smeli da se na bilo koji način mešaju“, konstatiše istoričar Milan Koljanin.⁵ Odluka o likvidaciji preostalih Jevreja u Srbiji doneta je u Berlinu, početkom 1942. godine. Uvaženi su prevashodno zahtevi nemačkih vojnoupravnih organa iz Srbije, kojima je Jevrejski logor Zemun predstavljao opterećenje zbog mnogo razloga: više hiljada lica, logor na teritoriji NDH, snabdevanje i plaćanje iz Srbije, obezbeđivanje od strane Policije poretka, a upravljanje od strane službe bezbednosti. Vojne okupacione vlasti su tražile deportovanje ovih lica, ali je u Berlinu odlučeno da se svi oni likvidiraju u Srbiji. Ovo je koïncidiralo sa početkom masovnog i sistemsatiskog sprovođenja konačnog rešenja jevrejskog pitanja u Evropi. Samu likvidaciju oko 6.000 jevrejskih zatočenika logora Sajmište izvršila je tokom proleća 1942. posebna namenska jedinica SS (Zonderkomando SS) korišćenjem kamiona gasne komore. Ugušene logoraše u Jajincima sahranjivali su zatvorenicu srpske nacionalnosti, koji su streljani posle završetka „operacije“. Obezbeđivanje mesta ukopa vršio je 64. policijski bataljon.⁶

Po dolasku u Beograd, novi nemački general posetio je 4. februara 1942. predsednika Vlade Milana Nedića i razgovarao o „organizovanju nove srpske policije“. Majsner i Nedić su se složili oko njene veličine, procenjene na 15.000–

⁴ Srpski šef logora Svetozar Vujković, inače dugogodišnji policajac, naimenovan je 5. jula 1941, a u logor su prvi uhapšenici stigli 9. jula 1941. Sam Vujković je u istrazi 1946, objasnio: „Ovo su u stvari bila dva logora: nemački i srpski. Polovinu zgrade smo držali mi, a drugu polovinu Nemci. Nad nemačkim zatvorenicima niti ja niti ma ko drugi od srpskih vlasti nije imao nikakve kompetencije, nisi se kod nas smešati u stvari nemačkog logora, sem što je i nad nemačkim zatvorenicima bio naš ključar i što sam ja evidentirao i njihove zatvorenike u zajedničku knjigu i brinuo se o ishrani zatvorenika oba logora. Obezbeđenje je bilo zajedničko: na kupolama su bili po jedan srpski i po jedan nemački stražar, a takođe u prvo vreme i na samom ulazu.“ – Branislav Božović, *Beograd po komarskom upravom 1941*, Beograd 1998, 226–232; B. Božović, *Specijalna policija*, 52.

⁵ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992.

⁶ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji, vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2007, 171–185.

16.000 ljudi. Nedić je izložio plan da se regrutuje 16.000 ljudi, i to u 12 okružnih načelstava po 500, zatim 7.500 iz dotadašnje policije i žandarmerije i 2.500 iz Srpskih dobrovoljačkih odreda. Ove snage bi bile teritorijalno organizovane: od gradova, preko srezova do najmanjih posada.⁷ Razmatrano je i uključivanje dobrovoljačkih snaga u brojno stanje ovog ljudstva. Nedić je smatrao da dobrovoljce treba uključiti u nove snage samo radi popunjavanja celokupne strukture, a ne kao celinu. Majsner je, naprotiv, predlagao da ostanu posebna formacija kako bi se izbegla ideološka iskušenja. Obojica su se složila da četnike Koste Pećanca treba razoružati u povoljnem trenutku. U raspravi o imenu nove formacije general Nedić je predlagao naziv „Narodna garda“, a to je bio podržavao i Ljotić. Naprotiv, general Majsner je bio za naziv „policija“ ili „žandarmerija“. Na to mu je Nedić objasnio da su ovi nazivi za vreme dvadesetogodišnjeg postojanja Jugoslavije bili kompromitovani, pa tako nepodesni za izbor imena nove formacije.⁸

General Majsner je u pismu generalu Nediću od 13. februara 1942, istakao da u njegov delokrug spadaju policijska pitanja, što mu je davalо „prema srpskim vlastima i srpskoj policiji pravo upućivanja (naređenja) i nadzora. Ovo naročito važi u odnosu na novo organizovanje i upotrebu srpske policije. Dokle god ustanički pokret u Srbiji iziskuje jedinstveno vođenje vojničkih operacija, opuno-moćeni general u Srbiji raspolaže srpskim policijskim snagom i njegova lična naređenja, koja se putem nadležnih vojnih mesta prenose policiji, merodavna su i moraju se izvršavati. Ja Vas molim da o prednjem izvolite obavestiti Vašu gospodu ministre i da naredite da se sva pitanja policijske prirode i sva pitanja koja se odnose na nemačku narodnosnu grupu od sada upute na mene, odnosno na moje službeno nadleštvo...“⁹

Po obrazovanju, Srpska državna straža je bila dvostrukou potčinjena: predsedniku Vlade Nediću kao borbena snaga i u pogledu unapređivanja, odnosno Ministarstvu unutrašnjih poslova u pogledu vršenja žandarmerijsko-policijске službe.¹⁰ Na saslušanju 1946. godine, general Nedić je izjavio da je autonomija srpskih Vladinih snaga „bila poremećena dolaskom Majsnera u Srbiju“. Ona je nominalno bila u nadležnosti predsednika Srpske vlade, a realno ove snage su bile pod nemačkom komandom. Svi odredi Srpske državne straže i četničke snage su upotrebljavani po njegovim naređenjima. U isto vreme dobrovoljačke snage su bile prevedene u nadležnost vojne komande (Vurmahta) i korišćene prema njihovim naređenjima.¹¹

General Majsner je tražio od Ljotića da se iz sastava Srpskog dobrovoljačkog korpusa (SDK) pošalje jedna jedinica na Istočni front, kako bi se time

⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, knj. 12, tom 2, 144–145.

⁸ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 1, Beograd 1979, 287–288.

⁹ *Zbornik* 12–2, 59.

¹⁰ B. Bogdanović, *n. d.*, 118.

¹¹ *Arhiv Vojnoistorijskog instituta* (danas Vojni arhiv) u Beogradu (AVII), Nda, k. 1, 16/7; Mladen Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića*, Beograd 1984, 177–178.

simbolično manifestovala srpska borba protiv komunizma. Prema sećanju Boška Kostića, koji je bio prevodilac u razgovoru između Ljotiće i Majsnera, nemački general je istakao da bi i SDK i dobrovoljci imali od toga direktnе koristi, jer bi prešli na ishranu i snabdevanje po normativima SS jedinica. Ljotić je objasnio da Srbi, pa ni dobrovoljci, „nisu nemački saveznici“ već „robovi“. Sovjeti su, kako je naglasio, saveznici „naših saveznika, a samim tim i saveznici našeg Kralje i njegove vlade u Londonu.“ Stoga se srpske snage nisu mogle boriti na Istočnom frontu, iako je Ljotić objasnio da je svestan opasnosti koja dolazi od Sovjeta. Pošto je general Nedić bio nosilac politike i predsednik Vlade, pod čijom su komandom bile i snage SDK, on je Majsnera uputio na Nedića za takva pitanja. Majsner se ubrzo obratio i Nediću sa istom idejom i istim argumentima, ali je i general Nedić to odlučno odbio. Kostić navodi da posle toga Nemci počinju da pokazuju „zlu volju“ i neprijateljski stav prema dobrovoljcima. Tako SDK-da biva potpuno zapostavljena; opremanje ovih snaga postaje otežano, a time se opravdava i rasformiranje dva odreda i odvođenje u zarobljeništvo njihovog sastava.¹² Na tendenciozno tumačenje prokomunističkog istoričara Mladena Stefanovića da je ta priča Ljotiće „demagoška i naivna“ jer je „vojnički sasvim svejedno na kom frontu se nalazi jedna vojska... ona vrši istu funkciju i bori se u okviru istog savezništva“, još početkom 1990-ih reagovao je M. Propadović sledećom ocenom: „U ovom slučaju za Nemce nije bio važan vojnički momenat, pošto jedna četa na Istočnom frontu nije značila ništa. Ona bi međutim, za Nemce, imala politički i propagandni značaj“, kojem su se i Nedić i Ljotić suprotstavljali.¹³

U narednom periodu general Majsner je na svaki način želeo da liši generała Nedića oružane sile. Na razne načine radio je da uništi sve ove snage. Snage Srpske četničke komande su mu bile posebno na meti jer je tvrdio da su između tih i snaga „DM“, odnosno JVUO, nema razlike.

Novi nemački komandant Jugoistoka general-pukovnik Aleksander Ler, odmah pošto je stupio na dužnost, suočio se sa dilemama vezanim za podelu nadležnosti u Srbiji. Posebno zbog naređenja rajhsfirera od 28. jula 1942, (koje nam je ostalo nepoznato), „o rukovođenju u borbi protiv bandi na Jugoistoku“. Moguće da je sličnu dilemu o nadležnosti imao (ili ispoljavao) general policije i SS Majsner. Na Lerov dopis Vrhovna komanda Vermahta je 1. oktobra izvestila da je prema direktivi firera od 9. juna 1941, Srbija operacijska zona. Time je, a i shodno direktivi od 18. avgusta 1942, komandant Jugoistoka bio odgovoran za borbu protiv „bandi“. Ova odgovornost nije dovedena u pitanje ni kada je postavljen komandant SS i policije u Srbiji general Majsner (22. januar 1942). Ovaj komandant i njegove trupe korišćene su u Srbiji za borbu protiv „bandi“ na isti način kao u ostalim operacijskim zonama. Iako je Ler tražio da sve nemačke snage u Srbiji budu obuhvaćene prvenstveno za potrebe Vermahta, to je bilo odbije-

¹² Boško Kostić, *Iz istorije naših dana*, Beograd 1990, 68–70.

¹³ Miliutin Propadović, *D. V. Ljotić, Zbor i Komunistička partija Jugoslavije 1935–1945, prilozi za istinu o JNP Zbor*, (bez preciznog mesta izdavanja) 1990, 259.

no. Kritikovan je komandant SS i policije u Srbiji za poteškoće u saradnji policijskih struktura i struktura vojske (Vermehrt). Naloženo mu je da granice svojih policijskih ispostava prilagode postojećem sistemu Feld i Krajs-komandi, da se organi policije uklope u njihovu strukturu, a da samo tamo gde postoji nužna potreba bude različita granica nadležnosti, i to u sporazumu sa vojnim komandantima.¹⁴

Da bi izbegao gubitak kontrole nad srpskim oružanim snagama, Majsner se poslužio svojevrsnom efikasnom igrom. Odlučio je da premosti postojeću strukturu: predsednika Vlade i ministra unutrašnjih poslova i da srpske snage, pod izgovorom sređivanja prilika u poslovima bezbednosti i oružanih snaga u Srbiji, stavi pod svoju kontrolu dovođenjem sebi odanog čoveka. Tako je Ministarski savet 10. avgusta doneo odluku (objavljena 25. avgusta 1942) o obrazovanju institucije „Šef Srpske državne bezbednosti“.¹⁵ Za šefu Srpske državne bezbednosti postavljen je dotadašnji načelnik Uprave grada Beograda Dragomir – Dragi Jovanović, i to po izričitom traženju generala Majsnera. Kako piše Stanislav Krakov, nemački policijski i bezbednosni organi videli su u njemu mogućeg kandidata za zamenu Nedića još od vremena posle tragedije u Kragujevcu. Jovanović je to takođe znao, pa je prema Nediću počeo da razvija „prikriveno i tajno rivalstvo“.¹⁶ Nedić se usprotivio ovom naimenovanju, ali je posle Majsnerovog pritisaka morao da popusti.

Uredbom je precizirano da je Šef Srpske Državne bezbednosti „jedan narociti deo Ministarstva unutrašnjih poslova, na čijem čelu стоји šef koji u svom delokrugu samostalan i u svojoj oblasti rad preuzima zastupanje MUP-a u slučaju njegove otsutnosti“. Naznačeno je i da „on ima rang i sva prava aktivnog ministra“. On je u svoju nadležnost dobio Komandu SDS, Odeljenje za državnu zaštitu i Odeljenje za javnu bezbednost, kao i sve državne policijske strukture u Srbiji. Šefu SDB bili su potčinjeni komanda SDS i komanda Javne bezbednosti. Takođe, po pitanju policijske službe okružni i sreski načelnici su svrstani pod novu strukturu Šefa SDB. Ovom odlukom su policijski aparati i struktura SDS bili izuzeti iz neposredne nadležnosti ministra unutrašnjih poslova. Šef Srpske Državne bezbednosti je dobio pravo postavljanja i razrešenja svih službenika u svojoj strukturi. Uredbom o formiranju institucije Šef SDB preciziran je delokrug njegovog rada.¹⁷ Tako je Dragi Jovanović, iza koga je stajao general Majsner, preuzeo stvarnu policijsku i oružanu vlast od ministra Aćimovića, ali i indirektno od generala Nedića. Majsner, kao šef SS i nemačke policije u Srbiji, od ranije nije gledao sa odobravanjem na pojedine poteze Nedića u domenu srpskih oružanih snaga. O tome da je Aćimović imao ulogu u decembarskom pokušaju obaveštavanja Mihailovića pred nemački napad na Ravnu Goru, Majsner je mogao da sazna od svojih saradnika. Sa takvim krajnjim sumnjivim ministrom general Majs-

¹⁴ Zbornik 12–2, 762–763.

¹⁵ *Službene novine*, 25. avgust 1942.

¹⁶ Stanislav Krakov *General Milan Nedić*, knj. II, Beograd 1995, 261.

¹⁷ *Službene novine*, 25. avgust 1942.

ner, verovatno, nije želeo da radi: stvaranjem nove funkcije, Aćimović je „premoščen“ i najveći deo poslova izuzet je iz njegove nadležnosti. Na taj način, Majsner je uspeo da za određeno vreme izbegne mogućnost da generali Vermahata, na čelu sa komandantom Jugoistoka Lerom, preuzmu nadležnost nad „njegovim“ srpskim snagama.

U Beogradu je 29. avgusta 1942. održan sastanak generala Nedića sa novim komandantom Jugoistoka generalom Lerom, koji je 8. avgusta preuzeo komandu nad nemačkim snagama na prostoru Balkana, i komandujućim generalom i komandantom u Srbiji. Povod je bila prva godišnjica Srpske vlade. Na ovom sastanku Nedić je ponovo tražio da se Vladi prepusti pitanje raspuštanja četničkih sastava i izbor trenutka za tu operaciju, predlažući da to bude kasna jesen, jer bi se tako sprečio njihov odlazak u šume. Predmet razgovora bila je i strategija borbe sa organizacijom na čijem čelu je stajao đeneral Mihailović.¹⁸

Na sastanku nemačkog vojnopolicijskog vrha sa novim komandantom, koji je istog dana održan, general Majsner je referisao generalu Leru o stanju policijskih, SS i drugih bezbednosnih snaga u Srbiji, kao i o stanju srpskih oružanih sastava i policije. „Moja je dalja namera da pomoću policijskog aparata, kako na nemačkoj tako i na srpskoj strani, učinim potpuno suvišnim sve druge naoružane srpske formacije i da ih dovedem do raspuštanja i razoružavanja. To će biti moguće u najskorije vreme“.¹⁹

Majsner je takođe referisao da „Nedićeva vlada se jako brine za takozvano vojno odeljenje i u poslednje vreme pokušala je da ga propisom legalizuje. Utvrđeno je da se ovo vojno odeljenje meša u sve vladine poslove, da ono predstavlja stvarnu vladinu vlast i da u smislu komandovanja u svojoj ruci drži četničke i dobrovoljačke odrede i Državnu stražu. Uspostavljanjem ovog vojnog odeljenja jednim propisom stvorilo bi se srpsko ministarstvo rata“. Nemački general je posebno loše ocenio četničke jedinice u sastavu Nedićevih snaga: „Četnički odredi su često nepoznati, puni ljudi Draže Mihailovića... Pri upotrebi u borbi sa bandama slabo su se držali, većinom nisu pružili ništa. Uostalom žive kao dangube, zbog slabog snabdevanja hranom učestvuju u pljačkanju stanovništva, i s jedne strane treba ih ocenjivati kao kadar za pokret ustanka u povoljnem trenutku, isto tako kao što sa druge strane predstavljaju ustanovu za popunjavanje za ustanake na hrvatskoj teritoriji. Dokazano je da su četnički sastavi, koji su čitavo vreme stizali u Srbiju radi rasporeda, izmenjeni na hrvatskoj teritoriji (nejasan prevod – B. D.). Prema tome ovi sastavi predstavljaju opasnost i nema nikakvog opravdanja da postoje u jednoj okupiranoj zemlji“²⁰

Majsner je, iako škrto, pohvalio dobrovoljačke snage koji su „izgleda... nešto više disciplinovane“. Kako su bili van njegove nadležnosti, austrijski policijac je predložio da se raspuste, jer „ako se zadrže, one bi se, međutim, u svakoj

¹⁸ Zbornik 12–2, 677–680.

¹⁹ Isto, 682–683.

²⁰ Isto.

kom slučaju razvijali na isti način“ kao i četničke snage. On je smatrao da su se Mihailovićeve pristalice infiltrirale u Vladu i sve njene naoružane odrede. Vlada i pokret DM, kako je ocenio Majsner, treba da se „liše osnova za borbeni otpor. Stoga mi izgleda potpuno neumesno da se u tom pogledu ukaže poverenje Nedićevoj Vladi.“ On je „smatrao obaveznim da kao komandant SS i policije istupi protiv svih mera Nedićeve Vlade koje pogoduju da se podstakne i podrži borbeni otpor.“ Majsner se takođe protivio ustanovljenju Srpske nacionalne službe rada jer je to, po njegovom mišljenju, bila težnja da se po uzoru na nacional-socijalističku praksu stvore organizacije sa političkom i predvojničkom obukom. „Nedićeva Vlada već je pokušala da u toj nacionalnoj službi rada organizuje sopstvenu policijsku vlast i da zahtevanjem oružja sprovodi obuku u gađanju“. General Majsner se založio i za raspuštanje nacionalne radne službe, koja je u tom trenutku imala oko 10.000 ljudi. Na isti način bio je protiv sportskog odbora, sportskih i gimnastičkih udruženja. Sve te organizacije, po njegovoj oceni, predstavljale su „opasnost za okupirano područje“ kakvo je bila Srbija. Kritikovao je i nemačke vojne i vojnoupravne rukovodioce na čelu sa komandantom Srbije: njihov stav prema Nedićevoj upravi ocenio je kao „potpuno pogrešan i neumesan“.²¹

Majsner se u Srbiji sredinom 1942. godine služio svim sredstvima da pojača svoju SS i policijsku strukturu. Bario se i regrutovanjem ruskih izbeglica za stvaranje posebnog ruskog SS bataljona i radio je na stvaranju nekakvog „srpskog SS-a“, na čelu sa izvesnim Strahinjom Janjićem, koji je bio bivši oficir snaga Nedićeve Vlade. Iako se njegova delatnost u posleratnoj istoriografiji često vezivala za njene organe, ovaj opskurni ratni lik nije bio u strukturi organa Nedićeve Vlade: isključivo je bio vezan za nemački Gestapo i epohu dominacije generala Majsnera u srpskoj bezbednosti.

Strahinja Janjić je potom, tokom 1942, osnovao „srpsku SS jedinicu“, sa nešto preko 100 ljudi. Sedište ove grupe bilo je u ulici Starine Novaka 12 u Beogradu. Njeno ljudstvo se u nemačkim ili drugim uniformama kretalo po terenu i terorisalo stanovništvo. Kostić navodi da su to često činili obučeni u uniforme SDK ili sa objašnjenjem da pripadaju ovim snagama. U više navrata oni su uhapsili, pa čak i ubili neke od članova predratnog Zbora ili dobrovoljaca. Nedić i Ljotić su stalno tražili od Nemaca da se Janjićeva grupa rasturi i pohapsi, jer čini strahovita nedela po narodu i to uvek pod tuđom firmom. Nemci su na kraju i sami uvideli štetnost ove formacije i aprila 1943. rešili da rasture Janjićev odred, a njega su odveli u Nemačku.²²

General Majsner je preduzeo i korake da vrbuje ruske emigrante Srbiji u susednim zemljama, Grčkoj, NDH i Bugarskoj, za pristupanje snagama u njegovoj nadležnosti. Imao je ideju da umesto postojećih zaštitnih industrijskih snaga, formira jedinicu pomoćne policije od ruskih emigranata. Stupio je zato u kontakt sa kapetanom fon Semenovim, ruskim oficirom „nemačke krvi“. Preko njega

²¹ Isto.

²² B. Kostić, *n. d.*, 61–62; Isto, 46–47.

Majsner je otpočeo regrutovanje „ruskih emigranata nemačke pripadnosti“. Od njih je započeto formiranje jednog bataljona pomoćne policije (400 ljudi) u maju 1942. Ova jedinica je, shodno popuni „Rusima nemačke pripadnosti“, trebalo da ima nemački komandni kadar i komandni jezik, kao i da bude usmerena u nemačkom političkom pravcu. Majsner je smatrao da je ta jedinica, zbog svoje jezičke interoperabilnosti, pogodna i za srpsko i za druga područja. Posle formiranja te jedinice, (nemački komandanti i komandiri), Majsner je pokušao da prikupi ljestvo u okolnim zemljama „pošto je ruska emigracija u Srbiji u tom pogledu već iscrpljena“. Međutim, nije naišao na oduševljenje nemačkih vojnih vlasti u Srbiji, niti kod vojnih atašea u regionu.

Ovu regrutaciju vodio je kapetan fon Semenov, koga je Majsner formalno postavio na dužnost u SS dobrovoljačku diviziju „Princ Eugen“, sa činom hauptsturmfirera. Potom kada se otvorilo formacijsko mesto u pomoćnoj policiji, fon Semenov je u njoj postao komandir čete. Sa te formalne dužnosti on je počeo poslove mobilizacije uz pomoć majora Lihtenekera, koji je istu aktivnost imao i prilikom formiranja ruskih jedinica za zaštitu industrijskih objekata.

Ubrzo je na to reagovalo nemačko ministarstvo spoljnih poslova, stavljajući Majsneru (preko opunomoćenika u Srbiji, Feliksa Benclera) do znanja da prethodno izvesti to ministarstvo koje će onda preduzeti da obavesti nemačke diplomatske predstavnike i te države. Rajhsfirer SS Himler je od tog ministarstva posle toga zatražio da se saglasi sa ovim formiranjem ovih jedinica obrazlažući da bi to bio bolji doprinos Vermahtu nego postojeće jedinice za zaštitu industrijskih objekata. Nemačko ministarstvo spoljnih poslova je, 16. oktobra 1942, zahtevalo da se izveste zemlje u kojima se vršila Majsnerova regrutacija, a regrutovanje je obustavljeno. Majsner je, potom, 23. oktobra uputio molbu rajhsfireru SS i šefu nemačke policije da se ta inicijativa ponovo razmotri i odobri regrutovanje za potrebe pomoćne policije. Policijski zahvat u analizu ruskog kadra za popunu jedinica, kako je ukazao, bio je kvalitetniji od onoga koji je radio Vermaht; ta analiza je „uzela u obzir delove nemačke krvi i vodila računa o rasnom momentu“.²³

Kao i u slučaju srpskih snaga Nedićeve Vlade, Majsner nije verovao ruskim „industrijskim“ jedinicama. One su, kako je isticao, imale ruski sastav, komandu i komandni jezik i bile podložne ruskom političkom uticaju. On je posebno ukazao da su one formirane kao ruske a ne kao „arijevske“ jedinice, i da u njihovom sastavu često ima i „čisto azijskih tipova“. On i njegovi saradnici, naprotiv, vršili su „rasni izbor upravo na osnovu krvne pripadnosti“. Njegovi izabranici su mogli da se otrgnu od uticaja ruske emigracije i da kroz nemačku komandu, jezik „kao pripadnici nemačke krvi, zahvate propagandistički u nemačkom smislu“. Takve jedinice, po oceni Mejsnera, mogle su da daju znatno veći doprinos nego postojeće Ruske jedinice.²⁴

²³ Zbornik 12-2, 805–809.

²⁴ Isto.

U tom trenutku general Majsner je osim nešto policijskih snaga (dva bataljona, policijski organi u pojedinim mestima Srbije), posebnog ruskog SS bataljona u nastajanju, mogao da računa samo na snage SDS koje su bile u njegovoj nadležnosti.²⁵ Majsner je predstavljao i SS, ali njihovih jedinica nije bilo u Srbiji u to vreme. Još početkom 1942. godine najavljeno je formiranje jedne SS divizije od nemačkog stanovništva u Banatu i okolnim oblastima. Formiranje ove divizije je trajalo duže od predviđenog roka: to se desilo tek sredinom leta kada je stvorena SS dobrovoljačka (brdska) divizija Princ Eugen, a potom locirana u pojedinim banatskim mestima. Očekivalo se da SS divizija posle obuke pređe u Srbiju i zauzme zonu odgovornosti 717. pd. Divizija je 4. septembra prebačena iz Banata i posela je jugozapadni deo Srbije. Njen dolazak je pojačao nemačke snage u Srbiji, omogućivši da deo bazirajućih nemačkih snaga bude prebačen u Bosnu.²⁶ Ova divizija će se istaći neviđenom surovošću, koju je inače prema srpskom stanovništvu sugerisao general Majsner.²⁷

Snage Srpske četničke komande su bile na meti generala Majsnera od njegovog dolaska u Srbiju, ali su zbog šarolikosti i često problematične lojalnosti i borbene vrednosti bile pod sumnjom i od strane Nedićeve Vlade. U referisanju komandantu Jugoistoka generalu Lelu, na dan 29. avgusta u Beogradu, general Majsner je obrazložio osnovni razlog za preoružanje holandskim i francuskim puškama i mitraljezima: bila je to „nepotpuna pouzdanost“ srpskih snaga. Na ovaj način „u ruci“ se zadržavalo snabdevanje municijom.²⁸

Dve nedelje posle sastanka sa komandantom Jugoistoka, general Majsner je 15. septembra 1942. naredio da se do kraja tog meseca svi četnički odredi bilo Koste Pećanca, bilo samostalni ili legalni, skinu sa snabdevanja kod Srpske državne straže. Četnici, kako je istakao, „triju svojom nedisciplinom srpsku policiju, koja treba da čuva red, mir i bezbednost u Srbiji“. General Nedić je kroz razne akcije pokušavao da ublaži nepovoljan trend koji je nametao Majsner. U tu svrhu komunicirao je tokom jeseni sa pojedinim vojvodama i komandantima, koje je pozivao na sastanke u Beograd. Neki odredi su samostalno smanjili brojno stanje, a Nedić je 28. oktobra naredio da se umesto otpuštenih četnika ne primaju novi pripadnici njihovih snaga.²⁹ Zbog veza sa ravnogorskim pokretom uhapšeni su istaknuti Nedićevi okružni načelnici: Milan Kalabić i Manojlo Korać. Nemci su primenili teške oblike torture kojom prilikom je Kalabić na mukama preminuo u

²⁵ Isto, 699–700. Na dan 31. avgusta „stvarna jačina“ SDS bila je 668 oficira i 15.920 ljudi, kao i 44 oficira i 1.063 vojnika u Banatu (nemačke i mađarske nacionalnosti). U tom trenutku bilo je 211 na obuci.

²⁶ Zbornik 12–2, 735–739.

²⁷ U jednoj akciji progona snaga JVVO kojima je komandovao major Keserović, u mestu Kriva Reka, ubijeno je 290 stanovnika (230 iz tog sela ili čak 50%), spaljeno je 120 kuća, opljačkano 3.500 krupne i sitne stoke, kao i velika količina hrane i drugog. – Dobrivoje Sekulović - Mališa, *Župa u narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945*, Aleksandrovac 1995, 137.

²⁸ Zbornik 12–2, 682–683.

²⁹ M. Borković, *n. d.*, knj. 1, 302–303.

zatvoru. Kalabić je inače bio na dužnosti okružnog načelnika u Požarevcu. Stanišlav Krakov smatra da je Kalabić bio žrtva Majsnerove želje da od njega iznudi priznanje da je veza Vladinog aparata (SDS) sa ravnogorskim snagama sistema i direktno inicirana od samog generala Nedića. „Ali ovaj junak izdržao je jezive muke, a nijednom jedinom rečju nije odao svog šefa i prijatelja...“³⁰

Sredinom oktobra, nemački vojni i policijski organi su sproveli akciju hapšenja pripadnika SDS i četničkih odreda u istočnoj Srbiji. Kako su ove snage prethodno učestvovali u Aćimovićevoj ofanzivi, a komunisti iz tog područja bili proterani, general Majsner je smatrao da postoji dobar osnov za ukidanje ovih snaga.³¹

Srpska vlada je rekonstruisana 7. novembra 1942; na mesto ministra unutrašnjih poslova, umesto Milana Aćimovića, postavljen je Tanasije Dinić, njegov raniji zamenik. Ipak, on je bio čovek nižeg formata od Aćimovića i takav nije predstavljao smetnju Jovanoviću kao šefu Srpske državne bezbednosti, niti generalu Majsneru.³² Posle rekonstrukcije vlade postavljeni su novi načelnici u odeljenjima državne i javne bezbednosti (Državne zaštite, Kriminalne policije, Opštег odeljenja itd.). Navodi u srpskoj štampi tog vremena svedoče da je prilikom javnih nastupa šef Srpske državne bezbednosti Dragi Jovanović titulisan kao „ministar“ i da je nosio posebnu uniformu na pojedinim događajima: govorima, smotri SDS, itd. Tako su 13. juna, povodom krsne slave Straže, šef SDB, ministar Jovanović i general Majsner sa saradnicima izvršili smotru jedinica SDS u objektu u Takovskoj ulici. Potom je velika parada SDS prošla Takovskom ulicom. Snage SDS su prodefilovale pred generalom Majsnerom, šefom SDB Dragim Jovanovićem, ministrom Dinićem i drugim čelnicima nemačkog i srpskog bezbednosnog aparata u Srbiji.³³

Odlukom predsednika Vlade od 23. jula 1943, Srpska državna bezbednost je izdvojena iz budžeta Ministarstva unutrašnjih poslova i ubuduće je trebalo da ima zaseban budžet i poseban razdeo u državnom budžetu. Sva prava ministra unutrašnjih poslova iz domena budžetiranja Srpske državne bezbednosti prešla su na šefu SDB.³⁴ Na ovaj način, tokom leta 1943, šef Srpske državne bezbednosti je potpuno zaokružio svoju moć. To je bio zenit Majsnerovog uticaja na bezbednosne prilike u Srbiji.

Radi razrade novog pristupa prema Jugoistoku Evrope, za specijalnog opunomoćenika nemačkog Ministarstva inostranih poslova za Jugoistok nazimenovan je 24. avgusta 1943. Herman Nojbaher. Njegov osnovni zadatak je bio da okupi sve raznorodne i međusobne suprotstavljene vojne i političke antikomunističke snage, radi formiranja jednog snažnog fronta pod nemačkom komandom.

³⁰ S. Krakov, *n. d.*, knj. 2, 456–462; Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London 1969, 50.

³¹ S. Krakov, *n. d.*, knj. 2, 431–437.

³² *Službene novine*, 10. novembar 1942; *Novo vreme*, 8. novembar 1942.

³³ Vojni muzej, Foto-album A 108.

³⁴ *Službene novine*, 27. avgust 1943.

Nojbaherov pristup je podrazumevao da se prevashodno ojača ugled generala Nedića, kako bi se srpski nacionalisti odvojili od Mihailovića. Prvi njegov potez je bio upravo u tom duhu: realizovanje posete predsednika Srpske vlade Nedića Berlinu, odnosno fireru, septembra 1943. Nojbaher je ovako definisao predsednika Srpske vlade i njegovo stanje krajem leta 1943: „U pokušaju da spasi srpski narod, Nedić je neprestano doživljavao razočaranja i gubitak ugleda. U takvom stanju našao sam Nedića u septembru 1943. Čak i prijem u Glavnom štabu nije mu doneo nikakav opipljiv uspeh.“³⁵ Predsednika Srpske vlade primio je 18. septembra 1943. vođa Rajha, Adolf Hitler. „Kada su u pitanja konkretnе nemačke koncesije, one su bile sasvim neznatne. Nedić je dobio pravo da osnuje „državnu strazu“ (žandarmeriju), koja bi bila pod njegovom komandom. Posle arogantnog dočeka kod nemačkog ministra spoljnih poslova, za Nedića su u ljudskom pogledu prijem kod Hitlera i njegove prijateljske reči značile dosta. Ali, Nedićeva poseta nemačkom Glavnom štabu bila je i to ostaje – neuspeh“, ocenio je Nojbaher.³⁶

Jedini uspeh generalove posete vođi Trećeg rajha bio je na polju oružanih snaga. Nedić je uspeo da isposluje vraćanje nadležnosti (svoje vlade i sopstvene) nad oružanim snagama kojima je Vlada raspolagala. Time je dobio priliku da definitivno smanji uticaj generala Majsnera i šefa Srpske državne bezbednosti na oružane sastave Vlade. Nediću je odobreno i da može povećati srpske oružane snage. U svemu ovome novi specijalni predstavnik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova za Jugoistok, Herman Nojbaher, odigrao je diskretnu ali presudnu ulogu.

Odmah posle povratka iz Berlina, general Nedić je imao sastanak sa komandantom Srbije, generalom Felberom, radi operativnog prepotčinjavanja snaga SDS i SDK svojoj vlasti. Felber još nije imao nikakvo naređenje Komande kopnenih snaga u tom pravcu. Radi toga je tražio od Vrhovne komande Vermahta da dostavi svoje mišljenje o tome da li generalu Nediću treba predati u nadležnost snage SDS, SDK i SGS; naveo je tom prilikom i Majsnerovo protivljenje. Sa druge strane, general SS i policije Majsner se oštro usprotvio ovim promenama jer je on bio arhitekta odnosa u srpskoj bezbednosti od proleća 1942. U tom smislu tražio je dodatna objašnjenja od Berlina. Obećanja koje je Nedić dobio prilikom posete fireru, po Majsnerovom mišljenju, bila su u protivrečnosti sa dotadašnjim uredbama i uopšte sa uspostavljanjem funkcije Višeg SS i policijskog vođe u Srbiji.

Tek posle razjašnjenja, feldmaršal Kajtel je 20. oktobra izdao naređenje komandantu Jugoistoka u Beogradu da se pristupi povećanju i reorganizaciji SDK sa 5 bataljona na 5 pukova.³⁷ Dobrovoljački korpus je trebalo da bude u nadležnosti Vlade generala Nedića, odnosno i dalje pod komandom pukovnika Koste Mušickog. Felberu je naloženo da informiše SS i policijskog vođu Majsne-

³⁵ H. Neubacher, *n. d.*, 140–141.

³⁶ Isto, 134–135.

³⁷ Prema pisanju B. Kostića, general Nedić je insistirao da dobije mogućnost formiranja deset pukova, ali to nije bilo dopušteno. – B. Kostić, *n. d.*, 134.

ra o tome da su savetovanja u Glavnom stanu Rajha, posvećena globalnoj situaciji na Jugoistoku i antikomunističkoj akciji, istakla neophodnost da se podrži Nedićeva politika. „U okviru globalnog planiranja SS Vođa Rajha je odlučio da se Srpska državna straža stavi pod komandu Nedića kao budućeg srpskog ministra unutrašnjih dela.“³⁸

Po nalogu iz Berlina, Majsner je 24. oktobra izvešten o odluci vođe Trećeg rajha: srpsku državnu i graničnu stražu treba staviti pod Nedićevu komandu, Konačno, 2. novembra 1943, komandant Jugoistoka je saopštil Nediću da mu se definitivno vraćaju SDS i SDK; naglasio je da se sa ovom odlukom saglasio i Majsner, ali da će sve te snage biti i dalje pod njegovom kontrolom. Dva dana kasnije saopšteno je da se i Srpska granična straža vraća pod Vladinu kontrolu. Felber je zatražio da se hitno dostavi plan procesa reorganizacije ovih snaga.³⁹

I pored protivljenja Majsnera, general Nedić je tokom novembra sproveo reforme u sektoru bezbednosti. Ministarski savet je doneo Uredbu o ukidanju nadleštva Srpske državne bezbednosti 5. novembra 1943, odnosno o vraćanju njegovih delova pod nadležnost ministra unutrašnjih poslova. Pošto je razrešen dužnosti šefa Srpske državne bezbednosti, Jovanović je ostao samo na funkciji upravnika Grada Beograda koju je inače uporedo vršio. Tada je razrešen i ministar unutrašnjih poslova Tanasije Dinić, koji je dobio ministarsko mesto niže po rangu i značaju. Ministarstvo unutrašnjih poslova preuzeo je sam Milan Nedić. Pošto je ukinuta uredba o obrazovanju službe Srpske državne bezbednosti, odeljenja za državnu zaštitu i za javnu bezbednost i sve policijske vlasti su vraćene u nadležnost MUP-a, a takođe i komanda SDS. Za sve njih trebalo je da važe propisi koji su bili na snazi pre obrazovanja institucije Srpske državne bezbednosti.⁴⁰

General Nedić je tako preuzeo komandu nad svim srpskim oružanim odredima (Srpska garda, SDS, SDK, SGS) „stavljujući se na čelo sviju objedinjenih srpskih oružanih odreda“. U tu svrhu Nedić je komandantima pomenutih oružanih formacija izdao naredbe objašnjavajući im svoj potez, razjašnjavajući im novi (stari) komandni lanac i pozivajući ih na samopregor i disciplinu. Organima koji su sprovodili policijsku službu uključujući i SDS objasnio je da će general Majsner proveravati rad i efikasnost, pa je preporučio „taktičnost i lojalnost“ ovih organa tokom nemačke kontrole.⁴¹

Ukidanjem funkcije Šefa Srpske državne bezbednosti, Nedić je vratio sve odvojene elemente u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova, preuzeo dužnost ministra unutrašnjih poslova, uklonio Dragog Jovanovića i Tanasija Dinića iz poslova unutrašnje bezbednosti, ali je pre svega smanjio uticaj generala Majsnera, koji je ubrzo zatim napustio Srbiju. Sve Nojbaherove nove predloge o proširenju Nedićevih ovlašćenja, Hitler je odbacio decembra 1943. godine. Nojbaher

³⁸ M. Borković, *n. d.*, knj. II, 176, 193–194.

³⁹ M. Borković, *n. d.*, knj. II, 195; B. Božović, *Specijalna policija*, 231.

⁴⁰ *Novo vreme*, 6. novembar 1943; *Službene novine*, 6. novembar 1943; B. Božović, *Specijalna policija*, 143, 228–229.

⁴¹ *Srpski narod*, 8. novembar 1943.

je uspeo samo da ublaži politiku represalija. Ukinuo je surovu formulu za represalije 100 za 1 poginulog i 50 za 1 ranjenog nemačkog vojnika. Broj streljanih za odmazdu nije više bio preciziran. Tako su masovna streljanja talaca posle decembra 1943. postala retkost.⁴² Naredba generala Felbera od 22. decembra 1943. znatno je umanjila drastičnost mera odmazde. Izbačena je kvota za streljanje: „Kvote za odmazdu nisu određene; do sada o tome izdate naredbe povući“. Odmazde su se primenjivale ako počinioци atentata, sabotaža ili diverzija ne budu uhvaćeni u roku od 48 časova, a „gubitke koji su nastali u borbi u osnovi ne svestiti“. Cilj ove naredbe bio je da se sačuva poverenje u pravičnost okupacione sile i da se odmazde ne primenjuju prema mirnom stanovništvu: „Takva forma sprovođenja mera odmazde zabranjuje se“.

Najveći protivnik ovih promena bio je general SS i policije Majsner. O tome Nojbaher piše: „Bio je iskreno uveren da moja politika mora dovesti do hra-brenja zločinačke delatnosti i da zato dovodi u opasnost našu sigurnost na srpskom okupacionom području“.⁴³ Nojbaherovom intervencijom kod Himlera, Majsner je januara 1944. povučen iz Srbije. „Majsner je kod Srba bio ozloglašen kao krvolok. Bio je bezobziran u tumačenju postojećih naredbi o odmazdama. Bio je čvrsto uveren da su jedino njegovi metodi ispravni na Balkanu i da jedino oni obećavaju uspeh u interesu naše sigurnosti“, zaključuje Nojbaher.

Majsnera je na mestu komandujućeg generala SS i policije zamenio general Herman Berends. Sam Majsner je nastavio karijeru na mestu generalnog inspektora Žandarmerije i Šuppolicije. Posle rata izručen je Jugoslaviji, čiji su ga sudski organi 25. decembra 1946. osudili na smrtnu kaznu koja je izvršena 22. januara 1947. godine.

Bojan Dimitrijević

SS AND POLICE GENERAL AUGUST MEISNER AND THE SERBAIN SECURITY SYSTEM 1942-1943

Summary

Article provides the details on the influence of the German SS and Police General August Meisner for the Serbian Security system during the period of the 1942-1943. Special note was given to the Meisner's role on creation of the Serbian State Guard and disbandment of the national Chetnik forces, which were in the structure of General Nedić's government. The article describes the way how Meisner overtook the responsibilities of the Serbian Ministry of Interior, and created the new structure: Chief of the Serbian State Security. That position was overtaken by mayor of the Belgrade and high-ranking police officer Dragi Jovanović. After a period of year and half, Meisner influence in Serbian security affairs was reduced, after General Nedić's visit to Furher, and influence of the newly appointed representative of the German Foreign Ministry, Herman Neubacher. In late 1943, Meisner have left occupied Serbia, and the harsh system of the German reprisals introduced after the uprising in autumn 1941, was relaxed.

⁴² H. Nojbaher, *n. d.*, 146–147.

⁴³ Isto, 151–152.

ALEKSANDAR ŽIVOTIĆ, naučni saradnik

Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 327(497.1:496.5)"1945/1947"(093.2)
327(497.1)"1945/1947"(093.2)
327.54"1945/1947"(093.2)

PITANJE ALBANIJE U ODNOSIMA JUGOSLAVIJE I ZAPADA 1945–1947

APSTRAKT: *U članku se razmatra pitanje mesta i uloge Albanije kao jugoslovenske saveznice u odnosima Jugoslavije i zapadnih sila u periodu od 1945. do 1947. Rad je utemeljen na arhivskoj građi jugoslovenskog, albanskog, sovjetskog, američkog i britanskog porekla, kao i na dostupnoj stranoj i domaćoj memoarskoj i istoriografskoj literaturi.*

Ključne reči: Jugoslavija, Albanija, Zapad, SSSR, sukob

Partijsko rukovodstvo Albanije dočekalo je kraj Drugog svetskog rata sa nejasno definisanom i nedovoljno politički profilisanom spoljnopoličkom linijom. U vrhu albanske partije iskristalisale su se dve oštro sukobljene strane. Jedna koju su predvodili Enver Hodža i Koči Dzodze, a koja se zalagala za čvrsto vezivanje za SSSR i Jugoslaviju i druga koju je personifikovala Sejfulla Malešova koja se zalagala za politiku laviranja između Istoka i Zapada.¹ Malešovina politika je bila antijugoslovenski i antisovjetski orijentisana. Iz tih razloga, prvih posleratnih dana albanska spoljna politika je imala proitalijanski pečat.² Pod parolom borbe za međunarodno priznanje albanske nezavisnosti prećutkivana je stvarna uloga Jugoslavije u Albaniji i na Balkanu. To je izazivalo negativne reakcije i kritike jugoslovenske diplomacije, koja je smatrala da Albanija ne treba da se upušta u političke spekulacije sa zapadnim zemljama već da se odlučno orijentiše ka Istoku, prema Jugoslaviji, Balkanu i Sovjetskom Savezu.³ Na sporazum Tito-Šubašić i ulazak Milana Grola u Privremenu vladu gledalo se kao na izraz unutrašnje krize Jugoslavije i dokaz njene nestabilnosti. Iz toga je izvođen zaključak da se Albanija ne može oslanjati na Jugoslaviju i jače vezivati za nju.⁴ Takva

¹ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/II-60, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 16. septembar 1946.

² AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/II-60, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 13. april 1946.

³ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/II-60, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 15. april 1946.

⁴ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 3799, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 30. novembar 1945.

spoljнополитичка оријентација Албаније на крају рата, одређена преовлађујућим швatanjem да ће тако лакше доћи до меđunarodног признанja и лакше уčvrstiti unutrašnji пoredак, у критичкој interpretaciji jugoslovenske diplomatiјe smatrana je подлегanjем krupnim политичким заблудама, које су истовремено откриvale и znatne ideološko-političke slabosti албanskog rukovodstva i njegovu državničku nedoraslost.⁵ У Југославији је владало mišljenje da албанско политичко воđstvo ne-pravilno ocenjuje stvarnu snagu grupacije okupljene oko Sovjetskog Saveza.⁶ Smatralo se da је албанско shvatanje uloge ratne koalicije Velike Britanije, SAD i Sovjetskog Saveza potpuno pogrešно jer је u Albaniji njen uloga doživljavana kao jedinstvenost politike u posleratnom periodu, u ratu, као и miru.⁷

Jugoslovenska diplomatiјa je strahovala да је u албanskom društvu do kraja 1945. splasnulo oduševljenje i raspoloženje nastalo u ratu za jedinstvo sa narodima Balkana, posebno sa Jugoslavijom, које je dolazilo do izražaja u romantičarskim захтевима за stvaranje federacije i brisanje granica. Uporedo sa takvim raspoloženjem, u албansком društvu је i dalje važnu ulogu imalo specifično polufederalno грађанство i antikomunistički определјена malobrojna inteligencija. Liberalizam je постепено uzimao maha u свим sferama društva, па tako и u politici prema Zapadу. Pojavila se opšta težnja, na čiji nastanak је posebno uticala inteligencija, да se ignoriše stvarnost Balkana, побегне sa njega i krene u zagrljaj Zapadу.⁸ Nikakve fraze, izjave, političke deklarације i говори pojedinaca nisu могли да sakriju težnju mnogih partijskih rukovodilaca, ministara i viših državnih чиновника да се на Zapadу потраži гаранција за državnu самосталност и помоћ u održavanju tako shvaćene samostalnosti. Zato se vrh jugoslovenske партије posebno brinuo за spoljнополитичку оријентацију Албаније, pribavljajući se jačanja бритanskog i američkog uticaja u тој земљи.⁹ Posle krajnjeg međunarodног признанja Албаније krajem 1945. i почетком 1946. албанска влада је prestala да koketira sa западним silama i čvrsto se okrenula Jugoslaviji, Sovjetskom Savezu i njihovim istočnoевропским saveznicima balkansko-podunavskog региона.

Albanija se u pogledu međunarodног признанja suočila sa snažnim pritisca velikih sila. Шef američke vojne misije u Tirani Džejkобs tražio je od Envera Hodže obnavljanje svih starih ugovora, као и ponovno otvaranje američkih škola u Albaniji. Hodža je, по jugoslovenskom savetu, odbijao pritiske te vrste.¹⁰ Britanska влада је u martu 1945. odbila da prizna албанску владу, као и да подржи захев te zemlje da učestvuje na osnivačkom skupu Ujedinjenih nacija u San

⁵ AJBT, KMJ, I-3-b/17, Depеšа Josipa Đerđe Vladimиру Velebitu, 6. decembar 1945.

⁶ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/II-60, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 18. maj 1946.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Sednica Politbiroa CK KPJ sa Birom CK KP Slovenije od 4. decembra 1945, B. Petronović, (prir.), Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948), Beograd 1995, 106.

¹⁰ AJBT, KMJ, I-3-b/17, Depеšа Josipa Đerđe Vladimиру Velebitu, 15. decembar 1945.

Francisku. Na albanske zahteve za priznanjem reagovala je slanjem vojne misije predvođene generalom Hodžsonom.¹¹ Britanci su istovremeno odbijali svaki razgovor o grčko-albanskoj granici prepustajući to pitanje mirovnoj konferenciji.¹² Za priznanje albanske vlade Britanci su tražili obezbeđenje aktivnog i pasivnog biračkog prava za sve, slobodu štampe i govora, kao i ulazak stranih dopisnika u Albaniju. Odgovoreno im je da su ta prava ustavom zajamčena.¹³

Vlada Velike Britanije je u novembru 1945. priznala Albaniju, ali je brzo izbio sukob jer su Britanci nastojali da svoju vojnu misiju pretvore u poslanstvo. Albanci su se tome suprotstavljali, ne želevši da prihvate neke Britance za koje su smatrali da se bave obaveštajnim radom. Do priznanja je došlo u prilično neuobičajenoj formi. Britanska vlada je povukla svoje predstavnike koji su bili kompromitovani u prethodnim akcijama, kao i one koji su se isticali antijugoslovenskim stavovima. Pretpostavljalo se da se, između ostalog, radilo i o izvesnom britanskom približavanju Jugoslaviji na čije prisustvo u Albaniji britanska vlada nije gledala blagonaklono, ali joj je jugoslovenski uticaj svakako bio prihvatljiviji od sovjetskog.¹⁴ Istovremeno, episkop Fan Noli je savetovao albanskoj vladu da se postavi elastičniji prema zapadnim saveznicima plašeći se za međunarodnu poziciju Albanije, dok je sovjetski poslanik insistirao na čvršćem albanskom stavu. Jugoslovenski poslanik Josip Đerđa je strahovao od moguće pobune probritanski orientisanih grupacija koje su u ratu poražene.¹⁵ Koristeći, naime, težak spoljno-politički položaj Albanije, uz svesrdnu britansku pomoć, albanska politička emigracija je nastojala da se vrati u zemlju.¹⁶ I kralj Zogu je pokušavao da obezbedi povratak na vlast uz pomoć Britanaca.¹⁷ Britanska vojna misija je napustila Albaniju 1. aprila 1946, ali umesto nje nisu stigli britanski diplomatski predstavnici što je tumačeno kao reakcija na neispunjavanje ultimativnih zahteva postavljenih.¹⁸ O sumnjama u britanske namere Hodža je 1. aprila obavestio Josipa Đerđu, ističući da smatra da je sve to u vezi sa problemom južne granice Albanije. Đerđa nije mogao ništa konkretno da mu kaže pošto nije imao instrukcije iz Beograda, ali je rekao da Albanci mogu računati na jugoslovensku podršku, što je za Alban-

¹¹ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 24535, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 11. decembar 1945.

¹² DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 1261, Izveštaj jugoslovenske ambasade u Londonu MIP-u, 15. mart 1945.

¹³ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 6078, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 14. novembar 1945.

¹⁴ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 2163, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 24. novembar 1945.

¹⁵ AJBT, KMJ, I-3-b/30, Depeša Josipa Đerde Josipu Brozu Titu, 30. mart 1946.

¹⁶ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 3883, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 30. avgust 1945.

¹⁷ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 3802, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 14. septembar 1945.

¹⁸ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 2198, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 2. april 1946.

ce imalo izuzetan značaj.¹⁹ Rezultat višemesečnih sukoba bio je britanski prekid diplomatskih odnosa sa Albanijom 4. aprila 1946. Britanska vlada nije dozvolila svom poslaniku Rapu da ode na dužnost u Tiranu, a odbila je i da primi alban-skog predstavnika u Londonu.²⁰

Slično Britancima, mada mnogo elastičnije, reagovala je vlada SAD koja je na albanski zahtev za priznanjem odgovorila slanjem svojih diplomatskih predstavnika u tu zemlju maja 1945.²¹ Istovremeno, Amerikanci su kao uslov za priznanje postavili ispunjenje nekoliko političkih uslova koji su se ticali unutrašnjih političkih odnosa i prihvatanja albansko-američkih ugovora važećih do italijanske okupacije Albanije.²² Američka strana je insistirala na demokratskim izborima i formirajući vlade u skladu sa izbornom voljom koja bi na takvim izborima bila iskazana.²³ Oko pitanja američkih koncesija u Albaniji se otvorila žustra polemika. Albanska strana, snažno podržana od Jugoslavije, odbijala je da prihvati vraćanje u život odredaba o davanju Sjedinjenim Državama statusa najpovlašćenije nacije u odnosima sa Albanijom.²⁴ Amerikanci su isticali da država koja želi da bude punopravan član Ujedinjenih nacija mora poštovati prihvачene međunarodne obaveze.²⁵ Na kraju je, po jugoslovenskom savetu, odbila te zahteve jer bi to značilo mešanje u unutrašnje stvari.²⁶ Episkop Fan Noli je pokušavao da posreduje između albanske i američke vlade, nastojeći da privoli Albaniju na popuštanje američkim zahtevima. Takva Nolijeva akcija nije doživela uspeh prevašodno zbog snažnog jugoslovenskog protivljenja politici popuštanja.²⁷ Jugoslovenski poslanik u Tirani Josip Đerđa je smatrao da Noli otvoreno deluje po nalogu vlade SAD.²⁸ S tim u vezi, američki ambasador Paterson je pokušavao da ubedi Hodžu da se u spoljnoj politici više oslanja na albansku emigraciju u SAD, kao i da bi bilo dobro da poseti SAD i sastane se sa najvažnijim predstavnicima albanske emigracije u toj zemlji kako bi navodno američka javnost bila bolje upo-

¹⁹ AJ, 507/II-Depeše, D/148, Depeša Josipa Đerde Josipu Brozu Titu, 1. april 1946.

²⁰ AJ, 112-TANJUG, f. 32, TANJUG-ove vesti za 4. april 1946.

²¹ *The representative in Tirana Jacobs to the Secretary of State, Tirana, May 26, 1945, Foreign Relations of the United States*, volume IV, Washington, 1968, 32.

²² H. Kaba, *Dëshimi i përpeljeve të geverisë shqiptare për rivendosjen e marrëdhënieve diplomatike me ShBA*, Studime historike, 3–4/2005, 95–116.

²³ *The Ambassador in London Winant to the Secretary of State, London, October 23, 1945, Foreign Relations of the United States*, volume IV, Washington, 1968, 63–66.

²⁴ *The Albanien Prime minister Hoxha to the President Truman, Tirana, November 15, 1945, Foreign Relations of the United States*, volume IV, Washington, 1968, 71–72.

²⁵ *The Secretary of State to the Acting Representative in Albania, Washington, May 26, 1945, Foreign Relations of the United States*, volume IV, Washington, 1968, 32.

²⁶ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 24535, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 11. decembar 1945.

²⁷ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 2813, Izveštaj jugoslovenske ambasade u Vašingtonu MIP-u, 26. mart 1946.

²⁸ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 2118, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 2. april 1946.

znata sa stvarnim stanjem u toj zemlji. O tome je Hodža odmah obavestio sovjetskog ambasadora Čuvahina.²⁹

Jugoslovenska diplomacija je u granicama svojih mogućnosti pokušavala da utiče i na omekšavanje prvobitnog američkog stava. Američka vlada je odbijala da podrži ulazak Albanije u Ujedinjene nacije sve dok ta zemlja pisanim putem ne pristane na poštovanje ranijih međunarodnih ugovora. Sem toga, SAD su Albaniji zamerale loš odnos prema svojoj misiji u Tirani, kao i činjenicu da albanska vlada nije zatražila otvaranje svoje diplomatske misije u Vašingtonu.³⁰ Po pitanju odnosa Albanije i SAD došlo je i do manjeg sukoba između jugoslovenske i sovjetske strane. U uslovima zahuktavanja sukoba između velikih sila sovjetski poslanik Čuvahin je savetovao albanskoj vlasti da, zbog američkog odbijanja da podrži Albaniju za ulazak u Ujedinjene nacije, razmotri pitanje daljeg opstanka vojne misije SAD u Albaniji. Josip Đerđa je savetovao Albancima da to ne čine i da, ukoliko u budućnosti budu u sličnoj situaciji, ne preduzimaju nikakve korake bez konsultacija sa jugoslovenskom stranom.³¹ Ipak, u jesen 1946. odlaskom Džejkobsa i dolaskom ambasadora Hendersona znatno su poboljšani odnosi SAD i Albanije. Vlada SAD je oštro negirala svoju podršku Grčkoj u pogledu teritorijalnih pretenzija na račun Albanije.³² Na drugoj strani, obojica su zamerali Albaniji promenu stava prema SAD usled naglog talasa zblžavanja sa Jugoslavijom.³³ Konflikt na liniji Tirana–Vašington je tinjao u narednom periodu rezultiravši američkim prekidom odnosa sa Albanijom u jesen 1946., čime je spoljnopolitički položaj Albanije drastično pogoršan.³⁴

Slično se postavila i francuska vlada uslovjavajući svoju podršku za prijem u Ujedinjene nacije vraćanjem Francuskoj predratnih koncesija.³⁵ Albanska vlada je i na francuske zahteve odgovorila slično, dobivši bezrezervnu jugoslovensku podršku.³⁶ Komplikovanje situacije u vezi sa albanskim priznanjem stavilo je zemlju u tešku poziciju. Francuski poslanik u Tirani je insistirao na jasnijem jugoslovenskom stavu o međunarodnom položaju Albanije. Interesovao se za stvaran obim i domet međudržavnih sporazuma između Jugoslavije i Albanije.³⁷

²⁹ RGASPI, 17-P CK KP SS, o. 128, d. 96, l. 86–93, Beleška o razgovoru sovjetskog ambasadora u Tirani Čuvahina sa Enverom Hodžom, 21. septembar 1946.

³⁰ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 2819, Izveštaj jugoslovenske ambasade u Vašingtonu MIP-u, 25. mart 1946.

³¹ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 10775, Izveštaj jugoslovenske ambasade u Vašingtonu MIP-u, 10. septembar 1946.

³² N. Kaba, *Die erzwungene Entfernung der amerikanischen Sondermission aus Albanien 1946*, Südost-Forschungen, 65–66/2006–2007, 352–369.

³³ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 5371, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 21. oktobar 1946.

³⁴ Isto.

³⁵ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 24535, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 11. decembar 1945.

³⁶ Isto.

³⁷ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 14844, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 13. decembar 1946.

Francuskoj je posebno smetalo ubrzano gubljenje političkog, ekonomskog i kulturnog uticaja u zemljama balkansko-podunavskog regiona.³⁸ Jugoslavija je nastojala da Albaniji maksimalno pomogne, ali je njena pomoć bila ograničena pogoršavanjem odnosa sa zapadnim zemljama.

Peti plenum CK KP Albanije, održan februara 1946, osim prekretnice na unutrašnjem polju predstavljao je i vododelnicu albanske spoljne politike. Odstranjivanjem Sejfulla Malešove iz albanskog partijskog rukovodstva potisнута је и идеја spoljnopolitičkog okretanja ka Zapadu i zameni saradnje sa Jugoslavijom razvojem odnosa sa Bugarskom.³⁹ Ipak, mora se naglasiti da je albanska vlada nastojala da u uslovima teških pritisaka sa Zapada nađe formulu opstanka i međunarodnog priznanja. U tom kontekstu treba posmatrati i njena nastojanja da se približi zapadnim silama.

Poseban spoljnopolitički problem Albanije bila je njena izloženost žestokom grčkom pritisku. Grčki premijer Jorgos Papandreu je pritiskao Albaniju izjavama da će Grčka, ako bude potrebno, i nasilno uzeti sve teritorije na kojima se lila grčka krv 1940. u borbi sa Italijanima na čijoj strani su se kao vazali borili i Albanci (misleći, pri tome, na kompletну južnu Albaniju do Berata). Velika Britanija je negirala sve albanske žalbe na račun grčkih oružanih provokacija nastojeći da to pitanje ostavi po strani, pružajući direktnu podršku politici vlade Grčke.⁴⁰ I američka i britanska strana su svesrdno pomagale grčke teritorijalne zahteve prema Albaniji, što je dodatno podgrevalo paniku koja je već počela da zahvata albansko partijsko rukovodstvo.⁴¹ Nasuprot njima, Enver Hodža je podršku tražio na drugoj strani. Suočen sa grčkim zahtevima i zapadnom podrškom grčkim težnjama, kao i sa slabošću jugoslovenske spoljnopolitičke pozicije, zatražio je pomoć Sovjetskog Saveza.⁴²

Istovremeno, podržavajući ideju o Velikoj Albaniji, predstavnici američkih i britanskih misija u Tirani su praktično igrali na kartu razdvajanja Jugoslavije i Albanije jer se Velika Albanija nije mogla zamisliti bez Kosova i Metohije što bi sigurno izazvalo reakciju Jugoslavije, a posebno njenog srpskog korpusa u čijoj je nacionalnoj svesti i duhovnom životu taj prostor imao izuzetno mesto.⁴³ Prema južnoj Albaniji je posebno usmerila svoje delovanje panhelenistička orga-

³⁸ Isto.

³⁹ B. Petranović, *Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima i projekat Balkanske federacije 1945–1948*, Srbijani i Albanci u XX veku, zbornik, Beograd 1991, 379–382.

⁴⁰ AVPRF, 67-RA, o. 4, d. 2, p. 1, l. 4, Odgovor britanske vojne misije na albanske žalbe o oružanim provokacijama sa grčke strane, 30. avgust 1945.

⁴¹ *The Ambassador in London Winant to the Secretary of State, London, October 23, 1945, Foreign Relations of the United States*, volume IV, Washington, 1968, 64–65.

⁴² AVPRF, 67-RA, o. 4, d. 2, p. 1, l. 4, Pismo Envera Hodže sovjetskoj vojnoj misiji u Albaniji o provokacijama sa grčke teritorije i grčkim teritorijalnim pretenzijama prema Albaniji, 21. avgust 1945.

⁴³ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 24539, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 15. decembar 1945.

nizacija koja se zalagala za pripajanje južne Albanije (severnog Eира u grčkoj terminologiji) Grčkoj.⁴⁴ Albanci su na to reagovali zahtevima za priključenje Čamerije (janjinske oblasti) Albaniji.⁴⁵ Jugoslovenska javnost je zaista snažno podržavala albansku politiku prema graničnom sporu sa Grčkom.⁴⁶ Na toj osnovi se razvijala i spoljnopolitička saradnja Jugoslavije i Albanije, jer je jugoslovenska diplomacija nastupala u svojstvu zaštitnika albanske teritorijalne nepovredivosti. Zapadne sile su polagale nade i u mogućnost razdvajanja Jugoslavije i Albanije, a samim tim i odvajanja Albanije od čitavog Istočnog bloka koji se postepeno uspostavljao. Mnogi britanski i američki predstavnici su sporednim diplomatskim kanalima sugerisali Albancima da postave pitanje statusa Kosova i Metohije.⁴⁷ S tim u vezi, intervenisala je i britanska vlada tražeći oslobođanje Gani-beg Kruezijuja koji je uhapšen u Prištini s proleća 1945.⁴⁸ Oslobođanje je traženo pod izgovorom da je reč o istaknutom antifašisti i borcu protiv nacizma.⁴⁹ Suštinski se radilo o pokušaju oslobođanja najistaknutijeg britanskog saveznika na Kosovu i Metohiji, na čije je delovanje britanska strana računala i u posleratnom periodu. Novopostavljeni američki ambasador Hendrikson je u jesen 1946. otvoreno sugerisao albanskoj vladu da u slučaju gubitka južne Albanije zatraži kompenzacije na prostoru Kosova i Metohije.⁵⁰ Hodža se usprotvio naglasivši da američki predstavnici to pitanje pogrešno tretiraju, nastojeći da čvrsto održi u fokusu odnosa sa Zapadom pitanje južne granice Albanije.⁵¹ Svakako je bilo karakteristično držanje albanske partijske elite, koje nije isključivalo svaku nadu zapadnih sila da će to pitanje biti otvoreno.⁵² Britanci su potezali manjinsko pitanje i povodom problema vezanih za status južne Albanije. Optuživali su albansku vladu za sistematsko ugnjetavanje grčke manjine u Albaniji. Koristeći sistem optužbi za kršenje ljudskih i manjinskih prava, Britanci su se suštinski koristili i moćnim sredstvom međunarodnog pritska, onemogućavajući Albaniju da se afirmiše kao subjekat međunarodnih odnosa budući da su je svetskoj javnosti predstavljali kao nedemokratsku zemlju.⁵³

⁴⁴ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 4128, Kratak pregled situacije u Albaniji, 15. avgusta do 20. oktobra 1945.

⁴⁵ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 24535, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 11. decembar 1945.

⁴⁶ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/II-34, Izvodi iz članaka objavljenih u „Borbi“ i posredstvom TANJUG-a od 28. novembra 1944. do 6. decembra 1945.

⁴⁷ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 4357, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 10. septembar 1945.

⁴⁸ AJBT, KMJ, I-3-b/903, ED memoar u vezi sa intervencijom Vlade Velike Britanije za Gani Kruezijuja koji je uhapšen u Prištini, 24. april 1945.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 5371, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 21. oktobar 1946.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

⁵³ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 1277, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 25. januar 1945.

Albanija se uoči Pariske mirovne konferencije našla u izuzetno nezavidnoj spoljnopolitičkoj poziciji. Nastojala je po svaku cenu, ističući žrtve u minulom ratu, da bude pozvana na konferenciju.⁵⁴ U pomirljivom tonu, albanska vlada je uz svesrdnu jugoslovensku pomoć pokušavala da Albaniji obezbedi mesto među zemljama – pobednicama u Drugom svetskom ratu. Računalo se da će time biti osnažena njena međunarodna pozicija, a time i posredno olakšan prijem u Ujedinjene nacije.⁵⁵ Iza takvog zahteva Albanije stajalo je nastojanje da svojim prisustvom na tom skupu omogući sebi veću kvotu unutar raspodele ratne štete, ali i da se osigura od eventualnih grčkih teritorijalnih zahteva. Grčka je nepokolebljivo stajala na stanovištu da je Albanija, kao saveznik Italije, učestvovala u agresiji na nju 1940. godine. S tim u vezi, zahtevala je adekvatno tretiranje Albanije kao zemlje pripadnice koalicije koja je u ratu poražena.⁵⁶ Grčki premijer Caldaris je na početku Pariske mirovne konferencije predložio šefu jugoslovenske delegacije Edvardu Kardelju podelu Albanije. Za jugoslovensku podršku tom pitanju nudio je veći deo albanske teritorije i grčku podršku Jugoslaviji u mnogim osetljivim spoljnopolitičkim pitanjima.⁵⁷ Kardelj je takvu ponudu odbio naglasivši da će Jugoslavija čvrsto podržati albanski suverenitet.⁵⁸ Sovjetska diplomacija je čvrsto stajala na poziciji očuvanja albanske nezavisnosti i teritorijalnog integriteta. Taka sovjetska pozicija omogućavala je jugoslovenskoj diplomaciji čvršći stav pred zapadnim saveznicima, s obzirom na to da je iza svakog jugoslovenskog stava stajao autoritet Sovjetskog Saveza.⁵⁹

Albanija je tražila da uđe u Ujedinjene nacije, ali su SAD blokirale ta nastojanja. Jugoslavija je januara 1946. podnela molbu za prijem NR Albanije u punopravno članstvo Ujedinjenih nacija potkrepliši svoj zahtev nizom meritornih dokumenata.⁶⁰ Ipak, još na londonskom sastanku predstavnika velikih sila u februaru 1946. bilo je jasno da su šanse Albanije za prijem u Ujedinjene nacije minimalne, što je konstatovao i jugoslovenski Politbiro na svojoj sednici 14. februara 1946.⁶¹ Jugoslovenskoj molbi je bio pridodat i zahtev vlade Albanije. Na sednici Saveta bezbednosti na kojoj se odlučivalo o albanskom zahtevu nije postignut kompromis oko članstva Albanije u UN usled oštrog protivljenja zapadnih si-

⁵⁴ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 4357, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 10. septembar 1945.

⁵⁵ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 1077, Obraćanje vlade NR Albanije vladama SADA, Velike Britanije, SSSR-a i Francuske, 26. april 1946.

⁵⁶ DASMIP, PA-1945, Albanija, f. 1, 4357, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 10. septembar 1945.

⁵⁷ E. Kardelj, Sećanja, Beograd 1980, 95–96.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ RGASPI, 17-P CK KP SS, o. 128, d. 96, 1.47–52, Elaborat o pograničnim problemima Albanije s Grčkom i prvcima albanske spoljne politike.

⁶⁰ J. Jovanović, *Jugoslavija u OUN, 1945–1953*, Beograd 1985, 185.

⁶¹ Sednica Politbiroa CK KPJ od 14. februara 1946, B. Petranović, (prir.), *Zapisnici sa sednicama Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Beograd 1995, 132.

la, a posebno SAD. Jugoslavija je i dalje nastojala da pomogne svojoj saveznici na tom planu. Uputila je poseban memorandum Savetu bezbednosti ističući svoju podršku članstvu te države u Ujedinjenim nacijama.⁶² I jugoslovenska javnost je snažno podržavala albanski zahtev za članstvom u UN, ističući da je to pravo albanski narod svojim žrtvama i prolijenom krvlju zasluzio.⁶³ U uslovima suko-bljavanja istočnog i zapadnog bloka prijem u Ujedinjene nacije istočnoevropskih zemalja, kao i dela zapadnih zemalja bio je blokiran vetom SSSR-a ili zapadnih država. Te zemlje su tek desetak godina kasnije postale članice Ujedinjenih nacija.⁶⁴

I SAD i Velika Britanija su otvoreno tretirale pitanje albanske južne granične linije. Grčko pitanje je imalo i snažan odraz u Ujedinjenim nacijama. Na drugoj strani, Albanija je pojačala intenzitet svog prisustva u Grčkoj, osnaživši pomoć grčkom komunističkom pokretu. O albanskoj umešanosti u dešavanja u Grčkoj, oblicima albanske pomoći grčkim gerilcima, kao i o prirodi njenog prisustva u toj zemlji jugoslovensku stranu je detaljno informisao Koči Dzodze.⁶⁵ Istom prilikom Dzodze je tražio od Jugoslavije i izvesnu kolicišnu municiju. Tom albanskom zahtevu se maksimalno izašlo u susret, pa je jugoslovenska municija preko Albanije isporučena grčkim partizanima.⁶⁶ Istovremeno, Albanci su pojačali svoje vojne snage na jugu zemlje.⁶⁷ U jesen 1946, koristeći oštru suprotstavljenost zapadnog i istočnog bloka, Grčka je u Ujedinjenim nacijama postavila pitanje ugrožavanja sopstvenog teritorijalnog integriteta.⁶⁸ Prethodno je grčka vlada koncentrisala snažne vojne snage duž jugoslovensko-grčke i jugoslovensko-albanske granice.⁶⁹ U predstavci grčke vlade, Albanija i Bugarska su označene kao nosioci ugrožavanja teritorijalne celovitosti te zemlje, dok je Jugoslavija optužena za propagandnu delatnost. Pošto je Jugoslavija odbila grčku ponudu u pogledu Albanije, radikalizovan je grčki odnos prema Jugoslaviji i njenom udelu u građanskom ratu u toj zemlji.

Akcija Grčke u Ujedinjenim nacijama je intenzivirana u decembru 1946, kada je grčka vlada podnela generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija žalbu na

⁶² J. Jovanović, *Jugoslavija u OUN*, 186.

⁶³ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/I-99, Članci objavljeni u „Borbi“ i TANJU-GOVE vesti povodom predloga jugoslovenske delegacije za prijem Albanije u članstvo OUN od 10. januara do 30. oktobra 1946.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/I-81, Depeša Josipa Đerđe upućena Josipu Brozu Titu povodom razgovora sa Koči Dzodzeom o razvoju borbi u Grčkoj i međusobnoj saradnji, 11. jul 1946.

⁶⁶ Telegram I. Hohes drejtuar Shpend Dëges për A. Rankovicin lidhur me kërkesen për municatione e vesmbathje që kërkonin partzanët grekë, 14 djehtor 1946, N. Plasari, L. Malltezi, Marredheniet shqiptaro-jugosllave 1945–1948, Tiranë 1996, 67–68.

⁶⁷ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/I-90, Depeša Josipa Đerđe upućena Josipu Brozu Titu povodom razgovora sa Enverom Hodžom o saradnji na vojnem planu, 11. jul 1946.

⁶⁸ J. Jovanović, *Jugoslavija u OUN*, 70–73.

⁶⁹ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/I-43, Depeša iz Albanije o pitanjima odnosa i izgradnje NR Albanije, o stavu albanskog rukovodstva prema Jugoslaviji i o razmeštaju grčke vojske duž granice, 7. februar 1946.

ponašanje Jugoslavije navodeći da je ta zemlja glavni uzrok građanskog rata u Grčkoj. Sovjeti su burno reagovali i stavili se u zaštitu svojih balkanskih saveznika.⁷⁰ Albanija je oštro demantovala svoju umešanost u dešavanja u Grčkoj.⁷¹ Jugoslavija je odmah odgovorila na te optužbe, negirajući sopstvenu umešanost u zbivanja u Grčkoj. Rasprava u Ujedinjenim nacijama je trajala od 10. do 19. decembra 1946; Jugoslavija, Albanija i Bugarska su mogle da iznesu svoje stavove, ali nisu imale mogućnost odlučivanja. Zasedanje je okončano odlukom Saveta bezbednosti da formira Anketnu komisiju koja je imala zadatku da utvrdi pravo stanje na grčkim severnim granicama. Bugarska i Albanija su odbile da prihvate takvu komisiju, kao i da održavaju bilo kakvu vezu s njom. Jugoslovenski oficir za vezu sa tom komisijom je bio Josip Đerđa. Formiranjem Anketne komisije taj spor je privremeno konzerviran. Za slabu albansku diplomaciju i njenog jugoslovenskog saveznika, to je značilo predah posle niza napetih diplomatskih situacija koje su pretile da eskaliraju.⁷²

Približavanje Jugoslavije i Albanije na spoljnopolitičkom polju usledilo je posle posete Envera Hodže Beogradu u letu 1946. Sporazumi koji su postignuti između dve zemlje bili su predmet analize i komentara zapadne štampe i diplomatičke. Posle Hodžine posete Beogradu pisalo se o postojanju tajnog ugovora između Jugoslavije i Albanije, ali se ta pretpostavka ni danas ne može izvorno provjeriti. U zapadnoj štampi, diplomatskim krugovima i kuloarima se otvoreno govorilo o predstojećem ujedinjenju dve zemlje što je automatski trebalo da dovede do negiranja albanske nezavisnosti. Na drugoj strani, to se tumačilo kao cena koju je albanska vlada trebalo da plati za jugoslovensku podršku Albaniji u procesu učlanjenja u Ujedinjene nacije gde bi njeno prisustvo ojačalo poziciju Istočnog bloka prilikom glasanja u Generalnoj skupštini. Američkoj vladu je posebno upadalo u oči prisustvo različitih jugoslovenskih savetnika i eksperata u Albaniji, u čiju je stvarnu ulogu sumnjala.⁷³ Vlada Velike Britanije je krajem 1946. jugoslovensko-albanski sporazum o carinskoj uniji ocenila prvim korakom na putu stvaranja federacije između Bugarske, Jugoslavije i Albanije.⁷⁴ Britanci su bili mišljenja da je strategijska važnost Albanije, koja je u vreme italijanske dominacije bila vrlo mala, drastično porasla u novoj situaciji jer je Jugoslavija u interesnoj zoni SSSR-a što Sovjetima omogućava direktni izlaz na Sredozemlje.⁷⁵ Gledano iz britanskog ugla, radilo se o procesu stvaranja federacije balkanskih zemalja. U

⁷⁰ RGASPI, 17-P CK KP SS, o. 128, d. 98, l.5–27, Izveštaji o stanju u grčkoj komunističkoj partiji i građanskom ratu u toj zemlji.

⁷¹ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 5379, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 8. decembar 1946.

⁷² J. Jovanović, *Jugoslavija u OUN*, 76–77.

⁷³ The representative in Tirana Jacobs to the Secretary of State, Tirana, February 17, 1945, *Foreign Relations of the United States*, volume VI, Washington 1969, 13–15.

⁷⁴ B. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd 1991, 172.

⁷⁵ The representative in Tirana Jacobs to the Secretary of State, Tirana, December 21, 1945, *Foreign Relations of the United States*, volume IV, Washington 1968, 78–80.

tom momentu je, čini se, ideja o Balkanskoj federaciji bila napuštena, a Bugarska i Albanija su težile da postanu individualni članovi Ujedinjenih nacija kao najznačajnije međunarodne organizacije.

U poglede i spekulacije u vezi sa budućim spoljopolitičkim položajem Albanije uključila se i Italija ne mireći se, uprkos porazu u minulom ratu, sa gubitkom vodeće uloge na tom prostoru. Italijanski premijer De Gasperi se zalagao za potpunu nezavisnost Albanije, kao vid garancije potpune ravnoteže u oblasti Jadrana.⁷⁶ U italijanskoj štampi su učestale tvrdnje da će Jugoslavija anektirati Albaniju. Tvrđilo se i da Jugoslavija zdušno podržava albanske teritorijalne zahteve prema Grčkoj, a da Albanija sigurno ulazi u južnoslovensku federaciju kao sedma federalna jedinica koja je navodno trebalo da ima široku političku i upravnu autonomiju, kao i sopstveni jezik.⁷⁷ Jugoslovenska štampa je nastojala da negira takve tvrdnje, a Tanjug je oštro demantovao napise italijanske štampe. Na drugoj strani, italijanska politika je upućivala jasne signale da Italija nije ravnodušna prema budućim odnosima na Balkanu šaljući i Jugoslaviji i Grčkoj pomirljive signale, čime je nastojala da amortizuje gubitak uticaja u Albaniji. Vlada Italije je smatrala da je u albanskom i jugoslovenskom interesu da imaju dobre odnose sa tom zemljom. Italijanska očekivanja u pogledu Albanije su ojačala posle potpisivanja mirovnog ugovora sa Albanijom kojim nije priznato pravo Albanije na reparacije niti je Italija obavezana da poštuje teritorijalni integritet te zemlje.⁷⁸

Jesen 1946. donela je i jasniju albansku diplomatsku ofanzivu. Albanija je od ranije mogla da računa na čvrstu podršku svojim zahtevima od Jugoslavije i Sovjetskog Saveza na predstojećoj Mirovnoj konferenciji, o čemu je Josip Broz preko Josipa Đerđe obavestio Envera Hodžu.⁷⁹ Prethodno se Josip Đerđa kod Koči Dzodzea detaljno informisao o albanskoj poziciji u pogledu graničnog spora sa Grčkom. Đerđa je dobio uveravanja o čvrstini albanske pozicije pri čemu su Albanci u krajnjoj liniji bili spremni i na posebnu međunarodnu arbitražu, pa i na plebiscit.⁸⁰ Grčka delegacija je na samom početku konferencije nastojala da indirektno postavi pitanje južne Albanije. Tome se oštro suprotstavila Jugoslavija. Posle intervencije sovjetskog ministra inostranih poslova Molotova, grčki predlog je odbijen.⁸¹ Molotov je u više navrata nastojao da direktno optuži Grčku za teritorijalne pretenzije prema južnoj Albaniji; zalagao se za punopravno učešće

⁷⁶ AVPRF, 144-AJ, o. 6a, d. 1, p. 9a, l.14, Obaveštenje o stavu De Gasperija o Albaniji i njenoj političkoj budućnosti, 28. februara 1946.

⁷⁷ *The Ambassador in Italy Kirk to the Secretary of State, Rome, December 26, 1945, Foreign Relations of the United States*, volume IV, Washington 1968, 80–81.

⁷⁸ DASMIP, PA-1946, Albanija, f. 1, 5371, Izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Tirani MIP-u, 6. decembar 1946.

⁷⁹ AJ, 507/II-Depeše, D/17, Depeša Josipa Broza Tita Josipu Đerđi, 29. jul 1946.

⁸⁰ AJ, 507/II-Depeše, D/151, Depeša Josipa Đerde Josipu Brozu Titu, 27. april 1946.

⁸¹ Б. М. Молотов, *Вопросы внешней политики. Речи и заявления (апрель 1945. г – июнь 1948. г.)*, Москва 1948, 165–168.

Albanije u plenarnom delu rada Mirovne konferencije, ističući da se Albanija ne može tretirati kao zemlja koja je u ratu bila na strani poraženih snaga.⁸² U jednoj neformalnoj prilici, grčki premijer Calderis ponovo je predložio Kardelju podelu Albanije, obrazlažući takav stav razlozima realpolitičke prirode.⁸³ Ipak, Grci nisu odustajali od svojih ponuda. Calderis je 11. avgusta ponovio Kardelju svoj predlog o podeli Albanije. Izašao je sa konkretnim predlogom. Ponudio je grčku podršku u rešavanju tršćanskog pitanja, pod uslovom da Jugoslavija izvrši pritisak na Albaniju da preda Grčkoj svoj južni deo teritorije. Kardelj je burno reagovao, ističući da će Jugoslavija braniti Albaniju kao i sebe. To je razljutilo Calderisa, koji je izjavio da će zatražiti pomoć velikih sila. Čas je molio, čas pretio povezivanjem sa Anglo-Amerikancima. Isticao je da Albanija ne zасlužuje status države i da Grčka i Jugoslavija u duhu decenijskog prijateljstva treba da deluju po tom pitanju zajednički. Kardelj je na kraju konstatovao da njihov razgovor nema nikakvog smisla.⁸⁴ Dok je trajalo nadmudrivanje na Mirovnoj konferenciji u Parizu, albanska vlada je posle konsultacija sa jugoslovenskim predstavnicima u Tirani odlučila da mobilise tri divizije koje su bile planirane za odbranu granice sa Grčkom, kao jednu od mera predostrožnosti.⁸⁵ Sve vreme trajanja Mirovne konferencije u Parizu jugoslovenska javnost je bezrezervno podržavala albanske zahteve, posebno u pogledu teritorijalnog spora sa susednom Grčkom.⁸⁶

Kardelj je nastavio sa akcijom u cilju podrške albanskih interesa. Pošto je odbijen jugoslovenski predlog da Albanija učestvuje u savetodavnom delu sa pravom glasa, u saglasnosti sa čehoslovačkom delegacijom podnet je kompromisani predlog koji je omogućio Albaniji da izloži svoj stav kao saveznička zemlja. Sem toga, jugoslovenska delegacija je kompromitovala grčki predlog o podeli Albanije javno ga objavivši.⁸⁷ Iako su jugoslovenske mogućnosti bile znatno ograničene, 27. avgusta je postignut značajan uspeh. Albaniji su priznati teritorijalni integritet, ekonomski prava kao i drugim savezničkim zemljama i strategijski bitan suverenitet nad ostrvom Saseno. Sem toga, SAD su odustale od podrške Grčkoj po pitanju severnog Eира pošto je bilo očigledno da taj predlog ne može dobiti većinsku podršku.⁸⁸ Kardelj je preko jugoslovenske obaveštajne službe bio informisan o tome, pa je tražio i formalno konstatovanje povlačenja tog predloga, do čega je došlo posle sovjetske intervencije. Time je pitanje južne Albanije defini-

⁸² Isto, 169–173.

⁸³ AJ, 507/II-Depeše, D/17, Depeša Edvarda Kardelja Josipu Brozu Titu, 3. avgust 1946.

⁸⁴ AJ, 507/II-Depeše, D/48, Depeša Edvarda Kardelja Josipu Brozu Titu, 11. avgust 1946.

⁸⁵ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/I-96, Depeša Josipa Đerđe upućena Josipu Brozu Titu o razgovoru sa Mehmedom Šehuom o vojnim pitanjima, 30. avgust 1946.

⁸⁶ AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/II-60, TANJUG-Vesti inostranih agencija o albansko-grčkim odnosima povodom politike grčke vlade od 28. januara 26. avgusta 1946.

⁸⁷ AJ, 507/II-Depeše, D/49, Depeša Edvarda Kardelja Josipu Brozu Titu, 12. avgust 1946.

⁸⁸ *The Acting Secretary of State to the United States Peace Conference Delegation, Washington, August 26, 1946, Foreign Relations of the United States, volume VI, Washington 1969, 26–27.*

tivno skinuto sa dnevnog reda Mirovne konferencije u Parizu.⁸⁹ Sovjetska diplomacija je budno pratila jugoslovenske aktivnosti na konferenciji u Parizu, često ih korigovala i usmeravala u skladu sa svojim interesima i odnosima sa zapadnim silama.⁹⁰

Enver Hodža je oputovao u Pariz nastojeći da dobije francusku podršku na Mirovnoj konferenciji. Za put se odlučio posle saveta koje je dobio od jugoslovenskih i sovjetskih predstavnika. Francuski premijer Bido je odbio da podrži albanskog vođu u sukobu sa anglo-američkom stranom. To je, svakako, višestruko uticalo na Hodžu i njegov stav prema zapadnim zemljama. Razočarenje doživljeno u Parizu je imalo udela i u promeni Hodžinog stava prema Jugoslaviji i uzimanju spoljopolitičkog kursa koji se potpuno temeljio na praćenju jugoslovenske i sovjetske politike. Hodžina poseta Pariz bila je motivisana i stavom albanske kolonije u Parizu po pitanju južnih granica Albanije, koja je u potpunosti podržala albansku vladu.⁹¹

Po povratku iz Pariza Enver Hodža se posebno zahvalio Jugoslaviji na svesrdnoj podršci tokom Mirovne konferencije u Parizu. Tom prilikom je istakao reči koje mu je uputio sovjetski ministar inostranih poslova Molotov: da između Sovjetskog Saveza i Albanije стоји Jugoslavija, sugerijući mu razvijanje najbližih i najboljih odnosa sa tom zemljom.⁹²

Početak hladnoratovskih trvjenja na prostoru Evrope predstavljao je izuzetan spoljopolitički izazov za Jugoslaviju i Albaniju. Jugoslavija je zbog tršćanskog pitanja i umešanosti u pomaganje grčkog gerilskog pokreta sve više ulazila u sukob sa zapadnim silama. Njena mnogo manja i višestruko slabija saveznica Albanija našla se u teškim neprilikama na spoljopolitičkom planu. Zapadne sile su uslovljavale njen međunarodno priznanje i osporavale pravo članstva u međunarodnim organizacijama, Italija je nastojala da ponovo uspostavi svoj uticaj na njenoj teritoriji, a Grčka otvoreno pokazivala teritorijalne pretenzije prema njenom južnom delu. I sama politika albanske vlade je uticala na takav položaj zemlje odbijanjem da se povinuje međunarodnim obavezama, gušnjem političkih i ljudskih sloboda, provociranjem reakcija velikih sila. Iako je i sama bila u dubokom konfliktu sa zapadnim svetom, Jugoslavija je uz podršku Sovjetskog Saveza, ali i autoritetom zemlje pobednice iz Drugog svetskog rata pokušala da poboljša međunarodni položaj Albanije omogućivši joj, pre svega, bolji tretman na Pariskoj mirovnoj konferenciji i bolje predstavljanje njenih interesa kako kod zapadnih zemalja, tako i kod njenih istočnoevropskih suseda. Na drugoj strani,

⁸⁹ AJ, 507/II-Depeše, D/75, Depeša Edvarda Kardelja Josipu Brozu Titu, 28. avgust 1946.

⁹⁰ AVPRF, 157-PA, o. 1, d. 2, p. 4, l. 1, Pregled pisana albanske štampe o tretiranju pitanja Albanije na Pariskoj mirovnoj konferenciji, 14. septembar 1946.

⁹¹ AVPRF, 67-RA, o. 4, d. 1, p. 1, l. 37–60, Memorandum albanske kolonije u Parizu o grčkim teritorijalnim pretenzijama na albansku teritoriju, 29. septembar 1945.

⁹² AJ, 507/IX-KMOV CK SKJ, Albanija, 1/I-99, Depeša Josipa Đerđe upućena Josipu Brozu Titu o razgovoru sa Enverom Hodžom o daljoj saradnji između FNRJ i NR Albanije, 22. septembar 1946.

dubok konflikt sa Grčkom zbog jugoslovenske i albanske umešanosti u građanski rat i podrške grčkom komunističkom pokretu nalazio se krajem 1946. u iščekivanju rezultata rada Anketne komisije Saveta bezbednosti, preteći da se razbukta i raširi na čitav Balkan. U takvim spoljnopoličkim okolnostima, Jugoslavija i Albanija su uživale podršku Sovjetskog Saveza čije je prisustvo na Balkanu, a posebno u Albaniji, stalno jačalo.

Aleksandar Životić

QUESTION OF ALBANIA IN RELATIONS BETWEEN YUGOSLAVIA AND WEST 1945-1947

Summary

Beginning of the Cold War in Europe marked a serious diplomatic and foreign policy affair for Yugoslavia and Albania. After the end of the Second World War, Yugoslavia entered the period of the clashes with the Western Allies, mainly on the question over the city of Trieste and over the support to the Greek communist movement, which have grown to the guerrilla. Albania, its smaller and weaker neighbor ally also had disputed relations with the Western powers since it has introduced Communist party governance which disabled all other political parties and produced violations of the political and human rights to its opponents. Western powers produced a several obstacles to Albania's international promotion and questioned its membership within the different international organizations. On the other side, Italy, had the ambition to reestablish the influence in Albania, and Greece openly showed territorial claims on its southern parts. Being inside of the winning allied coalition, Yugoslavia used its efforts to improve the international position of the Albania, especially urging for its better status at the peace conference in Paris, and supporting its interests among the western countries, and states that belonged to the so-called People's Democracy. That will be the same practice, in a period of the United Nations monitoring mission which observed the violations at the mutual border with Greece. Meanwhile, in relations between the Yugoslavia and Albania, Soviet presence was importantly rising, producing a ground for the forthcoming political dispute 1948 onwards.

IVANA PANTELIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 323.281(497.1)"1948/1955"
343.819.5/.7-053.2(497.1)"1948/1955"

„DANTE NIŠTA NIJE ZNAO“. INFORMBIRO I BIVŠE PARTIZanke*

APSTRAKT: *U članku je predstavljen odnos komunističkih vlasti prema bivšim partizankama, progonjenim zbog podrške Rezoluciji Informbiroa. Prikazan je život zatvorenica u logorima u Ramskom ritu i na ostrvu Sveti Grgur. Takođe, opisani su motivi i postupci jedne od islednica i upravnice ovih logora.*

Ključne reči: *Partizanke, Rezolucija Informbiroa, logori, Ramski rit, ostrvo Sveti Grgur*

U periodu 1945–1948. godine FNR Jugoslavija se razvijala kao najzapadnija i najsnaga država Istočne Evrope, saveznica i sledbenica Sovjetskog Saveza. Ipak, jugoslovenski i sovjetski režim nisu tokom ovog razdoblja spajali samo zajednička ideologija i interesi, već su ih, naprotiv, razdvajale različite težnje i ambicije. Jugoslovenski režim, koji je tokom rata predvodio najveću gerilu u Evropi, među svim zemljama Istočne Evrope u najvećoj meri bio bio autohton i posedovao značajnu podršku naroda. Vlasti Sovjetskog Saveza, koje su se posle velikih ratnih stradanja i učvršćivanja pozicija u Istočnoj Evropi do 1948. godine okrenule sebi, svakako nisu delile jugoslovensko oduševljenje za konfrontaciju sa SAD oko statusa Trsta. Nameru jugoslovenskog rukovodstva da okupi balkanske, pa čak i istočnoevropske države u jednu federaciju i preuzme vođstvo nad delom svetskog komunističkog pokreta vremenom je mogla samo da probudi podozreњe Staljina i njegovog okruženja. Nastojanje Sovjetskog Saveza i država Informbiroa da disciplinuju i potom svrgnu vođstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i FNRJ, uticalo je na to da sredinom 1948. godine dođe do raskida između socijalističke Jugoslavije i čitavog Istočnog bloka.¹

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije (1918–1978)*, Beograd 1980; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006.

Sukob sa Informbiroom imao je nesagledive posledice na dalju istoriju socijalističke Jugoslavije. U dve naredne godine došlo je do korenite promene njene spoljne i unutrašnje politike. FNR Jugoslavija se vojno i ekonomski oslonila na Zapad, pre svega na Sjedinjene Države. Već 1950. godine uspostavljeno je radničko samoupravljanje kao koncept novog tumačenja marksizma i „puta u socijalizam“ jedne države. Napušten je model seljačkih radnih zadruga u poljoprivredi, a novom spoljnom politikom uslovljeno popuštanje dovelo je do ideološkog raskida sa Sovjetskim Savezom koji će se, bez obzira na pomirenje iz 1956. godine, dogoditi krajem pedesetih godina.

Sukob sa Informbiroom predstavljao je jednu od prekretnica u politici emancipacije žena, a posebno partizanki. Kriza koja je usledila posle Rezolucije i raskida, dovela je do prvog velikog udara na jedinstvo i politiku KPJ posle rata. Rastrzana više unutrašnjom istragom nego sukobom, KPJ je ušla u proces promena koje su, po nestanku sovjetske opasnosti, dovele do velike demobilizacije partijskog članstva i, kasnije, stvaranja masovnog Saveza komunista. Takve promene vremenom su smanjile politički i društveni značaj bivših partizanki, koje su do tada većim delom bile integrisane u mirnodopski život i započele svoje civilne karijere. Smanjenje ekonomskih davanja dovelo je do manjih ulaganja u organizacije kao što je Antifašistički front žena (AFŽ), i u njihove novine i časopise. Već 1951. promenjena je forma časopisa. Napuštajući političku i ideološku rigidnost, časopisi su postepeno poprimali formu običnih ženskih magazina.

Posle objavlјivanja Rezolucije Informbiroa počelo je izjašnjavanje unutar organizacija KP Jugoslavije. Ubrzo su svi oni koji su podržali Pismo IB-a bili prepoznati kao neprijatelji jugoslovenske partije i države. Svi ovi članovi partije, a kasnije i građani optuženi za privrženost Sovjetskom Savezu ili Staljinu, surovo su progonjeni. Žene, a posebno bivše partizanke, bile su takođe proganjene tokom ovog velikog, pre svega partijskog raskola, ali i dubokog sukoba u društvu. Sukob sa Informbiroom doveo je do svojevrsne, svakako neuobičajene emancipacije, pošto su prvi put u mirnodopskom razdoblju žene u masi, posebno one politički aktivne, bile zatvarane i kasnije ostrakovane iz društva.

Progon je imao velike razmere. Srđan Cvetković je izneo procenu prema kojoj je čak oko milion ljudi prošlo kroz različite oblike represije, počev od javnih samokritika sa svim posledicama, izbacivanja iz stanova, gubitka radnog mesta, batinanja, prisilnog razvoda, preseljenja, promene zanimanja, pa do hapšenja i dugotrajnog zatočenja u logorima formiranim u pustim i surovim krajevima, po uzoru na sovjetski sistem Gulaga.² U logorima i zatvorima se tokom trajanja krize našlo 40.000–60.000 građana. Često osuđivani bez propisanog suđenja, na osnovu potkazivanja, ti ljudi su bili izloženi svirepim mučenjima i kasnije teškom radu u uslovima međusobnog progona i terora samih zatočenika. U ovom razdoblju, prema procenama, bilo je zatočeno 3.000–5.000 žena.³ Posebni logori za že-

² S. Cvetković, *n. d.*, 373.

³ Isto.

ne zatočene zbog privrženosti Informbirou organizovani su u Ramskom ritu (na istoku Vojvodine), Zabeli, Stolcu (u Hercegovini), Lonjskom polju (u Hrvatskoj), dok su žene u prvo vreme bile zatvorene i na ostrvu Sveti Grgur.⁴

Pripadnice državne i partijske elite nisu se izjasnile u prilog Informbiroa. Među prvim ženama u rukovodstvu NR Srbije, Komunističke partije Srbije i Antifašističkog fronta žena (AFŽ) nije bilo budućih zatočenica tih logora. Iako su u Stejt departmentu procenjivali da je tek oko 2% članova KPJ bilo protivno partijskoj liniji koja je zauzeta posle V kongresa KPJ, održanog jula 1948, brojevi proganjениh i zatočenih pokazuju da je zatočen znatno veći broj građana. Ipak, treba reći da su žene u ovim opštim i, svakako, nedovoljno preciznim brojevima, ostale u granicama svoje zastupljenosti u partiji i državnoj vlasti.⁵

I Veselin Popović, bivši upravnik Ramskog rita, svedoči da su zatočene informbirovke većinom bile bivše partizanke i članice KPJ. Kada je 1. septembra 1949. stupio na dužnost upravnika ovog logora, prepoznao je brojne zatočenice postrojene u vrsti i po imenu ih oslovio. „Kako sam ih, kao novi upravnik sve postrojio pred barakama, prolazio pored stroja, svaku ljudski i sa samilošću zagleđao, mnoge kao partizanke prepoznavao, pa pitao: 'Gle, otkud ti ovde Dragojla, Mileva, Jovanka, Persida?' (ili kako su se već zvalе)... Prvoborac, Dalmatinka, pa prvoborac, Crnogorka. Sa njima sam razgovarao ne kao nadređeni i podređeni nego kao dva ravnopravna čoveka.“⁶

U logoru su se nalazile zatočenice različitih generacija – od 16 do 77 godina. Pre dolaska Veselina Popovića, upravnica Ramskog rita bila je Marija Zelić. Svedočanstvo Marije Zelić o radu u službi Državne bezbednosti emitovano je 3. marta 1990. na Drugom programu Radio Beograda, a zatim je sa sećanjima zatvorenica objavljeno u knjizi *Ženski logor na Golom otoku*.

Od marta 1945. do 1946. Marija Zelić je radila u OZN-i u Dubrovniku, u sektoru za kontraobaveštajni rad. Priliku da obavlja ovaj posao, prema sopstvenom priznanju, doživela je kao izuzetno važnu uporedivši je sa značajem koji je za nju imao prijem u Komunističku partiju.⁷ Posle toga je započela studije prava u Beogradu, ali se već u proleće 1948. na poziv Vladimira Rolovića, vratila u UDB-u: „U jednom momentu drug Rolović je mene strašno podsećao na Tita. To je bio razlog što sam prihvatile. A ovo kad mi je rekao da Jugoslaviji tek predstoji sukob sa najžešćim neprijateljem... Ja sam vrlo brzo i jednostavno protumačila da nam predstoji jedna snažna imperijalistička ofanziva na Jugoslaviju.“⁸ Čitanje

⁴ Isto, 377.

⁵ Ukoliko priхватimo najviše procene broja zatočenika i zatočenica videćemo da je među njima bio nešto više od 8% žena.

⁶ Nada Ploveva, čerka sekretara KP Makedonije, jedna od zatvorenica, ostavila je uspomene na vreme provedeno u logoru Ramski rit; Lj. Tešić, *Ratne drugarice, moje zatvorenice, Goli otok na Dunavu*, Glas javnosti, 15. oktobar 2002.

⁷ Dragoslav Simić, Boško Trifunović (prir.), *Ženski logor na Golom otoku, Ispovesti kažnjenic i islednice*, Beograd 1990, 221.

⁸ Isto, 223.

Rezolucije IB-a doživela je uplašeno i zbumjeno, ne znajući ništa o razlozima za izdavanje takvog teksta. Ali, nije imala dilemu kada je trebalo da se izjasni o sadržini Rezolucije: „Ja ni u kakvoj dilemi apsolutno nisam bila. Meni je bilo teško, meni je bilo strašno žao što je do sukoba došlo, ali ni jednog trenutka se nisam kolebala... Ali je bio jedan užasan stres. Bilo mi je strašno žao jer sam i Russ volela. Osećala sam bol.“⁹ Na mesto islednice¹⁰ žena osuđenih za privrženost Informbirou postavljena je na sastanku kojem nije ni prisustvovala, sa obrazloženjem da je ona najpravilnije shvatila suštinu problema. O ovoj odluci obaveštio ju je general Vojo Biljanović, rekavši da je odlučeno da se napravi radni kamp gde će se upućivati informbirovke radi „prevaspitanja“.¹¹ Te žene su bile viđene kao izdajnici partije kojima treba pomoći da same uvide svoju grešku, priznaju je i vrate se na „jedini pravi put“.

Uloga Marije Zelić, kao islednice, sastojala se u političkom radu sa kažnjenicama, a ona sama je na sledeći način objasnila izazove novog posla: „Partija želi da tim ljudima pomogne, da ih vрати natrag na svoje pozicije, a eventualno i pod svoje okrilje... a meni je stalno prisutno to što je Tito govorio: vi ste se sreli sa najžećim neprijateljem, najopasnijim neprijateljem i sad s druge strane taj neprijatelj, od tog neprijatelja treba da praviš ponovo prijatelja i da ga vraćaš na pozicije Partije, pa čak kako je idealno zamišljeno da ga vratиш u Partiju. Znači jedna humanost, pružiti ruku, pomoći im da se izvuku iz blata. I ja tako odlazim na novi posao.“¹² Odnos sa zatvorenicama, kako je navela, bio je čisto profesionalan. Prema sopstvenom priznanju, trudila se da im kroz razgovor predstavi situaciju u kojoj su se nalazile i da im objasni da jedino priznanjem i odricanjem od svojih stavova o Informbirou mogu da budu oslobođene svih optužbi i konačno puštene na slobodu. Kategorički i odlučno je tvrdila da prema njima nikada nije primenjivala mere fizičkog kažnjavanja.¹³ Opisujući odnos sa jednom od kažnjenic, Slobodankom – Bobom Đorđević, konstatovala je kako su njih dve uvek pristojno razgovarale o različitim temama i da nikada nije insistirala da govore o IB-u, te kako je ona puštena u prvoj grupi zatvorenica. Sećanje na Slobodanku Đorđević završila je na sledeći način: „Jednog dana čujem ja da se Boba razbolela, neko mi je javio. Kažu razbolela se jako i nalazi se na neuropsihijatrijskoj klinici pod Avalom. Posle ne znam.“¹⁴ U daljem delu razgovora nije ostavila mesta čak ni za sumnju da je takvo psihičko stanje moglo biti posledica onoga što je ta žena preživela kao zatvorenica u logorima IB-a. Sve bivše zatvorenice čija su sećanja dostupna javnosti, pamte Mariju Zelić kao izuzetno srušnu i nemilosrdnu osobu.

⁹ Isto, 224.

¹⁰ Prvo je bila islednica a kasnije i upravnica logora u Ramskom ritu; zatim je upravljala ženskim logorom na ostrvu Sveti Grgur do kraja 1951. godine.

¹¹ D. Simić, B. Trifunović, *n. d.*, 226.

¹² Isto, 226–227.

¹³ Isto, 235.

¹⁴ Isto, 229.

Svedočanstva zatvorenica omogućavaju da donekle rekonstruišemo uslove života u logoru Ramski rit. Na sprudu zarivenom u Dunav nalazilo se nekoliko baraka čiji su prozori bili zakovani, a zatočenice su, okružene trostrukim pojasmom bodljikave žice, živele u blatu i mučene stenicama, miševima i rojevima malaričnih komaraca. Broj zatvorenih žena je varirao između 300 i 500, bile su „dronjave, goli kosturi, zapuštene, iznurene...“¹⁵ Nije im bilo dozvoljeno da se kupaju. Radile su u vodi do pojasa, zimi i leti, navodno drenirajući teren. Besmisleni posao otežavali su nedostatak alata i jata pijavica. Ponižavane su i psihički mučene. Zvali su ih „Staljinove kurve“, „kučke“, „banda“... Veselin Popović je taj logor, koji je za vreme rata služio nemačkim vlastima za slične namene, nazvao „Raj za mučenje ljudi. Više nego pakao.“¹⁶ Mnogo zatvorenica je zbog surovih uslova u logorima trajno izgubilo menstruaciju, a i ostale koje nisu imale ovaj problem teško su se odlučivale na rađanje.¹⁷

Dolazak novog upravnika doneo je, prema svedočenju zatvorenica, promene nekarakteristične za druge logore i zatvore u kojima su bile zatočene informbirovke. Popović je ubrzo poboljšao životne i higijenske uslove u logoru. Organizовано је и купanje zatočenica. Jednom sedmično zatvorenice su dobijale po pola sapuna, a na stražarskim kulama su za vreme kupanja dežurale isključivo žene. Novi upravnik je pokušao da uvede radno vreme i donekle osmisli posao. Prozori na barakama su otvoreni, a miševi istrebljeni, nakon što je Popović iz Zabele doneo dvadesetak mačaka.¹⁸ Marija Zelić, međutim, tvrdi da je Popovićeva naklonost prema zatvorenicama poticala od činjenice da je bio „ženskaroš“ i da ih je seksualno iskorisćavao.¹⁹

Osoblje u logoru poticalo je uglavnom iz siromašnih krajeva dalmatinskog zaleđa. Bili su potpuno neprosvećeni. Zatočenice su se sećale da su čak organizovani kursevi njihovog opismenjavanja. Prilikom sprovođenja jedne grupe na isleđivanja u beogradsku Glavnjaču, čuvar im se obratio sledećim rečima: „Vi ste me naučile pismenosti, vi ste mi otvorile oči. Sada ne mogu da vas gledam vezane, jer vas cenim i poštujem. Molim vas, nemojte mi pobeći jer hoću sve da vas odrešim. Ja prema vama gajim duboko poštovanje.“²⁰

Veselin Popović se inače kolebao od početka sukoba sa Informbiroom. Konačno je pristupio jednoj tajnoj organizaciji u kojoj se dvadesetak sovjetskih privrženika zaverilo da obori Brozov režim. Pošto je ta organizacija uskoro razotkrivena, odlučio je da prebegne u Rumuniju. Popovićev beg je bio uspešan, a on se vratio u Jugoslaviju posle Brionskog plenuma 1966. godine.

¹⁵ Lj. Tešić, *Žensko roblje u vodi do pojasa, Goli otok na Dunavu*, Glas javnosti, 14. oktobar 2002.

¹⁶ Isto.

¹⁷ D. Simić, B. Trifunović, *n. d.*, 99.

¹⁸ Lj. Tešić, *Mačke iz Zabele pojele miševe, Goli otok na Dunavu*, Glas javnosti, 16. oktobar 2002.

¹⁹ D. Simić, B. Trifunović, *n. d.*, 231–233.

²⁰ Isto, 108; Lj. Tešić, *Mrak guta ljudi, Goli otok na Dunavu*, Glas javnosti, 18. oktobar 2002.

Stradanja i patnje logorašica predstavila je i spisateljica Milka Žicina, koja je i sama bila zatočena u ženskom logoru u Stocu. U knjizi simboličnog naslova *Sve, sve, sve*²¹ ona je veoma emotivno opisala atmosferu u logoru:

„To jest, mora se priznati: temeljno su znali znanje uništavanja čoveka mučenjima i poniženjima, ne toliko fizičkim – tuče se po svim zatvorima, verovatno, to je neki put i neophodno: da se siledžija oseti kako je to biti u trpnom obliku (vidite li kako sam liberalna?!) nego su bili prvoklasni znalci za psihička mučenja, za stvaranje atmosfere pakla. Uvek se sećam drugarice koja mi je u istražnom, u paklenoj Osamnaestici, šapnula otečenim poplavelim usnama: ’Dante ništa nije znao’. I nije! Koliko god sam zapisa robičkih pročitala, ni u jednom logoru nije bio takav psihički pakao uništavanja ličnosti! ...U našem logoru nije se išlo na fizičko uništenje zatvorenika, nikako! Umeli su oprezno da stanu kad se pretera i zapreti neka ozbiljnija povreda opasna po život. Fizički si izmrcvaren ali ima da živiš!... Druga je stvar samoubistvo, dovođenje do samoubistva. To je zasebna tema. No ja se ni jednog momenta nisam plašila ubistva za celo vreme mog tamovanja, s te strane bila sam mirna i tvrdo uverena. I u tome je, po mom ličnom iskustvu, osnovna razlika između naših i onih drugih logora... Dakle, samo za komuniste „ibevce“, one „za Ruse“ (no zato politički krivci, oni „za zapan“ živeli su lepo, po najpovoljnijem zatvorskem merilu, bez mučenja i ponižavanja – lepo isto, kao i kriminalci). Dakle, samo na komuniste „ibevce“ i samo za njih, odnosio se režim uništenja moralnog i psihičkog. Na toj bazi je i smišljen i stvoren pakao, pakao u kome nema straha da će te telesno dotući i usmrstiti, nego samo dovesti do želje da se ponekad sam usmrtiš.“²²

U logorima i zatvorima bile su zatočene mnoge bivše partizanke osuđene pod raznim izmišljenim, često bizarnim i besmislenim optužbama. Tako je Petranica Pejović, petnaestogodišnja čobanica iz Crne Gore, završila u Ramskom ritu zato što je za vreme dok je čuvala ovce pevala poznatu filmsku temu „Volga, Volga“. Njena imenjakinja, nosilac Partizanske spomenice, uhapšena je zato što je za uvijanje cigareta kupila komadiće informbirovske *Nove Borbe*.²³ Kao čin „izjašnjavanja“ u prilog Informbirou moglo je da bude prihvaćeno svako mišljenje koje se i najmanje razlikovalo od zvaničnog. Tako je bivša partizanka Živanika Filipčev iz Melenaca osuđena i zatočena na Golom otoku zato što je na partiskom sastanku rekla da je KPJ trebalo da pošalje predstavnike na skup komunističkih partija u Rumuniju, i da je, pošto je već odlučeno da se tamo ne ide, takvu odluku trebalo objasniti. Uskoro su se u zatočeništvu našli svi pripadnici njene porodice koji su bili u partizanima.²⁴ Milanka Stanojević, takođe bivša partizan-

²¹ Sve, sve, sve simbolično predstavlja odnos islednika, upravnika i čuvara logora prema zatvorenicama. Oni su im neprestano ponavljali: „Reci sve, sve, sve; Ima majci da kažeš sve, sve, sve; Napiši sve, sve, sve do krvi...“. – Milka Žicina, *Sve, sve, sve*, Zagreb 2002.

²² M. Žicina, *n. d.*, 25.

²³ Lj. Tešić, *Zla žena Marija Zelić, Goli otok na Dunavu*, Glas javnosti, 19. oktobar 2002; Lj. Tešić, *Bekstvo u Rumuniju, Goli otok na Dunavu*, Glas javnosti, 20. oktobar 2002.

²⁴ E. Marjanov, *Pakao Golog otoka prošlo 1000 Vojvodanki*, Građanski list, 18. maj 2007.

ka, pobunila se na partijskom sastanku zbog hapšenja „partizanskih drugova kao pristalice Informbiroa“. Izbačena je sa sastanka uz pogrde, a uskoro se našla i na Golom otoku.²⁵

Dragica Vitolović Srzentić,²⁶ koja je kao zamenica generalnog sekretara u Ministarstvu inostranih poslova 1948. godine odnела Titov odgovor Staljinu,²⁷ takođe je bila zatočena na Sv. Grguru. Ona je i tokom rata provela izvesno vreme u italijanskom logoru u Albaniji. O odlasku na Sv. Grgur svedoči na sledeći način: „Radila sam u ministarstvu inostranih poslova. Bila sam na odgovornim dužnostima, jedna je ta da sam bila načelnik kadrovskog odeljenja. Tu sam radila do 1951. godine. Iako sam i dalje bila član partije, kritički sam gledala na neke stvari. Kao i moj muž. Drugačije smo gledali na neke stvari, pa smo bili uhapšeni 31. maja 1951. godine. Ja sam bila uhapšena u Ulcinju, jer sam tada bila kod svekra koji je bio teško bolestan. A Vojo (suprug – prim. aut.) i njegov brat, major Udbe, njih su uhapsili na aerodromu, kada sam im ja javila da dođu ako hoće da vide oca živog. Prvo su uhapsili njih, u toku dana, a mene isto to veče, 31. maja 1951. godine. Moj svekar je ostao sam, bez ikoga. Nekoliko sati posle mog hapšenja je zatvorio oči. To je tragedija jedne porodice. Mi smo bili, takoreći, ni za šta uhapšeni. Ceo proces je bio montiran. Moj muž je bio osuđen na 15 godina strogog zatvora, a ja na 10. Njegov brat, Nikola, prvoborac, major Udbe, on nije osuđen jer je posle mesec dana iznet iz istražnog zatvora, mrtav. Mi smo bili vrlo strogo kažnjeni, bila su nam oduzeta sva prava, čak nam je i penzijski staž izbrisан. Vojo je izdržao pet i po godina, pa je pušten, a ja četiri i po; puštena sam godinu dana pre njega. A sad sam dobila rehabilitaciju od Okružnog suda grada Beograda, u kome mi je bilo suđeno u januaru 1952. godine. Ta presuda se poništava, smatraju nas neosudivanim, i sve pravne posledice se brišu. Ali, to je došlo kasno, moj muž je mrtav.“²⁸

Žene koje su bile zatočene u vreme krize sa zemljama IB-a imale su ogromne poteškoće da se ponovo integrišu u društvo posle napuštanja logora. One su izgubile sva politička i građanska prava, a nije postojao način da ponovo budu primljene na stara radna mesta niti u bilo koju drugu državnu službu. Kao i

²⁵ Isto.

²⁶ Dragica Vitolović Srzentić rođena je 1912. u mestu Sovinjak u Istri. U međuratnom periodu radila je različite poslove. zajedno sa prvim mužem, književnikom Jovanom Popovićem, bila je jedan od osnivača NIN-a, u čijoj je redakciji i radila. Bila je aktivna članica Omladinske sekcije ženskog pokreta u Beogradu, takođe članica redakcije *Žene danas* do kraja 1944. godine. Tokom rata nalazila se u Crnoj Gori, gde je radila kao ilegalka; 1942. godine je uhapšena i odvedena u logor u Draču a zatim je prebačena u logor u unutrašnjosti Albanije; 1944. godine je izašla iz logora i priključila se novoformiranoj Prvoj makedonsko-kosovskoj brigadi, gde je bila zadužena za prosvetni rad. Posle rata je radila kao načelnica kadrovskog odeljenja u Ministarstvu spoljnih poslova; 1951. godine zajedno sa suprugom je uhapšena i osuđena kao pristalica IB-a. U logoru je provela četiri godine. Po izlasku iz logora bila su joj oduzeta sva građanska prava; 1960. stekla je pravo na penziju; 2007. ona i njen suprug su rehabilitovani odlukom Okružnog suda u Beogradu.

²⁷ V. Dugalić, *Žena koja je odnela istorijsko „ne“ u Moskvu*, Politika, 3. februar 2008, 8.

²⁸ Razgovor sa Dragicom Vitolović Srzentić, voden 27. jula 2007.

ostalim zatvorenicima, bilo im je veoma teško da ponovo uspostave komunikaciju sa okolinom. Svi su bili uplašeni i veliki broj ljudi nije želeo da ima bilo kakve veze sa bivšim zatvorenicama. O tome svedoči i Neda Božinović. U razgovoru sa Gordanom Stojaković, ona priča o bliskoj drugarici iz detinjstva, privrženoj Komunističkoj partiji Jugoslavije (muž joj je bio predratni komunista). Ipak, kada joj je muž 1948. umro, završila je na Golom otoku. Neda Božinović je više puta naglasila kako nije znala da je ova njena drugarica uhapšena i da su o tom događaju prvi put govorile tek posle 25 godina. Sećala se svedočenja svoje drugarice o teškom životu posle napuštanja logora: „Ja sam sa mojim mužem 1953–54. otišla u Kotor, svratila kod nje i sa svakim u Kotoru potpuno normalno pričala. ‘Gde si?’ Ja: ‘Kod Bebe’. A ona, Beba, posle mi kaže: ‘Znaš, mene je u život vratila činjenica što si ti došla u Kotor, i što si bila kod mene, ti i tvoj muž.’ A moj muž je tada bio član CK. To je za nju bila, ne samo za nju, već za taj svet, rehabilitacija. Ona je posle dobila zaposlenje i živila je dosta normalno.”²⁹

Sudbina Dragice Vitolović Srzentić bila je složenija. Posle izlaska iz logora ona nije mogla da se vrati u muževljevu kuću u Ulcinj, jer je on još uvek bio u logoru. Tako je bila primorana da ode u roditeljsku kuću u Istri, gde su živeli njena majka i brat sa suprugom i četvoro dece. Tog teškog životnog perioda ona se seća na sledeći način:

„Ništa, tada vam niko nije mogao dati posao. Bežali su od mene da me ne vide. Izgubila sam sve, i stan. Pošto sam izašla godinu dana pre muža, otišla sam kod majke i brata u Istru. Tražila sam posao, ali nikakav posao nisam mogla da dobijem. Sticajem okolnosti, jedan moj školski drug je bio upravnik poljoprivredne stanice, tu u Istri, gde sam bila za tih godinu dana. Tada mi je rekao da će napraviti jedan fiktivan konkurs, da će tražiti jednog administrativnog službenika i da ja treba da se prijavim. I ja sam se prijavila, i on me je zaposlio. I to mi je bila velika pomoć, jer sam dobila 20.000 dinara platu, da mogu da dam u kuću, da se može živeti i da mogu posetiti Voju. Jednom mesečno sam mogla da ga vidim. Međutim, tog mog druga su zvali iz Komiteta da me otpusti. On je tada rekao da sam ja građanin te zemlje, da imam pravo da zarađujem svoj hleb. Ali, rekli su mu da, ako hoću da zaradim svoj hleb, idem da kopam. I da ne dovodim čoveka u nezgodnu situaciju, a ja sam onda rekla: ‘U redu.’ Otišla sam u Zagreb, gde sam imala prijatelje. Molila sam ih da mi pomognu da se zaposlim, ukoliko moj muž ne izađe 29. novembra, jer – obično su ih tada puštali. Tu su mi rekli da nema problema, da ću dobiti posao. Voja je izašao 29. novembra, a oni su obećali da će i njemu pomoći da nađe posao, da zajedno tu ostanemo. To su mi obećali neki Hrvati, neki su bili Istrani koji su bili na nekim položajima, koji se nisu bojali. Međutim, mi smo otišli u porodičnu kuću, u Ulcinj. Kuća je bila okupirana, pet porodica i meteorološka stanica. Insistirali smo da nam oslobole bar nekoliko soba, jer to je bila velika kuća. Tu smo ostali da živimo. Počeli smo da radimo oko imanja, sredili smo kuću. Prvo, od hotela sam pozajmila dva kreveta. Posle smo

²⁹ Gordana Stojaković (prir.), *Neda, jedna biografija*, Novi Sad 2002, 31.

se nekako snašli i počeli smo je izdavati. I tako smo živelji, od toga. Kada su mi vratili radni staž, tada sam podnela zahtev za penziju (1960. godine – prim. aut.). Jer, kada sam bila optužena na deset godina, izbrisana je ceo moj radni staž, i pre rata, sve. Kasnije sam se razbolela, imala sam problema sa štitnom žlezdom, trebalo je da je operišem pa sam morala u Beograd. A ja nisam imala gde da budem. Julka Mešterović je bila prvoborac, lekar, ginekolog po struci. Bila je u ratu od 1941. do 1945. godine. Bile smo drugarice i pre rata. I ona mi je rekla da, kao neko ko se borio u ratu, ceo svoj vek proveo u sindikatima, kao neko ko se borio za socijalizam, valjda imam pravo na jednu sobu u Beogradu. I odvela me je u Mesični odbor Saveza boraca Beograda. Tamo je bio neki Ješa Popović, general. Ja ga nisam znala, ali Julka jeste, iz rata. On je rekao da prvo mora to da mi odobri neki funkcioner, da bi mi posle rekao da treba da se razvedem od Voja Srzentića, pa će mi on dati stan. Rekla sam mu da ako odlučim da se razvedem od Voja, to će biti moji razlozi i motivi, a zbog stana mi ne pada na pamet. On je kao, mislio formalno, a ja sam mislila – nikako. A Julka ga je pitala da li je normalan, da li zna s kim tako razgovara. Potpredsednik Saveza boraca za Jugoslaviju mi je rekao da napišem pismo Rankoviću, jer on je bio predsednik Saveza boraca za celu zemlju, i ako on to ne stavi na dnevni red, da dam kopiju njemu, potpredsedniku, pa će on to učiniti. Nisam htela, zbog Rankovića smo i stradali. Setila sam se Tempa, jedan deo rata smo proveli zajedno. On je bio predsednik sindikata. I ja sam se javila tamo. Kada sam došla, on se pozdravio sa mnom, izljubio me. Odmah sam mu rekla da ne bih došla da nije takva situacija. Rekla sam mu da treba da idem na operaciju, a nemam gde da budem u Beogradu. Tražila sam samo jednu sobu, da imam gde da budem pre operacije i posle. Rekao mi je da ne treba da sumnjam da će sve učiniti da dobijem stan. Za dva dana sam dobila ključeve jednosobnog stana. I tako smo ostali da živimo u Beogradu. A penziju sam dobila još u Crnoj Gori. Stan sam dobila tek 1967. godine, a 1960. sam otišla u penziju.“³⁰

U čitavoj Srbiji, prema dostupnim podacima, do 2007. godine rehabilitovane su svega tri bivše zatvorenice proganjene zbog stvarne ili navodne privrženosti Informbirou.³¹ Procenjuje se da se zbog pripadnosti Informbirou u zatvorima našlo oko 1.000 žena samo iz Vojvodine, a do danas u životu je njih 300.

Partizanke su po završetku rata ušle u proces ubrzane emancipacije i društveno-političke integracije. Posle demobilizacije počele su da zauzimaju različite funkcije u novoosnovanoj državi. Sukob i razlaz sa Sovjetskim Savezom i zemljama Istočnog bloka za neke od njih je predstavljao životnu prekretnicu i doveo je do svojevrsne, svakako neuobičajene emancipacije, pošto su prvi put u mirnodopskom razdoblju žene, posebno one politički aktivne, bile masovno zatvarane i kasnije izopštene iz društva. Mučenja i patnje koje su doživele tokom

³⁰ Razgovor sa Dragicom Vitolović Srzentić, vođen 27. jula 2007.

³¹ Pored Kosane Milošević i Olge Mihić, čija su imena u to vreme objavljena, rehabilitovana je i Dragica Vitolović Srzentić; E. Marjanov, *Pakao Golog otoka prošlo 1000 Vojvođanki*, Gradanski list, 18. maj 2007.

boravka u logorima za pristalice Informbiroa trajno su obeležili njihove živote. Većina njih nisu uspele, ne svojim izborom niti svojom krivicom, da se ponovo integrišu u društvo već su nemo i neprimetno proživele ostatak života.

Ivana Pantelić

„DANTE KNEW NOTHING“
INFORM BUREAU AND FORMER FEAMLE PARTISANS

Summary

Efforts of the Soviet Union and states of the Inform Bureau to bring the leadership of KPJ (CPY) and FNRJ (FPRY) into line, influenced the break-up between socialist Yugoslavia and the whole eastern block in the middle of 1948. The conflict with Inform Bureau was one of turning points in women's emancipation policy, especially in the case of female partisans. After the Inform Bureau resolution was announced, members of CPY organizations had to declare themselves. Soon all those who supported the IB Letter were recognized as enemies of the Yugoslav party and state. All these party members, and later all citizens accused of loyalty to the Soviet Union or Stalin were brutally persecuted. Women, and especially former partisans, were also persecuted during this massive conflict within the party but also within the society. It is estimated that between 3,000 and 5,000 women were imprisoned in this period. Special camps for women imprisoned because of their loyalty to Inform Bureau were organised in Ramski rit (in eastern Vojvodina), Zabela, Stolac (in Herzegovina), Lonjsko Polje (Croatia), while the island of St. Grgur was the primary place for imprisonment of women. The conflict with Inform Bureau brought a kind of an unusual emancipation, because it was the first time that women in masses, especially those who were politically active, were imprisoned and then ostracized from society in time of peace.

NENAD Ž. PETROVIĆ

Institut za strategijska istraživanja
Beograd, Neznanog junaka 38

UDK 327(497.1:437)"1968"(093.2)
327.5(437)"1968"(093.2)

ODNOS JUGOSLOVENSKOG VRHA PREMA INTERVENCIJI U ČEHOSLOVAČKOJ 1968

APSTRAKT: Godina 1968. obeležena je nizom studentskih protesta širom sveta kao i vojnom intervencijom Varšavskog ugovora u Čehoslovačkoj. Godina je bila puna burnih političkih događaja i u Jugoslaviji. Članak se bavi Čehoslovačkom iz vizure Jugoslovenske narodne armije kao i državnih i partijskih organa SFRJ koji su pomno pratili zbivanja. Jugoslovenski vrh nije ostao nezainteresovan i neutralan u ovim previranjima. Rad je pisan na osnovu dokumenata iz Vojnog arhiva.

Ključne reči: Čehoslovačka, Varšavski ugovor, Hladni rat, vojska, ograničeni suverenitet

Početak previranja u Čehoslovačkoj vezan je za oktobarski plenum Komunističke partije ČSSR 1967. godine, kada je inicirano smenjivanje generalnog sekretara Antonjina Novotnog.¹ U vezi sa tim, iz kabineta sekretara Izvršnog komiteta CK Saveza komunista Jugoslavije Mijalka Todorovića, članu ovog najvišeg partijskog foruma Nijazu Dizdareviću upućen je 27. decembra 1967. dopis o tome kako da se instruiše domaća štampa u praćenju političkih prilika: „Ponovo bih skrenuo pažnju štampi da pisanjem ni najmanje ne otežava situaciju Čehoslovačke partije. Najbolje da do daljeg bude suzdržana (...).“²

¹ Antonin Novotny (1904–1975). Političar, član KPČ od 1921. Posle smenjivanja 1968. povukao se iz javnog života. – Od novijih radova koji se bave Čehoslovačkom 1968. godine ističemo: Ljubodrag Dimić, *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*, Tokovi istorije, 3–4, Beograd 2005, 205–232; Lj. Dimić, *Godina 1968 – ishodište nove Jugoslovenske spoljnopolitičke orientacije*, u: 1968 – četrdeset godina posle, zbornik, Beograd 2008, 339–373; Dragan Bogetic, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u svetu vojne intervencije u Čehoslovačkoj 1968. godine*, u: 1968 – četrdeset godina posle, 129–159; Jan Pelikan, *Jugoslavija i Praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku (jul 1968)*, u: 1968 – četrdeset godina posle, 97–127; J. Pelikan, *Pokušaj stvaranja jezgra čehoslovačke emigracije u Jugoslaviji nakon sovjetske okupacije Čehoslovačke u avgustu 1968. godine*, Tokovi istorije, 1–2, Beograd 2007, 81–106; Mile Bjeljac, *JNA na iskušenjima 60-ih godina prošloga veka*, u: 1968 – četrdeset godina posle, 379–417; Hrvoje Klasić, *Unutrašnjopolitičke i vanjskopolitičke aktivnosti Jugoslavije nakon intervencije Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 1968. godine*, u: 1968 – četrdeset godina posle, 519–547.

² Arhiv Jugoslavije, fond Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (dalje AJ, 507), fascikla 10, IX, 22/ II- 113. O istom videti i pismo koje je iz Državnog sekretarijata za inostrane

Posle januarskog plenuma 1968. CK KPČ, Antonjin Novotni je podneo ostavku na mesto prvog sekretara. Očigledna su, međutim, bila nastojanja da se on ukloni i sa položaja predsednika Republike. Novoformirana partijska većina hvaljena je u jugoslovenskoj štampi kao reformatorska i napredna. Jugoslovenski politički vrh pažljivo je pratio i procenjivao situaciju u Čehoslovačkoj ali ne kao nezainteresovana strana već sa simpatijama prema „novoj politici“ koja se stvarala oko novoizabranog prvog sekretara KPČ Aleksandra Dubčeka. O tome svedoči i zabeleška Miše Pavićevića, zamenika državnog sekretara za inostrane poslove, o razgovoru koji je vodio u svom stanu sa ambasadorom ČSSR Ladislavom Šimovićem dana 17. februara 1968. godine.³

U sukobu unutar čehoslovačke komunističke partije „jugoslovenski model“ odigrao je ključnu ulogu, odnosno to je bila tačka oko koje su se prelamale različite koncepcije. Novotni i njegove sve slabije i malobrojnije pristalice kritikovale su slepo preuzimanje jugoslovenskih primera i navodile kako SFRJ itekako ima i privrednih i međunarodnih problema da bi se njen primer olako podražavao. Radništvo Čehoslovačke hladno je dočekalo najavljene reforme. Ono je bilo zadovoljno dostignutim materijalnim i društvenim položajem tako da nije pokazivalo očekivanu zainteresovanost za promene. Protagonisti novog kursa morali su se više oslanjati na omladinu (pre svega studentsku), intelektualce, srednje slojeve kao i na podršku iz Slovačke.

Vredno svedočanstvo o situaciji u Čehoslovačkoj i o jugoslovenskim nastojanjima u vezi s tim, predstavlja zabeleška o razgovorima vođenim u Beogradu između sekretara Izvršnog komiteta CK SKJ Mijalka Todorovića i ambasadora ČSSR Ladislava Šimovića, 9. maja 1968. godine. Ambasador je došao po sopstvenom zahtevu i zadržao se sat i po. Istakao je goruća pitanja političkog života svoje zemlje: rehabilitaciju kojom treba da bude obuhvaćeno oko 40.000 osoba (koja bi državu koštala nekoliko milijardi kruna), usvajanje zakona kojima će se obezbediti sloboda govora, kretanja i udruživanja, pitanje federacije (pod ovim se podrazumevalo preuređenje unutrašnjih odnosa između Češke i Slovačke), održavanje kongresa (sa dilemom redovni ili vanredni?). Na interesovanje sagovornika o političkom stanju među industrijskim radništvom, ambasador je odgovorio: „Tako ima fabrika koje vide svoju budućnost u društvenoj i političkoj reformi, a s druge strane, ima fabrika u kojima preovladava socijalna demagogija i kojima odgovara uravnivilokva. Izvesnim radnim kolektivima je prihvatljiva politička reforma, ali strahuju od privredne reforme. Određenoj dezorientaciji doprinosi i novi stil u radu radia, televizije i štampe koji iznose razna mišljenja. Na takav stil rada radnička klasa do sada nije naviknuta. Pored toga, drugovi u CK su prezau-

poslove (DSIP) 24. novembra 1967. upućeno direktoru *Borbe* povodom nezadovoljstva koje je zvanični Prag iskazao pisanjem tamošnjeg dopisnika ovog lista Riste Bajalskog. (Arhiv Ministarstva inostranih poslova Srbije, fond Politički arhiv – ČSSR (dalje A MIP, PA-ČSSR), 1967, fasc. 25, dosjedje 2, br. 438701).

³ AJ, 507, fasc. 3, IX, 22/ I- 198.

zeti i nemaju vremena da idu u fabrike. Ima štrajkova sa zahtevima za povećanje plata, što demagoški faktori iskorištavaju za ubacivanje u političku situaciju. (...)

Odgovarajući na pitanje druga Todorovića kakve su primedbe Rusa u odnosu na unutrašnju situaciju Šimović kaže da su Rusi, u razgovoru sa Dubčekom, izrazili zabrinutost da bi pod uticajem ideološke ofanzive i špijunske diverzije imperijalizma buržoaski i liberalni elementi mogli dovesti u pitanje rukovodeću ulogu KP i da bi se ČSSR mogla vratiti buržoaskom režimu. Ambasador dodaje da je tačno da u ČSSR ima parola kao što su „Komiteti bez komunista“ ali da treba sagledati kakve i kolike snage predstavljaju oni koji takve parole lansiraju. On ponavlja da bi se moglo nastupiti sa represivnim merama ali da bi se time dovela u pitanje demokratizacija. (...) Na pitanje Šimovića kako je bilo tretirano pitanje ČSSR u razgovorima druga Predsednika u Moskvi drug Todorović kaže da su Rusi izrazili zabrinutost za događaje u ČSSR. Međutim, drug Tito im je rekao da treba imati poverenje u radničku klasu i Komunističku partiju ČSSR, jer ona najbolje razume svoje sopstvene probleme.⁴

Aprilski plenum (28. mart – 5. april 1968) označio je završetak višemeđenog perioda sukobljavanja u rukovodstvu KPČ i otvorio novo poglavlje u još burnijim političkim događajima koji će potresati ovu zemlju u narednih godinu-dve dana.

Nepotpisana *Informacija o unutrašnjem razvoju ČSSR i nekim spoljnopolitičkim implikacijama čehoslovačkih događaja*, upućuje nas u beogradsko viđenje čehoslovačkih turbulencija. Pisac ovog elaborata ocenjuje Aprilski plenum, kao i Akcioni program proizašao iz tog dokumenta, kao pobedu „progresivnih snaga“ u KPČ. Društvo je bilo opterećeno nizom protivrečnosti i kriza se poslednjih godina produbljivala. Preslikavajući jugoslovensku situaciju na čehoslovačke prilike, on konstatuje da su uzroci svemu „administrativno-centralistički sistem rukovođenja i konzervativno-dogmatska shvatanja uloge partije kao i sve-moć partijskog aparata“. Posle XX kongresa KPSS (1956) zahtevi „progresivnih“ su pojačani, a posebno su došli do izražaja na poslednjem kongresu KPČ održanom 1966. godine, na kojem je doneta odluka o početku privredne reforme i kada su mlađi kadrovi ušli u vrh Partije⁵.

„Od posebnog je značaja da je posle januarskog plenuma konfrontacija i kritika nosilaca konzervativnih shvatanja preneta iz foruma CK u partijske organizacije i u šиру javnost, čime se progresivni deo rukovodstva KPČ objektivno stavio na čelo širokog narodnog pokreta za demokratizaciju.“⁶

Dalje se ističe da „konzervativne snage“ još uvek imaju u CK preko trećine članova i da ih ne treba potcenjivati. Sovjetski Savez, koji nije više u stanju

⁴ *Isto*, 212, 2–4; 6.

⁵ Ovo korespondira sa jugoslovenskom slikom: 1965. počela je privredna reforma, 1966. na Brionskom plenumu smenjen je Aleksandar Ranković (potpredsednik SFRJ), počelo se isticati kao nepravilno rešavanje nacionalnog pitanja (nasilje UDB-e prema Albancima na Kosovu, centralizam i unitarizam – pripisivani su srpskim kadrovima i njihovoj prevlasti u organima federacije).

⁶ AJ, 507, fasc. 10, IX, 22/ II-125, 3.

da bitnije utiče na unutrašnja kretanja u pojedinim socijalističkim zemljama, prisiljen je da se „prilagođava novonastaloj situaciji“ pri čemu se kao primeri njegovog „prilagođavanja“ navode Jugoslavija, Rumunija i Čehoslovačka! Zapad pak, elastično i trezvено reaguje, posebno njegove „progresivne snage“, ali istovremeno ima interesa da oslabi „lager“ (Varšavski ugovor).⁷

„Pobeda progresivnih snaga na aprilskom plenumu i dalje mere koje će uslediti, naročito na ekonomskom planu, objektivno stvaraju povoljne uslove za dalje produbljivanje odnosa između Jugoslavije i ČSSR u svim domenima, a posebno u oblasti privredne saradnje. Samostalnija i elastičnija spoljna politika ČSSR, posebno njena orijentacija na aktivniju ulogu u Evropi, doprineće takođe većoj saradnji i na međunarodnom planu.“⁸

Jugoslovenska narodna armija i situacija u Čehoslovačkoj

Tokom kritičnih godina (1967–1969) između Jugoslovenske narodne armije (JNA) i Čehoslovačke narodne armije (ČSNA) postojala je jako dobra saradnja i to kako pre i uoči same intervencije tako i posle nje. Upravo tih godina tekle su zamašne vojne nabavke naoružanja iz fabrika u Čehoslovačkoj. Negativan stav jugoslovenskog vrha o intervenciji nije uticao da se kupovina oružja obustavi. Izgleda da je to bio obostrani interes. Tokom 1967. godine, osim kurtoaznih razmena čestitki povodom državnih i armijskih praznika, vredno je zabeležiti odmor u Čehoslovačkoj na kome je bio general-pukovnik Rade Hamović, generalni inspektor JNA. O tom turističko-lovačkom boravku u vremenu od 19. do 26. novembra 1967. general je sastavio službenu belešku.⁹ U šturom izveštaju Hamović naglašava da je bio veoma ljubazno primljen i da je upadljiva bila želja domaćina za produbljivanje saradnje dve armije. Njegov sagovornik, načelnik Generalštaba ČSNA, armijski general Otokar Ritirž (Otakar Ritíř) predlagao je i „neki čvršći plan“ za saradnju dve vojske, a Hamović mu je izneo mišljenje da će biti dovoljna obostrano korisna razmena iskustava o vojno-tehničkoj saradnji, kooperaciji u vojnoj industriji i slično. Domaćini nisu pravili aluzije na potrebu približavanja SFRJ Varšavskom ugovoru. Čehoslovački sagovornici su upadljivo insistirali na organizovanoj razmeni odmora vojnih lica i njihovih porodica. (Tih godina veliki broj turista iz ČSSR letovao je na Jadranu, a među njima i oficiri). Hamović je, iz više razgovora vođenih u četiri oka sa neimenovanim vojnim ličnostima, zapazio kako je u ČSSR primetno nastojanje za veću samostalnost sop-

⁷ Isto, 8.

⁸ Isto, 9 (podvukao N. P.). U poslednjoj rečenici misli se na saradnju ČSSR i SFRJ na međunarodnom polju. O akcionom programu videti: *Čehoslovački put u socijalizam. Akcioni program partije*, Politika, Beograd 11. april 1968, 4.

⁹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, fond JNA (dalje A VII, JNA), kutija 5, fascikla 5, redni broj 3, listovi 1–3.

stvene politike i traženje novih puteva razvoja, kao i za rešavanje nacionalnog pitanja.¹⁰

Vojni izaslanik JNA u Pragu, pukovnik Blagoje Misajlovski, pratio je na osnovu ličnih kontakata sa oficirima ČSNA, drugim vojnim izaslanicima i pripadnicima diplomatskog kora prilike u zemlji-domaćinu. U zbirnom izveštaju o političkim previranjima i ulozi vojske za period oktobar 1967– kraj marta 1968. godine, on iznosi niz podataka o zakulisnim igrama.¹¹ Tokom oktobra, kako se navodi, najuže partijsko rukovodstvo podelilo se oko pitanja razdvajanja funkcija Novotnog (napuštanja položaja prvog sekretara KPC – N. P.). Na predsedništvu CK KPČ odnos snaga je bio pet prema pet. Potom su u Pragu izbile demonstracije studenata prouzrokovane slabim grejanjem i isključivanjem struje u domovima, u kojima je intervenisala i milicija. Dublje povode za ovaj gnev izvestilac vidi u „srdžbi protiv okrutnog sistema“. Novotni, uvidevši šta mu se spremi, donosi odluku da izvrši kadrovske promene u vojsci. Početkom decembra mobilisano je ljudstvo za tenkovsku diviziju koja, pred najavljeni plenum CK, treba svojim pokretima da izvrši pritisak na rad ovog organa. *Naredbu o tome potpisuje general-pukovnik Janko Vladimir*, dok je ministar odbrane Lomski boravio u Moskvi a načelnik Generalštaba Ritirž u Beogradu. U to vreme se na ulicama Praga viđaju vojne patrole. Zakazani plenum se odlaže sa 13. na 19. decembar. Dan ranije završene su „vežbe“ tenkovske divizije. Na oficirima se opaža uznemirenost. Plenum koji je iscrpljujuće potrajaо danima, prekida se zbog božićnih i novogodišnjih praznika. Sukob je oštar i Novotni gubi podršku. (Očito da vojne jedinice koje su trebale da utiču na tok zasedanja nisu to učinile. – N. P.). Poslednjeg dana pred prekid Novotni nudi ostavku a CK odbija da je prihvati. Prekid zasedanja Novotni koristi za pokušaje da obezbedi svoj opstanak. On 28. decembra u vili „Vorlik 10“ drži sastanak sa grupom vojnih starešina. Sastanku prisustvuju generali Mamula (načelnik u CK zadužen za bezbednost), Šejna i Ritirž. Posle ovog sastanka vrše se pripreme u Ostravi za vojnu intervenciju u Slovačkoj (suzbijanje nacionalizma). Međutim, ništa se ne dešava. Nastavak plenuma od 3. do 5. januara 1968. protiče u daljem zaoštravanju i polarizaciji, glasinama i neodređenosti. Ipak, *vojska i policija ništa nisu preduzele da utiču na ishod plenuma koji je bio negativan po Novotnog i njegove pristalice*. Poslednjeg dana sastanka, Mamula i Šejna pripremili su rezoluciju podrške Novotnom i prikupljali za nju potpise u armijskom koru. Ovaj dokument potpisuju mnogi oficiri zaposleni u Ministarstvu odbrane. Međutim, već je bilo prekasno. Rezolucija stiže u CK posle za-

¹⁰ Ono što je Hamović prečuo u izveštaju donosi referat vojnog izaslanika iz Praga, iz aprila 1968. U njemu se kaže: „26. novembra na ručku u vili „Vorlik 10“ priređenog za gen.-puk. Hamovića gen. maj. Čepicki [prvi zamenik načelnika generalštaba] napada našeg ambasadora zbog pisanja „Borbe“ o stanju u KPČ i ukazuje da (su) se naši dopisnici za informacije mogli obratiti MNO i da armija stoji iza vlade i partije. Poseta gen. Hamovića u ČSSR protekla u znaku prijateljstva i saradnje okružen prijateljstvom i pažnjom, posebno Nač. GŠ ČSNA.“ – A VII, JNA, arh. br. 20047, fasc. I, r. br. 18, str. 2.

¹¹ A VII, JNA, 20047, I, 18, 1–8. Dokument datiran sa 11. aprom 1968.

vršetka plenuma!!! Novotni je već podneo ostavku a na njegovo mesto izabran je Aleksandar Dubček.

„Istaknutu ulogu igraju sredstva informisanja. Sve jasnije izbija u javnost sukob koji nastao na plenumu. *Jugoslavija i njena iskustva su sve prisutnija.* (...) 16. I delegacija ČSNA sa Lomskim, Ritiržem i Prhlikom posećuje Dubčeka, čestitala na izboru i izrazila lojalnost i podršku zaključcima januarskog plenuma. Posledice potpisnika (treba: po potpisnike – N. P.) Šejnne rezolucije se zapažaju. Nemir i neizvesnost kod nekih potpisnika je evidentna. Neki su bolesni, neki su otišli na rekreativnu. *Šejna neredovno dolazi na posao i često poboljeva. Formirana komisija koja ispituje držanje armije za vreme plenuma.* (...) Sredinom februara uhapšen je ppuk. Moravec, sekretar gen. Šejne i član Gl. komiteta KPČ [u Armiji]. Hapšenje izvršeno u vezi kriminalne delatnosti ovoga oko preprodaje semena i njegove delatnosti, koja nije u skladu sa odlukama januarskog plenuma CK KPČ. Armijsko rukovodstvo još čuti. Na prijemima zapažam da mi češki oficiri slobodnije prilaze, razgovaraju samnom, ističu da se slažu sa onim što se dešava kod njih, da su Česi branili SKJ u Budimpešti (sastanak komunističkih partija zemalja Varšavskog ugovora – N. P.) itd. Sovjetski armijski i civilni predstavnici na proslavama povodom 50-godišnjice SA i 25-godišnjice bitke kod Sokolova ističu u svojim pozdravima Lomskog, Ritirža i Janka. (...) 14. marta gen.-puk. Janko Vladimir izvršio samoubistvo. (...) Tih dana Načelnik GŠ podneo zahtev za penziju. Sutradan zam. Nač. GŠ gen. mjr. Čepicki samoinicijativno daje novinarima izjavu o merama na sprovođenju akcionog programa u ČSNA, o begstvu Šejne¹² i posledicama i izražava svoje čvrsto uverenje da nije zloupotrebljena ar-

¹² General Šejna, predsednik Glavnog komiteta KPČ u Armiji, prebegao je krajem februara 1968. u SAD! Pripadao je, po sveopštem uverenju, „konzervativcima“ koji su tokom januarskog plenuma pokušavali da održe na vlasti Novotnog. Sjedinjene Države su odibile da ga isporuče, ukoliko je takav zahtev ČSSR uopšte bio ozbiljan? Ovo spektakularno bekstvo pokazuje još jednom da u politici često stvari nisu onakve kakvim ih vidimo na javnoj sceni. Još je sumnjivije to što je Šejna na Zapad prebegao preko Jugoslavije! O tome svedoči jedan zanimljivi dokument: 29. februara 1968. ministar odbrane Lomski zamolio je na jednom prijemu (?) jugoslovenskog vojnog izaslanika da jugoslovenski organi zadrže i vrati u Čehoslovačku Šejnu jer se ovaj nalazi u bekstvu. Kasnije je u službenom dopisu naznačen i broj automobila kojim je general putovao. Vojni izaslanik ističe da je prema zvaničnim podacima Šejna izašao iz ČSSR 25. februara a da je prva intervencija usledila tek četiri dana kasnije! / A MIP, PA – ČSSR, 1968, fasc. 29, dosije 11, br. 47940./ Još je misteriozniji kraj doživeo Jozef Brestjanski, zamenik predsednika Vrhovnog suda ČSSR. On je 29. marta 1968. izašao iz svog radnog kabineta noseći poveliku torbu. Brestjanski je bio zadužen za političke rehabilitacije. Iste večeri mađarski pogranični organi (!) obratili su se jugoslovenskim kolegama sa molbom da uhapse Brestjanskog koji je po njihovim saznanjima u bekstvu preko teritorije Jugoslavije. Inače, Brestjanski je bio dobar prijatelj prethodno odbeglog Šejne. Savezni SUP obavestio je tek sutradan sve svoje organe i Komandu pograničnih jedinica JNA o ovome. *Tek 1. aprila ambasador Šimović obratio se u ime čehoslovačke vlade službenim zahtevom da se utvrdi da li je Brestjanski na području SFRJ.* Sutradan, 2. aprila, Šimović je telefonom obavestio načelnika u DSIP-u da je Brestjanski pronaden obešen u jednoj šumi blizu Praga! Gde je proveo vreme od nestanka do pronalaženja leša niko nije utvrdio. (A MIP, PA-ČSSR, 1968, fasc. 28, dosije 17, br. 410643).

mija protiv partije. (...) U javnosti masovni sastanci, radio i televizija vrše direktnе prenose. *Najaktivniji Smrkovski, Šik i Golštikar stižu svuda da govore i odgovaraju na stotine pitanja.* 22. marta demisionirao Novotni sa položaja predsednika republike. (...) Plenum CK počeo 28. marta. Od njega se mnogo očekuje. Pored usvajanja akcionog programa, treba da reši i brojna kadrovska pitanja, nagomilana brojnim ostavkama u CK, vradi, Narodnoj skupštini, okružnim komitetima KP i odborima i predloži predsedniku republike, koga skupština treba da izabere 30. marta. *Na prvi dan plenuma grupe omladinaca nose transparente Pragom. Na njima istaknuta imena Cisarža, Svobode i Smrkovskog.* (...) Od 11 kandidata jednoglasno odlučeno da se Narodnom frontu i Narodnoj skupštini predloži arm. gen. Ludvig Svoboda. (...) možemo slobodno konstatirati da je u borbi za očuvanje svoje vlasti Novotni ozbiljno računao na armiju i snage bezbednosti. Zašto nije došlo do primene oružane sile i pored pomenutih mera, preduzimanih u ovom periodu, nije još jasno.“¹³

Povodom petojanuarske smene na kormilu partije vojni izaslanik Bugarske je dao sledeći komentar: „Novotni je trebao da uzme batinu“. Vojni izaslanik SSSR je u neverici vrteo glavom na uveravanja da se dotadašnja politika prema socijalističkom bloku neće menjati. Poljski vojni predstavnik je ocenio da pripadnici nove vlasti predstavljaju „grupu ljudi, koja gleda samo vlastite interese a na štetu socijalističke republike Čehoslovačke“. Samo je vojni izaslanik Rumunije podržavao novi kurs kao „unutrašnju stvar Čehoslovačkih ljudi“. Mađarski ataše je izbegavao da se izjasni.¹⁴

U sledećoj informaciji iz Praga, vojni izaslanik Misajlovski opisuje tok konferencije komunista Ministarstva narodne odbrane od 6. do 8. aprila.¹⁵ Na ovom sastanku „objašnjeno“ je kako je došlo do (mrvorodjene) rezolucije od 5. januara kojom se podržavao Novotni. Navodno, bivši prvi sekretar partijske organizacije u Armiji, general Šejna, nametnuo je takvu rezoluciju za koju su glasali svi osim generala Dzura koji se usprotivio. (U novoj vradi formiranoj aprila 1968. general Martin Dzur zauzeo je mesto ministra narodne odbrane. Na tom mestu ostaće i posle intervencije Varšavskog ugovora – N. P.) Naravno, isti ljudi koji su podržavali Novotnog i potpisali rezoluciju sada su imali sasvim suprotno mišljenje i krivicu su tražili u odbeglom Šejni i drugim vojnim rukovodiocima

¹³ A VII, JNA, 20047, I, 18, str. 4–7 (podvukao N. P.).

¹⁴ *Isto*, 9, str. 1–2. („Informacija: Događaji u ČSSR i ČSNA u očima vojnih predstavnika soc. zemalja“, Prag, 9. mart 1968). Poljak je mogao stajati pod svežim utiscima studentskih demonstracija održanih 8. i 9. marta u Varšavi, čiji je neposredan povod bilo skidanje sa pozorišnog reperetoara dela Adama Mickjevića (Mickiewicz) „Zadušnice“. Autor je poljski pisac epohe nacionalnog romantizma 19. stoljeća a predstava je, osveživši istorijsko sećanje na vreme ruskog carizma, izazvala antisovjetske i antiruske porive. Poljsko rukovodstvo nije popustilo pred zahtevima demonstranata ocenjujući ih kao nacionalizam, zaveru imperialista i cionista, a za njene pokretače iznutra označilo je deo rukovodstva koji je iz ličnih pobuda nahuškao studente. Novo čehoslovačko rukovodstvo pružalo je moralnu podršku zahtevima u Poljskoj jer su oni bili suštinski istovetni njihovim.

¹⁵ *Isto*, 14, 1–3. Informacija od 15. aprila 1968.

koji su ih „slabo informisali“ o događajima. Većina diskutanata zahtevala je odavanje partije od političkih organa u Armiji, stvaranje partijskih organizacija koje bi nezavisno od komandovanja mogle *kritički da ocenjuju rad komandi ali bez prava odlučivanja i naređivanja* (?!). Na ovom sastanku počelo se sa nacionalnim prebrojavanjem. Izneti su podaci o rukovodećim kadrovima u vojci iz kojih se vidi da nesrazmernu većinu (posmatrano prema udelu u brojnom stanju stanovništva) zauzimaju Česi na uštrb Slovaka.¹⁶

Novoizabrani šef KPČ, Aleksandar Dubček, rođen je 1921. godine u Slovačkoj, u naprednoj radničkoj porodici. Godine 1925. porodica Dubček preselila se u SSSR zajedno sa još 300 komunista kako bi pomogli izgradnju prve socijalističke zemlje. Dubčekovi su ostali u SSSR do 1938. kada se vraćaju u Čehoslovačku. Aleksandar Dubček 1939. godine, tada već pod okupacijom Trećeg rajha, postaje član ilegalne KPČ. U ratnim godinama 1942–1944. radi u Škodinim zavodima u Dubnici nad Vahom gde ilegalno deluje. Odmah po izbijanju ustanka u Slovačkoj 1944. godine aktivno mu se priključuje. Dva puta je ranjen. Posle oslobođenja radio je u raznim partijskim forumima. Godine 1958. završio je Visoku političku školu u Moskvi, a 1963. izabran je za prvog sekretara CK KP Slovačke. Sa te funkcije je januara 1968. prešao na mesto prvog sekretara CK KPČ. Predvodio je delegaciju KPČ na Osmom kongresu SKJ.¹⁷

U jednoj internoj informaciji Odeljenja za međunarodne veze CK SKJ iz aprila 1968. prenose se ocene Dubčeka i Cesarža o situaciji.¹⁸ U poverljivom razgovoru sa neimenovanim predstavnikom neke KP, Dubček je izneo planove za uvođenje liberalne privrede koju će karakterisati tržišne zakonitosti i ocenio da se to ne može sprovesti bez problema i potresa jer će prouzrokovati socijalne lomove. Novo rukovodstvo je svesno određenih rizika koje nova politika nosi sobom. Radnička klasa je pasivna i ravnodušna prema promenama. Ali je ista pasivnost tokom promena, pasivnost u odnosu na stari sistem, delovala olakšavajuće kod preuzimanja vlasti. Dubček i Cesarž se ne pribjavaju moguće posredne sovjetske intervencije preko ČSNA imajući u vidu događaje do kojih je došlo neposredno pred januarski plenum. Novo rukovodstvo smatra da uslovi za sovjetsku intervenciju nisu povoljni jer „ČSSR danas nije sama“. Ona uživa podršku međunarodne javnosti, nekih socijalističkih zemalja (ne samo Jugoslavije). Teško da bi SSSR u čijem rukovodstvu postoji podeljenost rizikovao u ovakvim uslovima svoj prestiž.¹⁹

¹⁶ Istovetnu politiku beležimo u Jugoslaviji krajem 1960-ih i u godinama do konačnog raspada SFRJ. Tada su ne samo u organima sve slabije federacije već i u JNA postavljeni kadrovi po „nacionalnim ključevima“ i u tome su se, po ondašnjim merilima, ispoljavali demokratizam i ravnopravnost.

¹⁷ AJ, 507, fasc. 10, IX, 22/II-120. – Dubček je posle vojne intervencije i političkog previranja, 1969. godine odstupio sa mesta prvog sekretara CK KPČ. Naredne godine bio je isključen iz KPČ (*Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 2, Zagreb 1977, 423).

¹⁸ AJ, 507, fasc. 10, IX, 22/II-126.

¹⁹ U sovjetskom rukovodstvu je zaista postojala podeljenost oko intervencije u ČSSR. Pod još nekim socijalističkim zemljama verovatno se mislilo na Rumuniju.

U nedatiranom dokumentu Druge uprave²⁰ Državnog sekretarijata za narodnu odbranu (DSNO) o sovjetskim jedinicama u ČSSR i o stanju u ČSNA, koji je pisan krajem jula 1968, elaborira se prisustvo snaga Sovjetske armije:

„Čehoslovačka je do skora bila jedina od zemalja članica VU, koja se na području Srednje Evrope neposredno graniče sa kapitalističkim državama, u kojoj nisu stacionirale jedinice sovjetske armije. Mogućnost da se snage VU za stalno razmeste na teritoriji ČSSR prvi put se spominje tokom sadašnjih događaja u toj zemlji. 22. maja ministar inostranih poslova SR Nemačke Brant, iznosi „pouzdane podatke da VU planira premeštanje 11.000 vojnika VU u ČSSR i njihovo stacioniranje na zapadnim češkim granicama“. Predstavnik sovjetske ambasade u Bonu ocenio je Brantovu izjavu, kao „početak mobilizacije svetskog javnog mnjenja protiv napora KP ČSSR i socijalističkih zemalja koje žele očuvati socijalistički sistem u Čehoslovačkoj“. Polovinom maja, Sovjeti su tražili saglasnost Čehoslovačke da po završenim manevrima u Poljskoj, tri njihove tenkovske divizije „pređu preko njihove“ teritorije u Mađarsku. Česi su njihov zahtev odbili. Dolazak jedinica SA, koje se sada nalaze u Čehoslovačkoj, samo je donekle povezan sa nedavno izvedenom komandno-štabnom igrom VU u Čehoslovačkoj. Početkom aprila, maršal Jakubovski, vrhovni komandant snaga VU, postavio je čehoslovačkom rukovodstvu zahtev da se na teritoriji ČSSR održe KŠRI.²¹ Saglašavajući se sa održavanjem ove igre, Čehoslovaci su pristali da na njihovu teritoriju privremeno pređe, pored igrajućih komandi, i izvestan broj savezničkih jedinica neophodnih za organizaciju i izvođenje KŠRI. Na osnovu ovog sporazuma, na teritoriji ČSSR trebali su preći: Komanda VU, komande dveju sovjetskih opštevojnih armija i jedne vazduhoplovne armije i po jedna komanda armije Mađarske i Poljske. Komande armije uključuju u vežbu i svoje potčinjene komande divizija. Dogovoren je da komande armija i divizija dovedu svoje jedinice za vezu, snabdevanje, transport i sanitetsko obezbeđenje, dok će dejstvo svih jedinica markirati isključivo jedinice ČSNA.

Do 20. juna sve savezničke komande i jedinice ušle su na teritoriju Čehoslovačke, a nešto kasnije pojatile su se i posebne sovjetske jedinice koje su, mimo dogovora, preuzele markiranje dejstva nekih igrajućih jedinica SA. Prema raspoloživim podacima, sovjetske jedinice dovedene su u Čehoslovačku iz DR Nemačke, NR Poljske a neke, verovatno iz SSSR. Što se tiče jačine sovjetskih snaga službeno se pomije broj od oko 16.000 ljudi, međutim, moguće je da je taj broj i veći. Dok su se mađarske jedinice povukle sa čehoslovačke teritorije odmah po završetku KŠRI, a poljske do 15. o. m.,²² sovjetske snage se skoro u celi ni i danas nalaze u ČSSR. Smatra se da je do 15. o. m. Čehoslovačku napustilo svega oko 1.500 sovjetskih vojnika i starešina, međutim, Sovjeti su u međuvremenu dovukli neke nove jedinice i organizovali masovan ulaz „turista“ i drugih

²⁰ Druga uprava Generalštaba JNA bavila se obaveštajnim poslovima.

²¹ Komandno-štabne ratne igre.

²² Juli 1968.

sovjetskih građana čija pojava u Čehoslovačkoj u ovom momentu je veoma problematična.

U Čehoslovačkoj se još uvek nalaze: – Vrhovna komanda snaga VU, – Komanda prikarpatskog VO,²³ – Komanda vazduhoplovne armije, – jedan tenkovski puk, – oko dva motostreljačka puka, – izvestan broj nižih rodovskih jedinica, – jedinice za opsluživanje.

Najviši državni rukovodioci Čehoslovačke uporno insistiraju na odlasku ovih jedinica iz ČSSR. Maršal Jakubovski je obećao da će sovjetske trupe biti evakuisane do 21. o. m. Ovo obećanje se u Pragu prima sa dosta bojazni, s obzirom da se Jakubovski poziva na isključivo pravo Vrhovne komande da odluči o stacioniranju snaga VU na teritorijama članica ugovora, kao i na potpisani tajni ugovor sa Novotnim u kome se predviđa da sovjetske trupe mogu ući u ČSSR kada je ugrožena njena bezbednost. (...) Čehoslovačko državno i vojno rukovodstvo osuđuje ovaku interpretaciju Ugovora, osporava pravo Vrhovnoj komandi da donosi jednostrane odluke i najavljuje preduzimanje mera za reviziju ugovora. (...) *Tokom poslednjih događaja u Čehoslovačkoj, ČSNA je bila objekat izložen aktivnosti kako pristalica Novotnog tako i snaga koje (su) povele proces demokratizacije u ČSSR. U tom pogledu presudan značaj imala je borba za prestiž u vrhovnom rukovodstvu ČSNA. Brzim akcijama pristalica Dubčeka, na decembarskom i januarskom Plenumu CK KPČ, onemogućeno je pretvaranje ČSNA u instrument stare politike. Progresivne snage su, očigledno, pravilno ocenile od kakvog je značaja za preporod činjenica što je armija u presudnom momentu istrgnuta ispod uticaja Novotnog. Međutim, taj prvi uspeh trebalo je potpuno obezbediti. Jedna od najradikalnijih mera koja je u tom pogledu dosad prilično uspešno sprovedena, bilo je udaljavanje pristalica Novotnog iz ČSNA ili sa odgovornih funkcija. (...) Za vreme od 6 meseci ČSNA je ostala bez skoro kompletног rukovodstva koje je njome rukovodilo godinama. Iz najviшeg rukovodstva uklonjeno je preko 10 generala, među kojima su ministar odbrane general Lomski i načelnik GŠ general Ritirž. (...) Kadrovske promene, pre svega smena generala Lomskog, nepovoljno su primljene od strane vojnih rukovodstava nekih socijalističkih zemalja. U tome su vojna rukovodstva SSSR-a, Bugarske, Poljske i DR Nemačke videla slabljenje ČSNA, a time i oružanih snaga VU u celini. Smena nekih kadrova je ocenjena u ČSSR kao nužna mera. Bilo je potrebno da se neki od njih, kompromitovani bekstvom generala Šejne, udalje sa položaja kako bi se pristupilo izradi novih planova sa novim ljudima. Promene izvedene u organizaciji partijskog života (odvajanje partijskih od političkih organa), smanjenje kompetencija Glavne političke uprave kao i kadrovske promene, ukazuju na moguće smanjenje borbenе gotovosti ČSNA, ali se ne bi moglo govoriti o nekoj dezorganizaciji kako se to tvrdilo u SSSR i drugde. Treba imati u vidu da je većina strateškog kadra ČSNA uverena u neophodnost povezivanja na vojnem planu u okviru VU. (...) Treba međutim, računati da ČSNA igra prvorazrednu ulogu i u planovima SSSR-*

²³ Vojnog okruga.

a i drugih članica VU i da će od njihove procene stanja u ČSNA u mnogome ovisiti i njihove konkretnе akcije.²⁴

Državni sekretarijat za inostrane poslove prosledio je predsedniku Republike kao i CK SKJ Informaciju o situaciji u ČSSR, koju je preneo Otpovjednik poslova Ambasade SSSR, 11. VII 1968. godine.²⁵ Ova Informacija zapravo predstavlja negativno reagovanje KP SS već i još četiri partije koje su učestvovali na savjetovanju u Varšavi (Bugarska, NDR, Mađarska i Poljska) na kojem je razmatrano stanje u čehoslovačkoj partiji i državi.

Tih dana, posle sastanka komunističkih partija u Varšavi i dramatičnog pisma u kome se upozorava na stanje u Čehoslovačkoj, pojačane su diplomatske i obaveštajne veze Zapada prema delu novog rukovodstva u Pragu. O tome svedoči jedan dokument iz Beča:

„Događaji u ČSSR, naročito posle varšavskog pisma, naveli su vladu Austrije na daljnja popuštanja i smanjenje zahteva u cilju da što pre regulišu obaveze i potpuno normalizuju odnose. U skladu s tom linijom gensek MIP Plaćer se ponovno inkognito sastao 27. jula u Bratislavi sa svojim čehoslovačkim kolegom. Na ovom sastanku on je izneo da je austrijska strana spremna na daljnju redukciju svojih potraživanja. Tako npr. Austria odstupa od ranijih zahteva da Čehoslovačka treba da nadoknadi oduzetu imovinu onim austrijskim građanima koji su pre II svetskog rata bili češki državljanji.²⁶ U austrijskom MIP-u se smatra da je ovaj poslednji ustupak vrlo povoljan za ČSSR i da nema više razloga za odgovlačenje susreta na nivou eksperata. (...) Takoder dao do znanja [Plaćer] da je Austria i pored svojih teškoča spremna dati ČSSR povoljan kredit u visini do dvesta miliona USA dolara./ Prema informacijama našeg izvora austrijska vlada je ovaj korak prethodno usaglasila sa vladama USA i SRN./ (...) Na koordinacionom sastanku MIP-a, MUP-a i predstavnika Ministarstva odbrane od 22. jula, raspravljalo se o instrukcijama koje su upućene armiji, policiji i žandarmeriji. U instrukciji Ministarstva odbrane stoji da sve jedinice koje se nalaze na potezu prema granici ČSSR moraju biti u pripravnom stanju „tri“, što znači da jedna trećina sastava mora noću biti u stanju pripravnosti. U slučaju da dođe (do) vojne intervencije SSSR-a u Čehoslovačkoj, vojne jedinice imaju zadatak da zatvaraju dubinu teritorije, da preuzimu delimično regulisanje saobraćaja, kao i održavanje javnog reda u pograničnom reonu. Sastanku nisu prisustvovali ministri odbrane i inostranih poslova, kako bi se u slučaju provale mogli disertirati.²⁷

²⁴ AJ, 507, fasc. 10, IX, 22/ II-136, listovi 10–14 (podvukao N. P.).

²⁵ Isto, fasc. 26, IX, 119/ III-67, str. 1–8. Na kraju dokumenta stoji napomena da originalni tekst informacije na ruskom jeziku otpovjednik poslova Kuznjecov nije predao već ga je pročitao a prevodilac integralno zabeležio.

²⁶ Reč je o Nemcima i Austrijancima koji su 1945. bili prognani iz obnovljene Čehoslovačke Republike.

²⁷ AJ, 507, fasc. 11, IX, 22/II-146, l. 25–26 (podvukao N. P.). „Mere austrijske vlade u vezi dogadaja u ČSSR“ (ovaj dokument je iz Odeljenja za međunarodne veze CK SKJ).

Samo desetak dana pre vojne intervencije Josip Broz Tito je boravio u službenoj poseti Pragu, na čelu delegacije SKJ. Do posete je zapravo trebalo doći već 31. jula, ali je zbog sastanka sa delegacijom SSSR u Černi (pogranično mesto između dve zemlje na čehoslovačkoj strani – N. P.) koji se odužio i bio dramatičan zatraženo iz Praga njegovo odlaganje. Taj sastanak je zapravo bio poslednji pokušaj da se rukovodstvo ČSSR privoli na konkretne akcije protiv desničarskih snaga koje su ubrzano nastupale kroz medije i u praksi obnovljeni višepartizam. Samim tim, bila je odložena i poseta rumunske delegacije.²⁸ Do sastanka je došlo 9. i 10. avgusta u dvorcu Hradčani. O čemu je Tito razgovarao sa Dubčekom, Svobodom i ostalima može se zapaziti iz podsetnika koji je za tu priliku imao pred sobom:

„Akcenat na principima pune ravnopravnosti, svestrane ravnopravne saradnje i nemešanja u unutrašnje poslove. Trebalo bi izneti naša konkretna iskustva u razvijanju svestranih međunarodnih odnosa na osnovama poštovanja ravnopravnosti. (...) Međutim ne treba ni jednog trenutka imati iluzije u pogledu odnosa zapadnih država prema socijalističkim državama, a posebno prema Čehoslovačkoj. Takođe ne bi trebalo imati iluzija da bi Čehoslovačka dobila odmah neku značajniju ekonomsku pomoć Zapada. (...) Prenagljeni potezi mogu samo da štete interesima samostalnog puta Čehoslovačke i njene nezavisnosti. (...) Široka prava radnicima, neposrednim proizvođačima – to je garantija za jačanje socijalističkih pozicija i za stabilizaciju stanja u zemlji. Širenje i jačanje prava neposrednih proizvođača to je osnovno za izgradnju i razvoj demokratskih socijalističkih odnosa. Prava radnim kolektivima i neposrednim proizvođačima, to je neuporedivo važnije i značajnije od „slobode štampe“ i sličnog. Uopšte ne bi dobro bilo da se u ovoj fazi daje toliki akcenat na slobodu štampe i druge klasične političke slobode, već bi trebalo akcenat da bude na položaju i uslovima rada i odlučivanja neposrednih proizvođača. U tom pogledu mogu da se iznesu naša bogata iskustva. Problem federacije, odnosno potpune ravnopravnosti Čeha i Slovaka je veoma značajno pitanje. Tu možemo da iznesemo naša velika iskustva. (...) Naša iskustva govore o tome da se ne sme ovo rešavati korak po korak, kap po kap, već da treba ići na definitivno rešenje. Odlučno protiv stvaranja više-partijskog sistema. Potrebno je razvijati i jačati Narodni front. Svako popuštanje pred zahtevima o stvaranju više-partijskog sistema bilo bi veoma štetno za socijalistički društveni razvitak u Čehoslovačkoj. (...) Mi možemo da iznesemo naša iskustva u razvitu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (...) Iskustva sa Mađarskom su pokazala da je Nađa upropastilo upravo to što je dozvolio uvođenje više-partijskog sistema, a što radnicima i radnim kolektivima nije otvorio perspektivu većih prava i veće uloge u odlučivanju. Za radnike i neposredne proizvođače ne može biti privlačna ideja o više-partijskom sistemu. (...)“²⁹

²⁸ Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet Predsednika Republike (dalje A JBT, KPR), I-2. (Titova poseta ČSSR 9–11. avgusta 1968. Telegram iz Praga Ambasade SFRJ, br. 458/ 30. juli 1968).

²⁹ Isto (podvukao N. P.). („Podsetnik za razgovore u Pragu“)

Tokom noći 20/21. avgusta 1968. pet armija članica Varšavskog ugovora prodrlo je svojim oklopnim, pešadijskim i desantnim trupama u ČSSR. Bez otpora su ovladali čitavom površinom Čehoslovačke dok su trupe ČSNA ostale u kasarnama. Od ranog jutra, telegrafske agencije su prenosile dramatične vesti iz Praga.

Istoga dana kada je počela vojna intervencija sovjetska ambasada u Beogradu uručila je, preko prvog sekretara Ostrovidova, u 12,30 časova u Odeljenju za međunarodne veze CK SKJ tekst kojim obaveštava o preduzetom. Ovaj dokument adresovan je na sekretara Izvršnog komiteta SKJ Mijalka Todorovića:

„CK Bugarske KP, Mađarske SRP [Socijalističke radničke partije], JSPN [Jedinstvene socijalističke partije Nemačke], Poljske Ujedinjene radničke partije i KP Sovjetskog Saveza smatraju svojom obavezom da vas obaveste da nam se većina članova Predsedništva CK KPČ i vlade ČSSR obratila s molbom da čehoslovačkom narodu ukažemo neophodnu pomoć u borbi protiv desnih antisocijalističkih i kontrarevolucionarnih snaga, pošto je, kao rezultat razvoja događaja u ČSSR, nikla realna pretnja kontrarevolucije i gubitka tekovina socijalizma. (...) Namjere kontrarevolucionara, antisocijalističkih snaga i organizacija sastojale su se u tome, da, vršeći pritisak kroz sredstva masovne informacije i drugim putevima na delegate vanrednog 14. kongresa, postignu izbor novog CK, prvenstveno od desnih revizionističkih elemenata, a poslije kongresa da raspišu prevremene izbore za narodnu skupštinu i mjesne organe vlasti pod parolom „Ne birati komuniste“. (...) Apsolutno je očigledno da reakcija ne bi mogla voditi organizovanu ofanzivu na socijalizam, na KPČ, ako se ne bi koristila podrškom niza odgovornih ličnosti u državnom i partijskom rukovodstvu Čehoslovačke, koje zauzimaju desno revizionističke ili direktno antisocijalističke pozicije. (...) Zaštita socijalizma u Čehoslovačkoj – nije samo unutrašnja stvar naroda te zemlje, već je to, kao što vi shvatate – problem osiguranja bezbednosti naših zemalja, problem odbrane pozicija svetskog socijalizma. (...) prelaz Čehoslovačke u lager kapitalizma označio (bi) krupni poraz svetskog socijalizma i međunarodnog revolucionarnog pokreta. Ne može se gubiti iz vida da bi takav prelaz, ukoliko bi do njega došlo, stvorio pretnju za bezbednost i drugih socijalističkih zemalja. (...) Mi smo svesni toga da će buržoaska propaganda podići sada pomamnu antisocijalističku kampanju i vikati o „mešanju“ u unutrašnje stvari Čehoslovačke. (...) Ali, šteta koja bi bila naneta stvari socijalizma u svetskom socijalističkom pokretu bi la bi neizmerno veća ako bi u Čehoslovačkoj pobedila kontrarevolucija.“³⁰

Tih dana u Jugoslaviji je zabeležena prilična uzinemirenost i živa političko-diplomska aktivnost.³¹ U Državnom sekretarijatu za inostrane poslove po-

³⁰ AJ, 507, fasc. 9, IX, 119/ I-348, 1; 5–8 (podvukao N. P.).

³¹ Već 21. avgusta uveče na Brionima je održan sastanak naručenog partijskog vrha, odnosno zajednička sednica Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ (zatvorena za javnost) a dva dana kasnije u Beogradu plenarna sednica CK SKJ sa koje je javnost iscrpljeno obaveštena. Na prvom sastanku general armije Ivan Gošnjak, kao zamenik vrhovnog komandanta, ukazao je na nespremnost zemlje za odbranu zbog međurepubličkih trzavica. Ipak, iskazao je puno poverenje u JNA. – Ljubodrag Dimić, *Godina 1968 – ishodište nove jugoslovenske spoljnopolitičke orientacije*, 1968 –

moćnik ministra M. Pešić je 22. avgusta odvojeno uručio zvaničan stav jugoslovenske vlade akreditovanim predstavnicima zemalja-intervencionista. U službenoj belešci ostao je trag o reakcijama sagovornika. Tako je npr. sovjetski ambasador Ivan Benediktov podvukao kako se njegova vlada ne može saglasiti sa očenom događaja koju nudi Savezno izvršno veće. Slične su bile i reakcije ostalih.³²

Za vreme intervencije u Jugoslaviji se zateklo nekoliko članova vlade Čehoslovačke. Najagilniji i aktivnostima protiv intervencije bili su potpredsednik Oto Šik i ministar inostranih poslova Jirži Hajek (Jiří Hayek). O njihovim nastojanjima da dobiju međunarodnu podršku posredstvom jugoslovenskih državnih organa svedoči službena zabeleška o razgovorima koje su pomenuti u prisustvu ambasadora Šimovića vodili sa Edvardom Kardeljom (sekretar IK CK SKJ), Vlajkom Vlahovićem (član Predsedništva CK SKJ), Kočom Popovićem, Mišom Pavicevićem (zamenik ministra inostranih poslova) i Trpetom Jakovleskim (ambasador SFRJ u Pragu) 22. avgusta 1968. u Beogradu.³³ Šik i Hajek su izrazili zahvalnost za podršku koju Čehoslovačkoj pruža jugoslovensko rukovodstvo. Šik je dalje zamolio da se njemu i ostalim ministrima u egzilu omogući da politički deluju iz Beograda što bi bilo bolje nego da to čine iz neke kapitalističke zemlje. Tražio je saglasnost za formiranje aparata sastavljenog od deset do petnaest ljudi odabranih među Čehoslovacima koji se nalaze trenutno van maticе. To bi, prema Šiku, bilo svojevrsno predstavništvo „legalne Čehoslovačke vlade“. Sa jugoslovenske strane im je preporučeno da odmah uspostave kontakt sa ambasadorima zemalja nestalnih članica Saveta bezbednosti akreditovanim u Beogradu kako bi obezbedili podršku za rezoluciju o situaciji u ČSSR. Drug Kardelj je, kako se navodi, izrazio spremnost jugoslovenskog rukovodstva da im pruži svaku pomoć za političko delovanje u granicama mogućnosti. Takođe im je obećao podršku u Ujedinjenim nacijama u koordinaciji sa Rumunijom.³⁴

Jirži Hajek je u narednim danima pod okriljem jugoslovenske podrške nastavio aktivnosti, iako je iz Praga dezavuisan i smenjen. On je iz Beograda od-

četrdeset godina posle, zbornik, Beograd 2008, 339–375 (autor piše o sednicima na osnovu autorizovanih stenografskih beležaka u AJ, CK SKJ, III/134 – prilog 2; Isto, II/35).

³² AJ, 507, f. 11, IX, 22/II-148, l. 61–62. U izjavi jugoslovenske vlade izražena je solidarnost sa narodima Čehoslovačke i rukovodstvom kojima se pružala puna podrška u zahtevima „za povlačenje okupacionih snaga“. (Tekst izjave u: A MIP, PA-ČSSR, 1968, fasc. 26, dosije 14, br. 446747).

³³ Isto, 1, 73–76.

³⁴ Tito se susreo sa Čaušeskuom u Vršcu 24. avgusta. Tom prilikom gostujuća strana je otvoreno zatražila od domaćina da se odredi u slučaju vojne agresije na Rumuniju. Tito je mogao samo da obeća kako neće dozvoliti stranim trupama da iskoriste teritoriju Jugoslavije da bi ušle u Rumuniju, ali je istovremeno odbio mogućnost da se preko Jugoslavije dotura bilo kakva pomoć Rumuniji dok bi u slučaju povlačenja rumunske vojske i njenog prelaska granice sa SFRJ ona morala biti razoružana. (Vladimir Lj. Cvetković, *Jugoslovensko-rumunski odnosi u danima sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj 1968. godine*, 1968 – četrdeset godina posle, 163–179. (Autor se poziva na zabelešku sa razgovora u: A JBT, KPR, I-3-a, Rumunija). Na kraju razgovora učesnici su se saglasili „da je sadašnja kriza rezultat straha Sovjeta od demokratizacije a da je vojna intervencija u Čehoslovačkoj deo dugoročnog plana da se suzbiju težnje ka izgradњu demokratskih ili samoupravljačkih društvenih odnosa.“ (Isto, 173)

letoe za Njujork da bi prisustvovao hitno sazvanoj sednici Saveta bezbednosti. Zahvat za sazivanje formalno je podnela Danska u dogовору sa ostalim zapadnim zemljama, članicama ovog tela. Prva sednica SB održana je već 21. avgusta. Na glasanju o stavljanju na dnevni red (kod kojeg ne postoji pravo veta – N. P.) sa 13 glasova za i dva protiv (SSSR i Mađarska) najviše telo Svetske organizacije odlučilo je da otpočne raspravu o stanju u ČSSR. (Zanimljivo da se i kod stavljanja na dnevni red, a i kasnije NR Kina, svrstala na stranu Zapada a da je Francuska uspela da ublaži predlog rezolucije pa je time isla na ruku SSSR-u – N. P.) Očekivano, sovjetski predstavnik Jakov Malik uložio je veto na rezoluciju kojom se zahtevalo poštovanje suvereniteta i integriteta ČSSR, nepreduzimanje akata nasilja i povlačenje intervencionističkih trupa. Osim SSSR-a protiv je bila samo Mađarska dok su se uzdržali predstavnici Indije, Alžira i Pakistana.³⁵ Ovde je bilo indikativno držanje jugoslovenskih predstavnika. Tako je iz Beograda 23. avgusta upućena depeša Stalnoj misiji SFRJ pri UN, odnosno njenom šefu Antonu Vratuši, kako da nastupi: zatražiti učešće u debati na SB (Jugoslavija u tom času nije bila članica ovog organa – N. P.); govoriti da je intervencija flagrantno kršenje Povelje UN i normi međunarodnog prava; istaći kao neprihvatljivo objašnjenje kako je Poveljom dato legitimno pravo na „kolektivnu samoodbramu“ koja je i do sada korišćena kao opravdanje za agresije (SSSR se mogao pozvati na to da je tokom političkih događaja u ČSSR dovedena u pitanje kolektivna bezbednost zemalja članica VU – N. P.); nikakvi principi socijalizma ne mogu biti opravданje za gaženje suvereniteta i okupaciju suverene države. U napomeni se kaže kako je za Jugoslaviju najvažnije da istupi i da se čuje „naš nezavisni stav“. ³⁶ U depeši poslatoj tri dana kasnije u Njujork Vratuša se obaveštava da je predsednik Svoboda iz Moskve putem tamošnje ambasade ČSSR direktivno zahtevaо od ministra Hajeka da povuče učešće ČSSR u Savetu bezbednosti i da zatraži skidanje sa dnevnog reda pitanje vojne intervencije. „U konsultaciji sa nama (Jugoslavijom – N. P.) odlučio (Hajek – N. P.) da za sada ne prisustvuje sednicama SB, ali da ne traži ni povlačenje učešća barem dok se ne vidi ishod u Moskvi. Skidanje sa dnevnog reda ne dolazi u obzir, a i zapadni ne bi prihvatali eventualni sovjetski zahtev.“³⁷ Vratuša je postupio po nalozima iz Beograda, pa je na sednici SB održanoj 23. avgusta dobio reč i ponovio stavove koji su mu poslati.³⁸

U skladu sa političkim ocenama bile su i vojne stručne ocene, pa čak i rečnik koji se primenjivao. Tako je informacija za avgust 1968, koju je pisao vojni izašlanik JNA u Pragu, pukovnik Misajlovska, naslovljena sa: Neki aspekti okupacije ČSSR od strane armija zemalja članica VU i otpor naroda i Armije ČSSR:

„Okupacija ČSSR izvršena 21. avgusta 1968. godine u mnogo čemu se razlikuje od svih dosada poznatih, kako po načinu i merama okupacionih snaga,

³⁵ AJ, 507, l. 79–80.

³⁶ A MIP, PA-OUN, 1968, fasc. 200, dosije 1, br. 429253.

³⁷ Isto, br. 430780.

³⁸ Isto, br. 418157.

a pre svega otpora naroda i armije ČSSR. Napadač je u svojim procenama pored ostalog pouzdano računao sa tim da branilac neće pružiti otpor, da će njegove snage po izvršenom udaru i zauzimanju teritorije ČSSR veoma brzo postići i političke ciljeve, formiranje državnih, društvenih i političkih organa, a time stvoriti uslove za snabdevanje svojih jedinica i konsolidaciju prilika u zemlji. Neprijatelj je u svojim rukama imao sve podatke o jačini, dislokaciji, naoružanju i opremi branjoca, kao i neke elemente moralno političkog stanja. Napadu su prethodile veoma brižljive pripreme u kom cilju je iskorišćena majska vežba u Poljskoj i komandno štabna vežba u junu na teritoriji ČSSR, rekognosciranje pravaca i terena prilikom julskog povlačenja tih snaga.³⁹ (...) Prema još nepotpunim podacima okupaciju ČSSR su izvršile snage jačine 4–5 armija.⁴⁰

Iznenadnim i brzim prođorom jakih oklopnih i motomehanizovanih snaga VU sa severa, juga i istoka. Ove snage nisu naišle ni na kakav oružani otpor armije i naroda, niti je branilac primenio mere zaprečavanja, koje bi usporile njihov prođor (...) Zbog odsustva aktivnih mera odbrane, neprijateljske divizije su izvršile prodore na teritoriju ČSSR nastupajući prosečnom brzinom od 35 km na čas. U vazdušnom desantu, koji usledio po zauzimanju aerodroma Ruzinj od strane pripadnika NKVD⁴¹ 21. VIII 68. počev od 01,00 sletao je svakog minuta po jedan transportni avion sa tenkovima i kamionima. Očevidac – predstavnik JATA izneo da su avioni sletali jedan za drugim, istovarivali tehniku i odmah poletali. Izbrojio je da su sletela 200 aviona / prema nepotpunim podacima sletelo 300 aviona /. Iz većine aviona iskrcano po dva tenka i po jedan kamion. Predpostavlja da bili AN-23, a bilo je i AN-12. Tenkovi i kamioni su odmah kretali sa aerodroma, pravcem Prag. Do 03,00 časova zauzete su zgrade CK KPČ, vlade, Hradčani⁴², GŠ, MNO i skupštine, a zatim i ostali objekti u gradu - mostovi, pošta, zgrade kulturno просветnih ustanova, štampe, radia, TV. U Pragu je pružen otpor u Vinohradskoj ulici gde su građani od autobusa i jednog tramvaja napravili barikadu. Građani nisu pučali već su sovjetski vojnici otvorili vatru. Dignut je u vazduh od vatre sovjetskih vojnika kamion pun municije i izgoreo jedan tenk. Barikadu su pregazili sovjetski tenkovi. Demolirane su tri zgrade i ubijeno, prema neproverenim podacima 7 građana i oko 200 ih je ranjeno. Uhapšeni – Dubček, Černik⁴³, Smrkovski, Cisarž i Krigl. (...) Od 23. avgusta odpočinje bojkot okupatorskih jedinica. Osnovni cilj onemogućiti neprijatelja i kolaborante da vr-

³⁹ Posle vojne vežbe sovjetske jedinice su se povukle iz ČSSR u julu, da bi se u mnogo jačem sastavu i podržane saveznicima vratile 21. avgusta.

⁴⁰ U napomeni uz ovo Misajlovski navodi da su bile angažovane dve sovjetske armije, jedna vazduhoplovna armija, jedna armija NDR sastavljena od dve divizije, jedna armija iz Poljske i jedna iz Mađarske, a od bugarske vojske jedna motorizovano-streljačka divizija.

⁴¹ Treba da stoji KGB (ruska skr. za Komitet državne bezbednosti). NKVD je bio raniji naziv za policijske snage u SSSR (Narodni komesarijat unutrašnjih dela).

⁴² Zamak iz srednjeg veka na bregu iznad Vltave, sedište predsednika Republike.

⁴³ Oldříh Černík (Oldřich Černík), predsednik vlade posle aprilskog plenuma. U pret-hodnoj vladi potpredsednik.

še hapšenja, dezorientisati ih i ne pružati nikakva objašnjenja. U tom cilju u toku dana su u čitavoj ČSSR u svim naseljenim mestima uz pomoć vojnika, presvućeni u civilna odela, skidane sve oznake ulica i kućnih brojeva. U zgradama na poštanskim sandučićima i pred stanovima poskidane adrese. Na svim zgradama istaknute zastave na pola koplja i crne zastave. Svi putokazi i saobraćajni znaci u gradovima razbijeni ili premazani farbom. Sa svih javnih ustanova skinuti natpis. (...) Švejk je tih dana bio ovaploćen u svakom građaninu ove zemlje. (...) Armija dobila zadatak da okupatorskim jedinicama ne dozvoli ulazak u vojne objekte, da ne dozvoli da se razoruža i da okupatoru ne da artikle ishrane, municiju, gorivo i rezervne delove bez odobrenja MNO. Poznato nam više primera odvažnog odbijanja zahteva za ulazak u kasarne i vojne objekte (...) Iz svih izloga skinute oznake koje upućivale kupce da su uvezene (robe – prim. N. P.) iz zemalja koje učestvovale u okupaciji. Sa jelovnika brisana jela ovih zemalja. Pred i u radnjama koje prodaju robu iz ovih zemalja nema kupaca. (...) U trgovinama osoblje otkazuje da prodaje robu pripadnicima okupatorskih jedinica i Ambasada. U privrednim preduzećima je spontani otpor da se (ne) proizvodi za zemlje okupatora. Taj otpor još traje i pretstavljaće ozbiljan problem u ispunjavanju preuzetih obaveza.⁴⁴

U daljem tekstu izveštaja, sa podnaslovom Mere i postupci okupatora, vojni izaslanik nastavlja: „Okupator je izvršio hapšenja nekih ličnosti, ali među njima ima malo kontrarevolucionara / poznato nam da su uhapšeni odvedeni u logor blizu Lavova. Većina se već vratila nazad./ Posle zavedenog policijskog časa vojnici pucaju na one koji se zatekli na ulicama. Pucaju bez razloga radi uz nemiravanja stanovništva. (...) Posle višednevnih razgovora vladine komisije sa predstavnicima okupacionih komandi MNO daje naređenje da se na eventualne pretnje okupatora da će silom ući u kasarne, izbegava otpor i dozvoli ulazak u kasarne – radi sređivanja i odmora. U Pragu postepeno do početka septembra u svim kasarnama ulaze sovjetski vojnici. 27. augusta u Prag dolaze sveže gardijske jedinice, a napuštaju one koje učestvovale u napadu. Staru tehniku zamenjuje nova. Mnogo je glasova da su pripadnici prvog ešalona bili neobavešteni o tome gde se nalaze i da su prvi susreti sa građanima ČSSR, otpor i bojkot na koga naišli u velikoj meri narušili njihov moral. Javljuju o pojavi samoubistava među pripadnicima sovjetskih jedinica (potvrđeno samoubistvo jednog vojnika).“⁴⁵

U Zaključku, pukovnik Misajlović je ocenio ove tragične događaje: cilj je bio spričiti demokratski i human razvitak započet Januarskim plenumom. Takođe, ponudio je šire tumačenje događaja u kontekstu odnosa Istok – Zapad i Hladnog rata. Po njemu, nije isključeno da je cilj intervencije bio učvršćenje oba vojna bloka (!). Tokom te, 1968. godine bilo je predviđeno ponovno izjašnjavanje svih država – članica Severnoatlantske alijanse o ostanku u bloku. Francuska se dve godine pre toga izdvojila iz NATO. Prema ovoj teoriji, ispalо bi da su Sovjeti

⁴⁴ A VII, 20047, I, 20, 1–4.

⁴⁵ Isto, 6.

naslućivali da bi još neke zemlje zapadne alijanse mogle da krenu putem Francuske pa bi tako, dezintegracijom NATO, bilo postavljeno pitanje oportunosti opstanka Varšavskog ugovora (!)⁴⁶ Zaposedanjem Čehoslovačke, navodi pukovnik Misajlovski, stvorena je do tada nepoznata situacija u istoriji ratova: armija poražene zemlje ostala je netaknuta, bez ljudskih i materijalnih gubitaka: nema zarobljenika, nema žrtava! Armija je ostala kompaktna, zajedno sa svojim narodom?⁴⁷

Nenad Petrović

RELATIONS OF THE YUGOSLAV POLITICS AND MILITARY TOWARDS THE SOVET INTERVENTION IN CYECHOSLOVAKIA 1968

Summary

The troublesome year of 1968, was marked with several of the important events worldwide and in Europe with the student protests and with military intervention of the Warsaw Pact forces in Czechoslovakia. Socialist Yugoslavia also went throughout the challenges of the internal political events. The article deals with the events prior to the Soviet intervention from the angle of the Yugoslav diplomats and military liaison officers that were appointed in Czechoslovakia. In second part of the article, it provides detailed insight on events of intervention upon the reports of the Yugoslav military representative in Prague. Article is written upon the research in recently opened Military archives.

⁴⁶ Sled dogadaja posle 1989. pokazao je obrnutu sliku: Varšavski ugovor se sam raspušto, a NATO je opstao uvećan zemljama bivšim članicama sovjetskog bloka koje sada ne pokazuju želju za neutralnošću.

⁴⁷ A VII, 20047, I, 20, 7–8.

VLADIMIR IVANOVIĆ, istraživač-saradnik

Institut za savremenu istoriju UDK 314.15:316.7(=163.3/.6)(430)"1970/1976"(093.2)
Beograd, Trg Nikole Pašića 11 314.15:316.7(=163.3/.6)(436)"1970/1976"(093.2)
 331.556:316.7(=163.3/.6)(430)"1970/1976"(093.2)
 331.556:316.7(=163.3/.6)(436)"1970/1976"(093.2)

JUGOSLOVENSKA KONCEPCIJA KULTURNO-ZABAVNOG ŽIVOTA JUGOSLOVENSKIH RADNIKA U AUSTRIJI I SAVEZNOJ REPUBLICI NEMAČKOJ*

APSTRAKT: *Odlazak jugoslovenskih radnika na „privremeni rad“ u inostranstvo nije značio samo povećanje deviznih doznaka i poboljšavanje stanja na domaćem tržištu radne snage, već je pred jugoslovensko rukovodstvo postavio i niz problema. Jedan od najvažnijih bilo je pitanje korišćenja slobodnog vremena jugoslovenskih radnika. Ovaj članak, na osnovu neobjavljenih građe, pokušava da rekonstruiše koncepciju organizacije slobodnog vremena radnika, koja se nije oslanjala na klubove radnika nego na informativne centre.*

Ključne reči:

Jugoslovenska država je prvi put nastupila sa jasnom i organizovanom koncepcijom kulturno-zabavne i informativne delatnosti među jugoslovenskim radnicima u inostranstvu tek 1970. godine. Do tada su se ovom problematikom bavili Sindikati, Matica iseljenika, Savezni sekretarijat za informacije i druge savezne institucije. Njihovo delovanje karakterisalo je odsustvo bilo kakve koordinacije, što je novom koncepcijom trebalo izbeći. Nova koncepcija je predviđala da nosioci informativno-propagandne i kulturno-zabavne delatnosti budu republike i pokrajine, a da delatnost svih institucija u republikama i pokrajinama prate i koordiniraju njihovi organi za informisanje. Da bi se akcije ovih organa mogle uspešno sprovoditi u inostranstvu, bilo je potrebno da se najpre oformi mreža punktova.

Diplomatsko-konzularna predstavnštva već su bila preokupirana poslovima zaštite radnika, a i zbog malog broja kadrova nisu bila u stanju da posvete veću pažnju ovom problemu. Jugoslovensko rukovodstvo je smatralo iluzornim

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

insistirati na samoorganizovanju radnika u bukvalnom smislu reči, jer se pokazalo da su za takav rad potrebni stručnost i veliko angažovanje organizatora. Osim toga, nije bilo dovoljno profesionalaca i istrajnih entuzijasta – nosilaca takvog rada i aktivnosti. Klubovi i udruženja jugoslovenskih građana nisu bili ni organizaciono učvršćeni niti sposobni da preuzmu ulogu punktova preko kojih bi se sprovodile akcije.¹ Iz tih razloga je odlučeno da se priđe osnivanju jugoslovenskih informacionih centara.² Ti centri bi najveći deo svojih aktivnosti posvetili informativno-propagandnoj i kulturno-zabavnoj delatnosti među jugoslovenskim radnicima. Odnos prioriteta u njihovom radu označavan je sa 70 : 30 u korist jugoslovenskih građana. Centri bi se bavili informisanjem građana o zbivanjima u zemlji, ali bi osim togainicirali i organizovali kulturno-zabavnu delatnost, to jest ispitivali mogućnosti i davali predloge za pojačano rasturanje domaće štampe, revija, publikacija preko kioska i drugih punktova. Inicirali bi i podsticali emitovanje posebnih radio i TV emisija preko nemačkih RTV stanica, pružali pomoć u organizovanju i prikazivanju jugoslovenskih igralnih i dokumentarnih filmova i filmskih žurnala, organizovali gostovanja kulturno-umetničkih ansambala, potpmagali prodaju gramofonskih ploča, ali i sarađivali i podržavali delatnost jugoslovenskih klubova. Trebalo je da postanu neka vrsta centra za okupljanje jugoslovenskih građana.³

U posleratnim odnosima SFRJ – SRN nisu sklapani ugovori koji bi regulisali kulturno-naučnu saradnju. Tek obnavljanjem diplomatskih odnosa, na insistiranje SR Nemačke, dve zemlje su pristupile pregovorima o otvaranju informativnih centara SRN u Jugoslaviji i jugoslovenskih u SRN.⁴ Potom je, jula 1969. u Bonu, potpisani sporazum o osnivanju i delatnosti informativnih centara. Ovim sporazumom SR Nemačka je dobila pravo da osnuje u Beogradu i Zagrebu svoje informativne ustanove, dok je Jugoslaviji data saglasnost za otvaranje informativnih centara u dva nemačka grada, prema slobodnom nahođenju. Sporazumom je predviđeno da informativni centri za potrebe biblioteka i čitaonica bez carine uvoze filmove, knjige, časopise, brošure i druge štampane stvari.⁵

Jugoslavija je sa Austrijom imala ugovor o otvaranju austrijskih informativnih centara, potpisani 1961. godine. Shodno tom ugovoru, Austrijanci su otvorili svoju čitaonicu u Zagrebu. Kako ugovor nije predviđao otvaranje odgovarajućih jugoslovenskih institucija na teritoriji Austrije, bilo je neophodno ovo pitanje

¹ AJ – 142/II – f 488, Jugoslovenski radnici na privremenom radu u SR Nemačkoj, april 1973.

² AJ, fond br. 142/II, f-474, Godišnji izveštaj o informativnoj i kulturno-zabavnoj delatnosti među jugoslovenskim iseljenicima i građanima zaposlenim u inostranstvu u 1970. godini,

³ AJ, fond br. 130, f-626, Predlog za otvaranje informacionih centara u Minhenu i Štutgartu, 12. mart 1970.

⁴ AJ, fond br 130, f-626, Predlog za zaključenje Sporazuma o kulturnoj i naučnoj saradnji i Sporazuma o otvaranju Gete instituta, 8. novembar 1968.

⁵ AJ, fond br 130, f-626, Predlog za otvaranje informacionih centara u Minhenu i Štutgartu, 12. mart 1970.

rešiti pregovorima. Dve delegacije su se sastale u Beogradu novembra 1973. i posle trodnevnih teških pregovora uspele su da usaglase tekst sporazuma. Najveći problem izazvao je jugoslovenski zahtev da se, osim u Beču, kulturni centri osnuju u drugim austrijskim gradovima, kao i da ti centri dobiju pravo da drže kurseve za učenje jezika naroda i narodnosti Jugoslavije i kurseve za dopunsko obrazovanje jugoslovenskih građana. Austrijanci su na kraju prihvatili ove zahteve, a naredne, 1974. godine otvoren je Kulturno-informativni centar SFRJ u Beču.⁶

Informativni centri su, iz više razloga, za jugoslovenske organe predstavljali najprihvatljivije rešenje organizacije slobodnog vremena. Klubovi nisu bili podesni kao nosioci državne politike. Da bi se jugoslovenski klubovi organizovali u čvrstu zajednicu bilo je potrebno dosta aktivnosti, a i kada bi taj proces uspeo niko nije garantovao da će se rukovodstva pridržavati smernica. U rukovodstvima klubovima često su se nalazili ljudi koji nisu bili u stanju da komuniciraju sa domaćim lokalnim vlastima, a u klubovima Albanaca i Makedonaca sedeli su ljudi koji nisu znali da napišu dopis na srpsko-hrvatskom jeziku.⁷ Postojala je i stalna opasnost od infiltracije ekstremne emigracije. Takav poduhvat iziskivao je znatna materijalna sredstva koja Jugoslavija nije imala niti je želela da obezbedi, a da pri tome još nema nikakvu kontrolu nad njima.

Italija je, poređenja radi, izdvajala za radnike u inostranstvu 1,35% od deviznih uplata ili, prema tadašnjim proračunima, oko 5 milijardi starih dinara. Tim novcem Italijani su tokom 1969. godine finansirali stručno osposobljavanje 17.000 radnika, 62.000 dece dobilo je razne oblike pomoći oko priprema za školu, za dnevni boravak i aktivnosti posle škole. Povlasticu od 50% na železnici prilikom odlaska na godišnji odmor koristilo je 400.000 Italijana. Oko sto centara okupljanja italijanskih građana dobilo je biblioteke, a poslato je i 2.000 kopija raznih filmova za radnike. Grčka je pri ambasadi u Bonu imala posebnog predstavnika koji je rukovodio 21 centrom u raznim mestima u SR Nemačkoj, a u 10 građova otvoreno je 10 klubova koje je izdržavala Grčka. Ukupni izdaci Jugoslavije koji su obuhvatili sve aktivnosti vezane za radnike u inostranstvu tokom 1970. iznosili su 380 miliona starih dinara.⁸

Osnivanje informativnih centara predstavljalo je najbolje rešenje iz više razloga: finansiranje iz državnog budžeta, minimalan broj zaposlenih, od kojih se tražilo da imaju visoku stručnu spremu, da su članovi partije i da znaju jezik i prilike zemlje u koju su upućeni. Uz minimalna ulaganja, kako su ocenjivali jugoslovenski državni i partijski organi, mogli su se postići solidni rezultati.

⁶ DASMIP, PA, F-10, 1974, Austrija, 45741, Izveštaj o pregovorima za zaključenje Sporazuma između vlade SFR Jugoslavije i Austrijske savezne vlade o osnivanju i delatnosti jugoslovenskih kulturno-informativnih centara u Austriji,

⁷ DASMIP, PA, F-108, 1976, SRN, 412060, Informativni centar Štuttgart, Izveštaj o radu u 1975. godini, 18. februar 1976.

⁸ AJ, fond br. 142/II, f-474, Godišnji izveštaj o informativnoj i kulturno-zabavnoj delatnosti među jugoslovenskim iseljenicima i građanima zaposlenim u inostranstvu u 1970. godini.

Prvobitno je bilo zamišljeno da se otvore informativni centri u Štutgartu i Minhenu, ali je Savezno izvršno veće kasnije promenilo koncepciju pa su u SR Nemačkoj otvorena dva informativna centra SFRJ – u Štutgartu i Kelnu.

Prva jugoslovenska informativna ustanova u SR Nemačkoj bio je centar u Štutgartu, koji je nezvanično počeo da radi u septembru 1972., a zvanično je otvoren u okviru proslave Dana Republike. Štutgart je izabran jer je u pokrajini Baden – Virtemberg živelo 200.000 Jugoslovena, odnosno trećina svih zaposlenih u SR Nemačkoj u tom trenutku. Zbog jake delatnosti ekstremne emigracije i potrebe da se maksimalno obezbedi od terorističkih napada, Centar u početku nije raspolagao čitaonicom i bibliotekom nego samo prostorijama za rad službenika. Drugi jugoslovenski informativni centar otvoren je aprila 1973. u Kelnu, u nemačkoj pokrajini Severna Rajna – Vestfalija.⁹

Filmska delatnost Centra u Štutgartu (projekcije igranih, dokumentarnih filmova, žurnala, odnosno mesečnih filmskih pregleda) predstavljala je jedan od najvažnijih segmenata rada. Centar je pokušao da stvori i vremenom proširi mrežu punktova gde bi se jugoslovenski filmovi manje-više redovno prikazivali. Mreža punktova obuhvatala je jugoslovenske klubove, kulturne centre, savetovališta za jugoslovenske radnike pri nemačkim organizacijama (*AWO, Jugendsozialwerk, Caritas*), kao i neka radnička stambena naselja pri nemačkim preduzećima, koja su se vremenom sve više obraćala informativnim centrima za pomoć i podršku. Prema sporazumu potpisanim u Beogradu 1972. godine, AWO je preuzeo organizaciju filmskih predstava za jugoslovenske radnike, dok je Centar pokušavao da u saradnji sa nemačkim sindikatima obezbedi veće prostorije za prikazivanje filmova. Centar je postao glavni distributer jugoslovenskih filmova i njegova filmoteka je vremenom je rasla, ali je potražnja bila mnogo veća („nastojimo da dođemo do svega čega možemo da se domognemo“).¹⁰ Radnici su najviše bili zainteresovani za igrane filmove i serije, dok prema dokumentarnim filmovima nisu imali mnogo afiniteta. Doduše, mnogi od njih su bili sinhronizovani na nemački, engleski ili francuski jezik i samim tim neupotrebljivi. Centar je pokušavao da plasira što više filmova koji su slavili NOB i revoluciju, a poseban problem predstavljali su filmovi za decu, kojih gotovo da nije ni bilo.¹¹

Kulturno-informativni centar u Beču usmerio je takođe svoju aktivnost na organizovanje filmskih predstava, koje su obično bile kombinovane sa predavanjima iz oblasti radno-pravne zaštite radnika i društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije, uz učešće predstavnika kulturno-informativnog centra, konzulata ili ambasade. Filmove su prikazivale ekipa radnika – aktivista formiranih na inicijativu centra. Samo za grad Beč postojalo je desetak takvih ekipa, a filmovi su pri-

⁹ DASMIP, PA; F-109, 1974, SRN 420883, O alternativnim mogućnostima rada informativnih centara SFRJ u SRN, 10. april 1974.

¹⁰ AJ, fond br. 142/II, f-491, Informativni centar Štutgart: Operativno pismo za mesec februar i mart 1973.

¹¹ DASMIP, PA, F-108, 1976, SRN, 422222, Izveštaj o radu Informativnog centra u 1973. godini, 28. januar 1974.

kazivani petkom, subotom i nedeljom po rasporedu koji se pravio unapred za 15 dana. Delatnost centra je ubrzo iscrpljena, jer filmoteka sa 60 filmova nije mogla da opsluži sve potrebe radnika. Centar je pokušavao da ovaj problem reši instaliranjem video sistema u klubovima i centrima okupljanja jugoslovenskih radnika.¹²

Rad informativnih centara nije se svodio samo na filmske projekcije. Njihova značajna uloga bila je usmerena na povezivanje i koordinaciju rada postojećih jugoslovenskih klubova i osnivanje novih, naročito u mestima gde je koncentracija jugoslovenske radne snage bila velika. Osnivanje novih klubova i konsolidacija postojećih trebalo da je prate opredeljenja i politiku jugoslovenskih državnih organa. Informativnim centrima je naloženo da da forsiraju „one punktove u SRN, koji su najaktivniji i koji svojim radom zrače najjače i najdalje. U situaciji, kada su ne samo snage ovog Centra već i mogućnosti naše zemlje i njenih nadležnih faktora u pogledu pomoći našim građanima u SRN još uvek prilično ograničene, mi smatramo, da ove snage i mogućnosti treba upotrebiti pre svega tamo gde možemo da budemo najsigurniji u uspeh i rezultat naše pomoći. Prema tome, naša je pomoći u izvesnoj meri selektivna, a drugačija prema našem uбеђenju i ne može da bude.“¹³ To je značilo da će se pažnja usmeriti pre svega ka klubovima u velikim gradovima, jer su ti „jaki“ punktovi mogli da okupe veliki broj građana i da svojom aktivnošću budu primer za ugled. U Austriji je 1976. godine bilo 50 organizovanih klubova i udruženja. Kulturno-informativni centar je, u saradnji sa Konzulatom u Beču, najveću pažnju poklanjao klubovima „Jedinstvo – Ilinden“, koji je otvorio podružnice i u ostalim austrijskim pokrajinama (Kosmos, Sloga, Jadran, Vojvodina)¹⁴ i „Ivan Cankar“ (slovenački klub koji je po nacionalnom ključu morao da uživa podršku centra). Tako su obuhvaćeni svi klubovi jugoslovenskih naroda u glavnom gradu Austrije. Na spisku su se još nalazili klubovi u Lincu, Velsu, Salzburgu, Celovcu, Jenbahu, Insbruku. Time je bila zaokružena podrška Jugoslovenima u gradovima gde je njihova koncentracija bila najveća.

Informativni centri su nastojali da se upravni odbori klubova što čvršće vežu za Jugoslaviju. Godine 1974, na primer, pokrenuta je inicijativa da osam istaknutih rukovodilaca klubova u Stuttgartu i okolini dobiju priznanje predsednika Tita. Državni organi Jugoslavije su, međutim, ocenili da je to preuranjena akcija.¹⁵

Prvobitna namera jugoslovenskih partijskih organa bila je da se, po ugledu na Austriju, podrži osnivanje klubova u okviru nemačkih firmi. Austrijske firme su, uz podršku austrijskih sindikata, ustupale jugoslovenskim radnicima pro-

¹² DASMIP, PA; F-8, 1977, Austrija, 415182, Izveštaj jugoslovenskog kulturno-informativnog centra u Austriji za 1976. godinu, 15. mart 1976.

¹³ DASMIP, PA, F-108, 1976, SRN, 422222, Izveštaj o radu Informativnog centra u 1973. godini, 28. januar 1974.

¹⁴ Waldrauch Harald, Sohler Karin, *Migrantenorganisationen in der Grossstadt: Entstehung, Strukturen und Aktivitäten am Beispiel Wien*, Wien 2004.

¹⁵ DASMIP, PA, F-108, 1976, SRN, 412060, Informativni centar Štuttgart, Izveštaj o radu u 1975. godini, 18. februar 1976.

istorije na povremeno ili stalno korišćenje radi organizovanja slobodnog vremena. Oko 75% jugoslovenskih građana plaćalo je mesečnu članarinu austrijskim sindikatima u iznosu od 3,5 milina šilinga. Stoga su austrijski sindikati i radničke komore bili u obavezi da podrže organizaciju slobodnog vremena jugoslovenskih radnika, a na tome je neprestano insistirala i jugoslovenska strana.¹⁶ Te prostorije su bile opremljene kao klupske, ali bez jugoslovenskih oznaka (zastava, grb, slika predsednika Tita). U njima su često organizovane filmske predstave i predavanja, a o održavanju reda i rasporedu rada brinuo se jedan činovnik fabrike.¹⁷ Nemački sindikati su međutim odbili ovakvu inicijativu, smatrajući da se time pospešuje segregacija radnika.

Pošto se odustalo od ideje stvaranja klubova u okviru firmi, trebalo ih je osnivati u onim gradovima gde je koncentracija Jugoslovena bila najveća. Cilj je bio da se u aktivnosti klubova uključe nastavnici i socijalni radnici iz Jugoslavije, koji bi stajali na njihovom čelu, čime se tim institucijama davao autoritet u lokalnoj zajednici. Tako je u Alenu, u gradu u kome je živelo oko 4.000 Jugoslovena, na inicijativu socijalnog radnika AW Petra Đekića osnovan klub Jugoslovena, a slična akcija preduzeta je u još nekoliko okolnih gradova (Reutlingenu, Gagenu, Eslingenu, Ulmu).¹⁸ Pojačanu akciju na okupljanju jugoslovenskih građana pratio je snažan otpor neprijateljske emigracije. Reakcija na pripreme za osnivanje kluba u Eslingenu (u blizini Štutgarta) bio je napad na nastavnici Milenu Rakić, koja je bila veoma angažovana u društvenim aktivnostima. U članku koji je objavljen u emigrantskom časopisu *Nova Hrvatska* njoj se pretilo da „će loše proći ukoliko hrvatsku decu ne ostavi na miru i ne poštedi ih komunističke propagande“.¹⁹

U Austriji je u isto vreme takođe došlo do osnivanja novih i konsolidovanja starih klubova. Informativni centar u Beču je koordinirao akciju, ali su diplomatsko-konzularna predstavnštava podnela najveći teret rada na terenu. Imajući u vidu da je na teritoriji Austrije najveći broj radnika bio polupismen i da je retko čitao jugoslovensku dnevnu štampu ili knjige, osnivanje čitaonica je imalo malo smisla. Klubovima su donirani televizori „sa video kasetama za prikazivanje emisija naših radio televizijskih kuća, kao i drugih koje daje naša televizija. Od Kulturno-informativnog centra Beč smo dobili jedan ovakav uređaj koji je montiran u klubu jugoslovenskih radnika „Bratstvo“ u Insbruku. Za pokrajine Tirol i Salzburg potrebno je nabaviti još tri ovakva uređaja.“²⁰ Treba imati na umu da su ove

¹⁶ AJ, fond br. 142/II, f-491, Izveštaj naših diplomatsko-konzularnih predstavnika u Austriji i sa osnivačke skupštine kluba jugoslovenskih građana u Muenchen-u.

¹⁷ DASMIP, PA; F-8, 1977, Austrija, 415182, Izveštaj jugoslovenskog kulturno-informativnog centra u Austriji za 1976. godinu, 15. mart 1976.

¹⁸ DASMIP, PA, F-108, 1976, SRN, 45959, Informativni centar Štuttgart, Operativno pismo za april 1976. godine, 25. april 1976.

¹⁹ DASMIP, PA, F-108, 1976, SRN, 45959, Informativni centar Štuttgart, Operativno pismo za maj 1976. godine, 20. maj 1976.

²⁰ DASMIP, PA, F-8, 1977, Austrija, 413579, Društveno-politička aktivnost među našim radnicima.

akcije informativnih centara bile vezane samo za područje njihovog rada, a ne za čitavu teritoriju Austrije ili SR Nemačke.

Informativni centri su distribuirali klubovima razne časopise, brošure, letke, knjige za opremanje čitaonica i biblioteka, gramofonske ploče, pionirske marame i simbole, grbove SFRJ, slike predsednika Tita i zastave. Naime, na savetovanju u SIV-u odlučeno je da u svakom klubu, pored jugoslovenske zastave, treba istaći i nemačku ili austrijsku zastavu, a pored slike predsednika Tita, i sliku nemačkog odnosno austrijskog predsednika. Upravo zbog toga je bilo neophodno mnogim klubovima poslati ovaku vrstu ikonografije.²¹

Posle osnivanja klubova usledila je faza konsolidacije njihovog rada. Pod patronatom informativnih centara, klubovi su počeli da se udružuju u zajednice, čiji je zadatok bio usklađivanje programa i planova radi izbegavanja kolizije u radu, kao i organizacija zajedničkih priredbi povodom jugoslovenskih državnih praznika i drugih važnih događaja iz savremene istorije Jugoslavije. Zajednica klubova je trebalo da sarađuje u organizovanju jugoslovenskih kulturnih i sportskih manifestacija i prilikom gostovanja umetničkih i zabavnih ansambala.²² Uz podršku Informativnog centra u Štutgartu Zajednica jugoslovenskih klubova počela je da izdaje Bilten, koji je jugoslovenskim radnicima omogućavao da se redovno informišu o aktivnostima i radu klubova i samog centra.²³

Porodični praznici

Proslave jugoslovenskih nacionalnih praznika predstavljale su krunu rada informativnih centara. Oni su tada stupali u tesnu saradnju sa jugoslovenskim klubovima, koji su od njih dobijali propratne materijale za organizovanje priredaba. Povodom proslave Dana Republike, kao centralnog praznika, na adrese klubova, savetovališta i nastavnika slati su prigodni materijali u vidu recitala, rođendanovih pesama, kvizova, radi priprema za svečanost.

Obeležavanje nacionalnih praznika je bilo od najveće važnosti, a trebalo je da predstavlja „afirmaciju jugoslovenskog duha, jačanja patriotizma i podizanja ugleda jugoslovenskih građana u očima nemačke javnosti.“²⁴ Oni su bili zamišljeni kao familijarni praznici Jugoslovena, tako da nemačke ili austrijske publike nije bilo, osim ponekog prijatelja koji je želeo da vidi kako se Jugosloveni zabavljaju. Koordinacijom svih predstava i priredbi obezbeđivala se masovnost učesnika, a sa druge strane insistiranje na praznicima omogućavalo je njihovo

²¹ DASMIP, PA, F-108, SRN, 1976, 4229968.

²² DASMIP, PA, F-103, 1977, 417455, SRN, Kulturno-informativni centar Štuttgart, Operativno pismo za period juli – septembar 1977, 22. septembar 1977.

²³ Naša Zajednica, list zajednice klubova i društava sa područja G. K Štuttgart, br. 3, VI, 1977.

²⁴ AJ, fond br. 142/II, f-491, Informativni centar Štuttgart, Operativno pismo za mesec februar i mart 1973.

najčvršće vezivanje za domovinu. Jer, upravo preko praznika i njima svojstvenih rituala, radnici su primali poruke ali su se i snažno identifikovali sa zemljom.

Inicijator priredaba obično je bio informativni centar, koji je preuzimao i zvanično pokroviteljstvo. Glavni cilj je bio izvođenje programa uz pomoć sopstvenih snaga i u saradnji svih klubova, nastavnika i predstavnika lokalne jugoslovenske zajednice. Time se postizao mnogo veći politički efekat nego kada bi se priredbe organizovale tako da se iz domovine pozove profesionalna grupa koja bi izvodila svoj program. Izvođenjem programa samo uz pomoć radnika – amatera „postižemo ne samo njihovo čvrsto vezivanje za klubove, nego i vezivanje njihovih prijatelja i poznanika za razne naše manifestacije, a pogotovo vezivanje roditelja, njihovih prijatelja i poznanika za sve priredbe, u kojima nastupaju njihova deca. Na taj način nama se nikad ne postavlja pitanje posete na našim priredbama, jer imamo pre teškoća u vezi sa time, što ne možemo da obezbedimo ulaz na priredbe svima koji bi hteli da im prisustvuju.“²⁵

Za velike proslave pri konzulatima bi se formirao i koordinacioni odbor. U organizovanju priredaba obavezno su se angažovali lokalni klubovi i AWO. Za potrebe priredbe obično se zakupljivala sala koja je mogla da primi više stotina gledalaca, a uvodni govor po pravilu je držao direktor informativnog centra. Program priredbe su pripremali jugoslovenski učitelji i lokalna kulturno-umetnička društva. Deca su bila obavezan deo programa, naročito kada se radilo o proslavi Dana žena. Oni su držali konferansu, izvodili recitale i pevali himnu *Hej Sloveni*. Posle dece, dolazili su odrasli, koji su držali pohvalne govore o Titu i revoluciji, NOB-u, a zatim bi lokalna amaterska društva izvodila igre i pesme svih naroda Jugoslavije. To bi se na kraju začinilo dobrom igrankom.

Proslava Prvog maja imala je drukčiju tradiciju. Ovaj praznik je uglavnom proticao u znaku održavanja fudbalskih, kuglaških, šahovskih i stonotenskih turnira. Informativni centar u Štutgartu je bio pokrovitelj turnira u organizaciji „Jugolige“, na kojem je učestvovalo preko 30 fudbalskih klubova svrstanih u pet grupa. Turniri su održavani i u drugim gradovima Nemačke, a informativni centri su obezbeđivali pehare za pobedničke ekipe kao i prigodne knjige za najbolje streliste i golmane.²⁶

Gostovanja

Najmasovnije prisustvo Jugoslavije osećalo se kroz gostovanja umetničkih ansambala, pevača i kulturno-umetničkih društava. Radio Zagreb i Matica iseljenika Hrvatske, u saradnji sa Savezom sindikata Jugoslavije i Austrije i Nemačke, prvi su počeli da organizuju turneve pevača povodom velikih državnih

²⁵ AJ, fond br. 142/II, f-491, Informativni centar Štutgart, Operativno pismo za novembar 1973, 3. decembar 1973.

²⁶ DASMIP, PA; F-108, 1976, SRN, 422386, Informativni centar Štutgart, Operativno pismo za april 1976. godine, 25. april 1976.

praznika u Jugoslaviji.²⁷ Uskoro su se i druge republike uključile u organizovanje kulturno-zabavnog života. „U velikoj bečkoj dvorani „Stadthale“ preksinoć je za jugoslovenske radnike povodom Dana Republike održana priredba „Večeras zajedno“ koju organizuje Radio – Beograd. Preko 2.500 jugoslovenskih radnika zaposlenih u Beču, pratilo je program u kome su učestvovali izvođači narodnih i zabavnih melodija. Oko 3000 radnika stajalo je pred „Stadthale“ jer dvorana nije mogla više da primi ni jednog gledaoca.“²⁸

Plan turneja za 1973. godinu obuhvatao je koncerte „Večeras zajedno“ – Radio Beograda, „Svđah putuje Evropom“ – Radio Sarajeva, „Zvuci rodnog kraja“, „Glas Domovine“ – Radio Skoplja kao i Saveza amaterskih kulturno-umetničkih društava i organizacija iz Bosne i Hercegovine (OKUD Ivo Lola Ribar, KUD Željezare Zenica, Proleter iz Sarajeva, Abrašević iz Mostara itd.). Organizatori su se trudili da pevači budu odabrani po nacionalnom ključu, tako da su jugoslovenske radnike zabavljali solisti poput Safeta Isovića, Lepe Lukić, Arsena Dedića, Dušana Jakšića, Ismeta Krcića, Kefera Selimova. Godišnje je bilo i do 50 takvih priredaba, koje su imale izuzetan uticaj na jugoslovenske građane (pojedine od njih, čak i transcedentalno dejstvo). Zanimljivo je kakve je asocijacija probudila jedna priredba kod jugoslovenskog radnika iz okoline Velike Planine: „Kad čujem našu pesmu tako upada u ekstazi ka Dragiša u Krečanu, bup. U'vati me, baćo, nešto za srce k'o da me neki drži mengele, pa ga steže, steže... Šta da ti kažem cela sala počne da slini... i tako se cedimo, cedimo k'o kiso kupus na Đurđevdan... Nikad bre, da se isplačeš! Čudno jedno baćo! Poslednji put sam plakao šes'et prve kad sam prodo volove, a neki mi drpi novčanik u Veliku planu.“²⁹ Reči ovog radnika ukazuju da su ti rituali za radnika u psihološkom smislu predstavljali mogućnost da se uz pomoć drugih ljudi premosti distanca između realnosti i ideala. Muzičke priredbe su bile mogućnost za iskazivanje sopstvenog identiteta, pokušaj da se podele sa drugima osećanje tuge, ljubavi, gorčine, način da se ostvari solidarnost sa drugima. Te priredbe su omogućavale da se ostvari etnički identitet, povezujući se sa zemljom porekla i istovremeno razlikujući se od domaćeg stanovništva. Kao takve predstavljale su bitan aspekt komunikacije sa sopstvenom zemljom. Filmske i pozorišne predstave su imale isto dejstvo, pa su zato glumci bili nezaobilazan deo svih turneja.³⁰

Priredbe su imale utvrđenu koncepciju, a radnike su zabavljale najpopularnije jugoslovenske estradne i pozorišne ličnosti. O tome svedoči i program Beogradske estrade za građevinske radnike:

1. „Recital o Sutjesci, pisan na osnovu originalnih dokumenata bitke na Sutjesci i revolucionarne poezije jugoslovenskih pesnika inspirisanih bitkom na

²⁷ DASMIP, PA, 1970, F-134, SRN, 421213, Priredbe za naše radnike u mesecima mart, april, maj 1970, 22. maj 1970.

²⁸ Borba, Priredba za jugoslovenske radnike u Beču, 26. novembar 1972.

²⁹ NIN, *Nostalgija za prugom*, 26. maj 1974.

³⁰ S. Akhtar, *Immigration und Identität, Psychosoziale Aspekte und kulturiübergreifende Therapie*, Giessen 2007.

Sutjesci. U programu recitala učestvovali su jugoslovenski glumci kao što su Stevo i Jelena Žigon – koji su bili stalna postavka svakog gostovanja, ne samo u organizaciji Estrade, već i drugih organizacija – Svetlana Bojković, Milan Gutović, Žika Milenković.

2. Scena iz pozorišnog komada Branka Čopića – Nikoletina Bursać.
3. Scena iz Koštane Bore Stankovića, izvedena kombinovano: monolog, pesme, folklor. Vokalni solista je bila Usnija Redžepova.
4. Program izvornih i partizanskih pesama u izvođenju Bebe Selimović, Zafira Hadžimanova, Bisere Veletanlić, Vladimira Savčić Čobija, Hašima Kučuk Hokija.
5. Mija Aleksić nastupio sa monologima iz predstave Stenica od Majakovskog.
6. Priredba je završena izvođenjem narodnih igara iz svih krajeva Jugoslavije uz učešće KUD „Vukica Mitrović“.³¹

Koncerti su, zbog odsustva koordinacije, održavani u istim gradovima u kratkim vremenskim razdobljima, dok u manjim mestima gotovo da nije bilo nikakvih gostovanja. Više reda i sistema u ovoj oblasti obezbeđeno je zaključivanjem društvenog dogovora o gostovanju kulturno-umetničkih društava, kojim su precizirani vidovi organizovanja priredbi. One su obavezno održavane povodom Dana Republike, Dana mladosti i drugih praznika. Učesnici društvenog dogovora saglasili su se da po pravilu obezbeđuju troškove prevoza, ishrane, prenoćišta, dnevnicu i autorskih honorara, a gde je to bilo moguće troškove je trebalo podmirivati i od inostranih suorganizatora (sindikata, AWO, radničkih komora u Austriji), kao i od prodaje ulaznica. Plan priredaba stvarao se na osnovu predloga zainteresovanih institucija i ustanova u okviru koordinacionih odbora republičkih i pokrajinskih konferencija SSRNJ za pitanja radnika u inostranstvu, dok bi Koordinacioni odbor Savezne konferencije SSRNJ za pitanja radnika usvajao konačan plan i kalendar izvođenja priredaba za radnike u inostranstvu. Pri tome se vodilo računa o ravnomernoj raspoređenosti i zastupljenosti priredaba prema gradovima i zemljama u kojima su radili jugoslovenski radnici.³²

Jugoslovenski informativni centri su bili zaduženi i za gostovanja kulturnih ansambala iz Jugoslavije, ali se njihov program nije zasnivao na gostovanju pevača i KUD, već manjih pozorišnih i pevačkih trupa, koje su trebale da obogaće kulturni život jugoslovenskih radnika i porade na njihovoj edukaciji.³³ Tako su sunarodnike u Beču i Gradištu uveseljavali Rade Šerbedžija i Arsen Dedić kao i Kazalište mladih iz Zagreba, koje je gostovalo povodom Dana žena. Cilj programa je bio da prikaže ženu u svim životnim manifestacijama. „U prvom delu dat

³¹ AJ-142/II-487, Beogradska estrada – Koordinacionom odboru za pitanje radnika u inostranstvu, 6. decembar 1973.

³² AJ-142/II-481, *Nacrt društvenog dogovora o organizovanju kulturno- umetničkih i zavavnih priredaba namenjenih radnicima u inostranstvu*, 29. decembar 1972.

³³ DASMIP, PA, 1976, F-108, SRN, 422222, *Izveštaj o radu Informativnog centra u 1973., godini*, 28. januar 1974.

je odnos žene prema ljubavi; u drugom lik žene borca, učesnika u NOB-u; u trećem delu koji je bio veseo i razdražan, narodnim stihom opevan je lik današnje seoske žene.³⁴ Jedino se postavljalo pitanje posećenosti takvih predstava, imajući u vidu obrazovani profil radnika. Informativni centri su često bili primorani da odbijaju molbe i zahteve za organizovanjem gostovanja raznih ansambala bilo zbog njihove glomaznosti ili osobenosti. „Dešava nam se, da nas mole i za organizovanje koncerata duvačkih orkestara ili koncerata ansambla tzv. moderne muzike i to za naše građane na privremenom radu u inostranstvu, koje ne bismo mogli na takve koncerte ni za uši da dovučemo. (...) želimo ponovo da podvučemo da ne vredi ovde u SRN tražiti posetu od strane naših građana na takvim priredbama kakve nisu nikad posetili ni u domovini, pa makar bile i besplatne.“³⁵ Informativnim centrima su takva gostovanja ponekad predstavljala znatan problem. Ona su bila organizovana u Jugoslaviji, ali kako finansijski uslovi tih gostovanja nisu bili uvek do kraja precizirani, često se događalo da informativni centri moraju da isplate dnevnice i honorare.

*

Odlazak jugoslovenskih radnika na rad u inostranstvo postavio je pred jugoslovenske partijske organe potrebu rešavanja ovog značajnog problema. S obzirom na to da je pretila opasnost da jugoslovenska ekstremna emigracija iskoristi sloboden prostor kako bi još više proširila svoj uticaj, jugoslovenski partijski organi razvili su početkom 1970-ih idealnu koncepciju organizovanja slobodnog vremena radnika. Država nije želela da uloži velika materijalna sredstva u taj poduhvat, a finansiranje jugoslovenskih klubova nije dolazilo u obzir budući da su predstavljali više kafane nego mesta okupljanja radnika, te su samim tim izgubili ugled među njima. Osnivanje informativnih centara nametnulo se kao optimalno rešenje. Svega nekoliko zaposlenih, kako su smatrali partijski organi SFRJ, mogli su da izgrade čitavu mrežu preko koje se delovalo i brinulo o slobodnom vremenu jugoslovenskih radnika. Pri tome se nije zaboravljalo ni na turneje jugoslovenskih estradnih ličnosti, koje su uvek bile masovno posećene. Kasnije, tokom 1980-ih godina, funkcija informativnih centara se polako gasila, a turneje su iだlje ostajale osnovni način komunikacije radnika sa državom, s tom razlikom što su poprimale prevashodno komercijalan karakter.

³⁴ DASMIP, PA; 1977, F-8, Austrija, 415182, *Izveštaj jugoslovenskog kulturno-informativnog centra u Austriji za 1976. godinu*, 15. mart 1976.

³⁵ DASMIP, PA, 1976, F-108, , SRN, 412060, *Informativni centar Štuttgart, Izveštaj o radu u 1975. godini*, 18. februar 1976.

Vladimir Ivanovic

CONCEPT OF THE FREE TIME OF THE YUGOSLAV GUEST WORKERS IN AUSTRIA AND FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY

Summary

On of the most difficult problems which Yugoslav workers on “temporary work” (Gastarbeiter, Guest-workers) in FR Germany or Austria faced was their free time. Workers usually came to those countries without knowledge of German or other foreign language, not accustomed to a new environment. Their ability to discover the recreation, fun and leisure was limited. On the other side, prejudices of the local inhabitants influenced their behavior after the working hours as well. The article is written using archival sources, literature and periodicals, and author outlined the modalities of free/time spending by the Yugoslav guest-workers.

KOSTA NIKOLIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 94(497.1)"1991"093.2"
323.1(497.6)"1991"093.2"
32:929 Милошевић С.(093.2)
32:929 Туђман Ф.(093.2)

SLOBODAN MILOŠEVIĆ I FRANJO TUĐMAN O STATUSU BOSNE I HERCEGOVINE 1991*

APSTRAKT: Članak se bavi razgovorima Slobodana Miloševića, predsednika Srbije i Franje Tuđmana, predsednika Hrvatske tokom jugoslovenske krize 1991. o statusu Bosne i Hercegovine. Ti razgovori su poznati kao dogovor o „podeli“ Bosne i Hercegovine i do sada je o njima pisano samo na osnovu svedočenja učesnika razgovora. U Sudskoj arhivi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu, nalazi se dokument koji potvrđuje da su razgovori o „podeli“ Bosne zaista vođeni, da su nastavljeni 1992. i da je u njih bilo uključeno i rukovodstvo bosanskih Srba.

Ključne reči: Jugoslavija, Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, državna kriza, građanski rat

Neposredno uoči početka serije sastanaka predsednika jugoslovenskih republika (susreti „šestorice“) održan je sastanak predsednika Srbije i Hrvatske 25. marta 1991. Službeno je saopšteno da je sastanak održan u „graničnom području dve republike“ i da se razgovaralo o tome kako eliminisati opcije koje ugrožavaju interes bilo jednog, bilo drugog naroda „i da se traže trajna rešenja, uz puno uvažavanje istorijskih interesa naroda“. Dogovoren je i da se jugoslovenska križa razreši najduže za dva meseca. Tekst saopštenja sa ovog sastanka koji je emitovan „Tanjug“ glasi: „Pred predstojeći susret šestorice predsednika republika koji će se održati ove nedelje, danas su se u graničnom području dve republike sastali predsednici republika Srbije i Hrvatske Slobodan Milošević i dr Franjo Tuđman. U višečasovnom razgovoru koji se, kako je saopšteno, odnosio na ključna pitanja političke i ekonomske krize i budućih odnosa u Jugoslaviji, razmatrana su glavna pitanja sadržine predstojećeg sastanka predsednika republika. Uprkos poznatim razlikama u fundamentalnim pitanjima koja se tiču interesa re-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

publika Srbije i Hrvatske, odnosno srpskog i hrvatskog naroda, a uzimajući u obzir da su odnosi između Srbije i Hrvatske, odnosno srpskog i hrvatskog naroda, od ključne važnosti za sveukupnost odnosa, pa i rešavanje državno-političke krize, razgovor je vođen u nastojanju da se eliminišu opcije koje ugrožavaju interese bilo srpskog, bilo hrvatskog naroda u celini i da se traže trajna rešenja, uz puno uvažavanje istorijskih interesa naroda; da se utvrdi vreme za rešavanje postojećih jugoslovenskih problema, najduže do dva meseca, što će biti zajednički predloženo na predstojećem susretu predsednika republika; kao i da se, u uslovima produbljavanja ekonomske krize, razmotre rešenja i predlozi, poput predloga Privredne komore Jugoslavije, o promenama u radu i sastavu Saveznog izvršnog veća u prelaznom periodu, u interesu zaštite zemlje od ekonomskog kolapsa“.¹

Sastanak je održan u Karađorđevu, ali to nije javno saopšteno, verovatno da bi se izbegle asocijacije na J. B. Tita i njegov obračun sa hrvatskim rukovodstvom 1. decembra 1971. koji se takođe odigrao u Karađorđevu. To je bio prvi u seriji susreta Milošević-Tuđman na kojima se razgovaralo o sudbini Jugoslavije. Najveća enigma prvog sastanaka ticala se da li je, i u kojoj formi, dogovorena podela Bosne, odnosno da li su se dva predsednika već tada opredelila za ratni raspis Jugoslovenske krize. Druga važna odluka ticala se zajedničkog stava prema federalnoj vladi (SIV) i njenom premijeru – Ante Marković je od tada osporavan i iz Zagreba i iz Beograda.

Sastanak predsednika Srbije i Hrvatske bio je jedan u nizu sastanaka predsednika jugoslovenskih republika održanih dok je ta zemlja postojala još samo na papiru. Njihova svrha bilo je redefinisanje unutrašnjih odnosa u državi koja je svojim spoljašnjim granicama još uvek bila deo međunarodnog pravnog i političkog poretku. Sastanak je održan dva meseca nakon što je jugoslovenska javnost imala prilike da vidi film Uprave bezbednosti Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu o hrvatskom generalu Martinu Špegelju i nakon što je hrvatski predsednik pisao pismo predsedniku SAD Džordžu Bušu u komu mu je rekao da postoji opasnost od „katastrofe“ u Jugoslaviji koju pripremaju JNA i „marksistički komunist“ Slobodan Milošević.²

Sastanak u Karađorđevu održan je neposredno posle sukoba hrvatske policije sa pobunjenim Srbima u Pakracu, tri dve nedelje posle velikih demonstracija opozicije u Beogradu i samo desetak dana posle poznate sednice Predsedništva SFRJ (12–14. mart) na kojoj je general Veljko Kadijević, čelnici čovek JNA, podržan od Borisava Jovića, predsednika Predsedništva SFRJ, tražio uvođenje vanrednog stanja.

Sastanak je održan na inicijativu hrvatske strane, a posrednici su bili Stjepan Mesić, hrvatski član Predsedništva SFRJ i Borisav Jović, predsednik tog tela. Tekst ovog saopštenja preneli su svi jugoslovenski mediji, a zanimljivo je da

¹ Navedeno prema: *Политика*, 26. mart 1991, 1.

² Navedeno prema: Ivo Lučić, *Karađorđev: politički mit ili dogovor?*, Časopis za suvremenu povijest, 1/2003, 11.

je sarajevsko *Oslobodenje* pisalo da je sastanak bio tajan. Istoga dana kada je saopštenje objavljeno, sastanak dva predsednika za agenciju Asošijeted pres (*Associated Press*) komentarisao je Stjepan Mesić. On je rekao da će jugoslovenski lideri najkasnije do 15. maja (kada je trebalo da bude izvršena smena u Predsedništvu SFRJ) postići dogovor o budućnosti zemlje, ali i da se posle sastanka Milošević – Tuđman federalni premijer Marković nalazi „pod pritiskom“.³ I to je bilo sve, o sadržini sastanka niko nije bio spreman da govori.

Prve informacije koje su probile zid čutanja bile su spektakularne za tadašnju ionako pregrejanu jugoslovensku javnost. Dominantan utisak bilo je iznenadenje sastankom koji je redovno označavan kao „tajni“, proteklim u prijateljskoj atmosferi, dva do tada „nepomirljiva protivnika“. Oštре reakcije uputio je i Milan Kučan, jer je očigledno bio zaobiđen u donošenju nekih veoma važnih odluka.⁴ U prvom planu bilo je pitanje da li je dogovorena smena premijera Markovića, odnosno da li je hrvatski predsednik pristao na rušenje SIV-a a srpski se saglasio da Hrvatska, u skladu sa svojim Ustavom, reši problem Krajine. Na osnovu rečenice iz saopštenja da će se razmotriti predlozi Privredne komore Jugoslavije o o promenama u radu i sastavu SIV-a kako bi se izbegao ekonomski kolaps zemlje, prepostavljalo se i da će na Markovićevo mesto doći Dagmar Šuster, predsednik Privredne komore Jugoslavije.

Iznenađena je bila i hrvatska javnost, koja ovoga puta nije mogla da dobije apsolutno nijednu informaciju o ovom sastanku, što je bilo prilično iznenadenje jer hrvatski predsednik do tada nije odbijao medije: „Čak je, kako smo upozorenici, dr Tuđman bio neuobičajeno šutljiv i škrt prema svojim suradnicima. I za najbliže saradnike za sada je tajna što su točno dogоворили, da li su što trampili i na čiju štetu gospoda Tuđman i Milošević“.⁵ Oni koji su sa dozom optimizma posmatrali ovaj samit, izvodili su analogiju sa sporazumom Cvetković-Maček iz 1939. i očekivali da će ovaj susret označiti proces definitivnog smirenja srpsko-hrvatskih tenzija. Voren Zimerman piše da mu je Borisav Jović krajem marta 1991. rekao: „*Bosna mora da bude podeljena između Srbije i Hrvatske*. Dodao je, kao da čini veliki ustupak: – *Naravno, muslimani mogu da biraju gde žele da žive*“.⁶

Prema naknadnoj izjavi Milana Babića istražiteljima u Hagu, u martu 1991. najverovatnije posle ovog sastanka Miloševića i Tuđmana znatno je bio poljuljano njegovo poverenje u predsednika Srbije. Milošević mu je, navodno, na karti pokazao predlog zapadne granice nove srpske države o kojoj su se, „kako sam razumeo, dogоворили Milošević i Tuđman“. Ta granica išla je kroz Bosnu i Hercegovinu. Milan Babić je bio „zaprepašćen“ jer je to bilo „suprotno interesu“.

³ I. Lučić, *Karađorđevo*, 9.

⁴ *Borba*, 27. mart 1991, 1.

⁵ Исто, 2.

⁶ Voren Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe*, Beograd 2002, 76–77. – Jović je u kasnijim javnim istupima negirao da se u Karađorevu razgovaralo o podeli Bosne i tvrdio je da je tema bila smena premijera Markovića.

ma SAO Krajine i svemu što mi je Milošević ranije govorio o tome kako će ih zaštiti“.⁷

Milošević i Tuđman ponovo su se sastali 15. aprila u Tikvešu (Baranja). U saopštenju iz kabineta predsednika Republike Hrvatske rečeno je sledeće: „*U ponedjeljak je u graničnom području dviju republika vođen razgovor između predsjednika Republike Hrvatske dr Franje Tuđmana i predsjednika Republike Srbije Slobodana Miloševića. Razmatrana su pitanja jugoslavenske državno-političke krize, kao i problemi u odnosima između dvije republike. Razmijenjena su gledišta o rezultatima rada zajedničke grupe stručnjaka koje su formirali predsjednici u cilju pronalaženja rješenja za otvorena pitanja u hrvatsko-srpskim odnosima i odnosima dviju republika. U procesu mirnog i demokratskog razrješenja jugoslavenske državno-pravne krize, koji uključuje i provedbu referendumu, dva su se predsjednika složila u ocjeni da se u tome mora osigurati poštivanje interesa hrvatskog i srpskog naroda u cijelini i izbjegavanje svakog oblika upotrebe sile. Dva su predsjednika suglasna da se nastave međusobni razgovori, kao i razgovori na razini zajedničkih ekspertnih grupa, a pokrenuli su i inicijativu za razgovore između delegacija Sabora Republike Hrvatske i Narodne skupštine Republike Srbije*“.⁸

To je bio povod za nove informacije i nagađanja o tome da li su i šta srpski i hrvatski predsednik dogovorili još na prvom sastanku u Karadžorđevu. „Pouzdane“ informacije govorile su da su Milošević i Tuđman postigli precizne dogovore na bazi uzajamnih ustupaka. Navodilo se da su se oni prvo dogovorili da „Jugoslavija ne mora postojati“, što je bio ustupak Miloševića Tuđmanu; dogovoren je, navodno, i da svi Srbi moraju da žive u jednoj državi, što bi trebalo da bude ustupak Tuđmana Miloševiću. U cilju realizovanja ove dve „ključne tačke“ dogovora, razgovaralo se i o granicama: zapadna Hercegovina pripala bi Hrvatskoj, a Kninska krajina Bosni i Hercegovini. Saopštavalo se i da je Milošević ranije ponudio Izetbegoviću da Bosna ostane u Jugoslaviji bez obzira na otcepljenje bilo koje republike. U tom slučaju bile bi garantovane i granice i status federalne jedinice (gubitak zapadne Hercegovine Bosna bi „nadoknadila“ dobijanjem Kninske krajine). U toj Jugoslaviji muslimani bi bili drugi narod po brojnosti, pa bi imali i znatan politički uticaj i pozicije u vlasti. Muslimanima je navodno nudeo mesto predsednika vlade ili potpredsednika države. Izetbegović je ovakvu ponudu odmah odbacio. Zato je u Karadžorđevu Tuđman obećao da neće praviti smetnje povezivanju kninske regije i severoistočne Bosne – preko pojasa srpskih teritorija u Bosni, da bi se svi delovi na kraju pripojili Srbiji. Isto bi uradila i istočna Hercegovina, a i Sarajevo je trebalo da bude podeljeno.⁹

⁷ *Ujedinjene nacije. Sudski spisi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.* www.icty.org. Proces protiv Slobodana Miloševića. (dalje: UN, MKSJ), IT-03-72-1. Izjava Milana Babića od 22. januara 2004.

⁸ Navedeno prema: I. Lučić, *Karadžorđevo*, 13–14.

⁹ Navedeno prema: *Борба*, 16. april 1991, 10.

Pretpostavke o dogovoru srpskog i hrvatskog predsednika o podeli Bosne dobine su na snazi 1993. kada je započeo hrvatsko-muslimanski rat u Bosni i Hercegovini. Tada je izgledalo da je počela realizacija dogovora. O radu srpsko-hrvatskih ekspertskeih grupa tokom 1991. prva je u javnosti pisala Smilja Avramov, ali ona nije direktno govorila o sastanku u Karađorđevu: „Predsednici dveju republika, Tuđman i Milošević, preduzeli su još jedan korak, ali ovoga puta neoficijelne prirode. Oformili su dva tima sa ciljem da svestrano razmotre političke, ekonomske, ustavno-pravne i međunarodno-pravne posledice dezintegracije Jugoslavije, i kroz tu prizmu potraže rešenja. Verovatno je da je odluka o tome doneta na sastanku dva lidera u Karađorđevu marta 1991. ali o toku i rezultatima tih razgovora grupa nije obaveštena. [...] Dva ključna problema izbila su na površinu tokom duge opšte diskusije: problem granica i problem državno-pravnog kontinuiteta. Kada smo se konačno složili da o ovim problemima otpočnemo sasvim konkretnu diskusiju, na bazi dokumenata i etnokarata, hrvatska strana je prekinula pregovore krajem aprila 1991. godine“.¹⁰

Enigmu je zatim uvećao Stjepan Mesić, poslednji predsednik Predsedništva SFRJ, kada je od 16. do 19. marta 1998, kao zaštićeni svedok, dao izjavu Tribunalu UN-a u Hagu (Međunarodnom судu za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji) o početku rata između Hrvata i muslimana. Tada je postalo jasno da je glavni cilj serije sastanaka Miloševića i Tuđmana bila podela Bosne.

Odgovarajući na pitanje šta zna o susretu u Karađorđevu, Mesić, koji nije bio na sastanku, opisao je kako je do susreta došlo: „Srpsko stanovništvo se naoružavalo iz skladišta JNA. Rekao sam Bori Joviću da imamo tu informaciju, da je takva politika dela Srba iz Hrvatske, kao i Srba u celini, samoubilačka i da bi u nekom sledećem sukobu oni izgubili najviše, jer se 10% srpskog stanovništva ne bi moglo odupreti onom od 90%, jer bi se onda i Hrvati naoružali i usledila bi katastrofa, a to bi najviše štetilo Srbima. Upitao sam ih šta žele. Rekao je da nisu zainteresovani za Srbe u Hrvatskoj, da su oni naši građani, da s njima možemo učiniti šta god hoćemo i da takođe nisu zainteresovani za hrvatsku teritoriju, da je to teritorija hrvatske države. Rekao sam: – Šta vas, dakle, zanima? Odgovorio je da ih zanima Srbija i 66% Bosne. Rekao je da je to bila Srbija i da će to i ostati Srbija. Budući da ih nije zanimala Hrvatska, tj. hrvatska teritorija, ni Srbi u Hrvatskoj, rekao sam: – Zašto ne sednemo za sto? Zašto ne pokušamo da izbegнемo rat? Ljudi su naoružani i sve i svašta bi moglo da bukne. Nema potrebe prolivati krv ako možemo da sednemo i rešimo stvari za stolom. Rekao je da se slaže, ali da mora da razgovara sa Slobodanom Miloševićem. Rekao sam da ću razgovarati s Tuđmanom i još sam rekao: – Zašto nas četvorica ne sednemo za sto i vidimo koji su problemi Srba u Hrvatskoj tako da možemo rešiti stvari bez ikakvog oružanog sukoba, kad za to imamo priliku? S obzirom na to što se Slobodan Milošević složio sa sastankom i rekao da se možemo susresti bilo gde, u zemlji ili

¹⁰ Смиља Аврамов, *Постхеројски рат Запада против Југославије*, Ветерник 1997, 140–141.

inostranstvu, otišao sam u Zagreb i razgovarao sa Franjom Tuđmanom i rekao kako njih dvojica pristaju i pristaje li i on da svi mi sednemo za sto. Rekao je da pristaje. Zatim sam očekivao poziv da vidim kada bismo mogli upriličiti taj susret. Ipak, Tuđman nam je u jednom trenutku rekao da će u Karađorđevo otići sam, da želi da vidi šta oni hoće. Prigovorio sam na Karađorđevo, jer je tamo Tito održao 21. sjednicu Komunističke partije i tamo je slomljeno hrvatsko proljeće, tako da sam rekao: – Ne bismo smjeli ići na to mjesto jer ga imamo u lošim uspomenama. Rekao je kako nije bitno gdje se susrećemo, važnije je otkriti šta žele. Tuđman se vratio iz Karađorđeva tog istog dana i rekao nam da nas armija neće napasti, da za to ima jemstvo Veljka Kadijevića i od Miloševića, i da će Bosna teško preživjeti, da mi možemo postići granice Banovine Hrvatske. Tuđman je još rekao kako je Milošević načinio velikodušan gest da Hrvatska može uzeti Cazin, Kladušu i Bihać, jer je to bila tzv. turska Hrvatska i Srbima nije potrebna“. [...] Poslije Karađorđeva, Hrvoje Šarinić, predstojnik Tuđmanova ureda, počeo je odlaziti u Beograd, a Smilja Avramov, Miloševićeva savjetnica, došla je u Zagreb. Mislim da je to bilo radi razrade pojedinosti sa sastanka u Karađorđevu, što je bilo nelogično jer smo bili zaraćeni. Poslije toga osnovano je povjerenstvo za crtanje karata. Josip Šentija, jedan od Tuđmanovih savjetnika, bio je prvi ravnatelj tog povjerenstva. Odbio je otići u Beograd i crtati karte. Zamjenio ga je Zvonko Lerotic, jedan drugi savjetnik. Tijekom rata on je putovao između Zagreba i Beograda. Sve se to događalo 1991. Tuđman je rekao kako je podjela Bosne povjesna potreba, jer se Bosnu nije smjelo stvarati poslije Drugog svjetskog rata. Čak je i Lerotic odustao, vidjevši da je nemoguće podijeliti Bosnu. Tada je Tuđman doveo Dušana Bilandžića. Bilandžić je sudjelovao u radu toga povjerenstva, ali nije vjerovao u podjelu Bosne. Tuđman mu je obećao mjesto u Hrvatskom uredu u Beogradu. Zbog toga su Tuđman i Bilandžić imali otvorenu raspravu. Na kraju mu Tuđman nije dao to mjesto. Bilandžić mu je rekao kako je Tuđman inzistirao na usvajanju karata o podjeli Bosne. Bilandžić je smatrao da to nije moguće. Poslije Karađorđeva sazvao sam redovni sastanak Predsjedništva SFRJ. Tuđman mi je rekao da će Milošević i Veljko Kadijević, ministar obrane, malo kasniti, pa sam zatražio odgodu početka sastanka. Bogić Bogićević, predstavnik BiH u Predsjedništvu SFRJ, upitao me da li znam o čemu se razgovaralo u Karađorđevu. Izetbegović je rekao da bi to i on htio znati. Rekao sam Bogićeviću i Izetbegoviću, i svima ostalima na sastanku, da znam samo ono što se pjeva, tj. – 'Nema više Alije' – to je tada u Bosni bila popularna pjesma – što znači da nema više Bosne“.¹¹

Na samom početku oktobra 2002. Stjepan Mesić je svedočio protiv Miloševića u Hagu, i to kao prvi javni svedok. Ponovio je ranije iznesene ocene o sastanku u Karađorđevu i još jednom potvrdio da se Franjo Tuđman sa sastanka vratio kao drugi čovek, jer je do tada uvek podržavao integritet Bosne i Hercegovine. Rekao je i da su u Karađorđevu radile „ekspertske komisije“ za izradu no-

¹¹ UN, MKSJ. Izjave S. Mesića.

vih granica, koje su se tajno sastajale u Beogradu i Zagrebu tokom čitavog rata. Izjavio je i da je „vodeći stručnjak“ sa srpske strane bila Smilja Avramov.¹² Hrvoje Šarinić, šef kabineta predsednik Tuđmana, potvrđio je tačnost Mesičevih navoda, kao i činjenicu da je on bio „siva eminencija“ sastanka u Karađorđevu i glavni pregovarač na liniji Zagreb-Beograd.¹³

Protiv Miloševića u Hagu je svedočio i Ante Marković, poslednji premijer SFRJ. U toku priprema za svedočenje, on je 22. septembra 2003. govorio o svojim saznanjima po ovom pitanju: „U martu 1991. Tuđman i Milošević su se sastali u Karađorđevu, gdje su se složili o sljedeće dvije stvari: podjeli Bosne i Hercegovine i smjenjivanju Ante Markovića. Smatrali su da je potrebno da me smijene kako bi postigli svoj prvi cilj – podjelu Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije. Naravno da sam se tome usprotivio, kao što sam bio protiv rata, pa sam stoga predstavljaо prepreku. Ubrzo nakon sastanka Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu sastao sam se s obojicom kako bismo razgovarali. Oba sastanka su bila privatna i trajala su tri i više sati. S Miloševićem sam razgovarao u Beogradu, a s Tuđmanom u Zagrebu. Tokom sastanka Milošević mi je rekao: – S tobom je tako teško raditi, a još teže sporazumjeti se. Sve što ti predložim, odbijaš. S Tuđmanom je mnogo lakše. Vidi kako smo se brzo sporazumijeli. Obojicu sam pitao o čemu su se dogovorili u Karađorđevu, iako sam već znao odgovor. Tuđmanu je trebalo puno više vremena da odgovori na to pitanje, dok je Milošević brzo dao točan odgovor. Obojica su priznala da su se sporazumijeli o podjeli Bosne i Hercegovine i smjenjivanju predsjednika Vlade. Što se tiče smjenjivanja Ante Markovića, obojica su rekla da je to bio prijedlog onog drugog a da nisu imali razlog to dobiti budući da ja radim smjetnje. Što se tiče podjele, obojica su priznala da su se složili o tome da se ona podjeli između Srbije i Hrvatske. Daljni razgovor se odnosio na njihov sporazum. Ustrajao sam na tome da mi odgovore shvaćaju li što znači podijela Bosne i Hercegovine zbog miješanog stanovništva, zakonskih granica i mišljenja međunarodne zajednice. Jesu li pomislili na krvočiće i na to da bi Bosna i Hercegovina mogla postati svojevrsna Palestina u kojoj bi se djeca rađala i umirala s puškom u ruci. Tuđman je rekao da su Muslimani preobraćeni katolici, a Milošević je izjavio da su oni preobraćeni pripadnici pravoslavne vjere. Tuđman je rekao da Evropa neće dozvoliti postojanje muslimanske države u srcu Evrope i da se Evropa slaže s podjelom. Milošević je objasnio da Bosna i Hercegovina nema šanse da kao država opstane u Jugoslaviji jer je to Titova umjetna tvorevina. Pitao sam ih: – Mislite li da će Bosna i Hercegovina pasti bez krvočića, bez krvi do koljena? Tuđman je odgovorio: – Bosna šapatom pada – što je poznata izreka i to se doista i dogodilo u Bosni u prošlosti da je pala bez borbe. Milošević je rekao da podjela Bosne i Hercegovine neće biti problem, budući da su Srbi i Hrvati većina i da će Muslimanima ostaviti enklavu. Inzistirao sam na tome da mi kažu što će se dogoditi ako se ne desi onako kako

¹² НИН, 3. октобар 2002.

¹³ Исто.

zamišljaju, na što su obojica ošutjela. Na kraju je Milošević rekao: – Čak i da se to desi, u šta sumnjam, onda ćemo vidjeti šta ćemo. Tuđman je ostao pri tome da će vidjeti koliko sam bio u krivu. Obojici sam rekao da se neće složiti s njima ni pod kojim uslovima i da će se boriti protiv toga kako najbolje znam i umijem. Aliji Izetbegoviću sam ispričao suštinu razgovora s tom dvojicom, ali mnogo kasnije¹⁴.

Većinu od ovih stavova Marković je ponovio i 23. oktobra 2003. kada je svedočio protiv Miloševića.

Najviše detalja o sastanku u Karađorđevu ostavio je Dušana Bilandžić u svojoj knjizi *Povijest izbliza*, objavljenoj 2006.¹⁵ Posle sastanka u Karađorđevu pozvao ga je predsednik Tuđman i saopštio mu da je u Karađorđevu postignut načelni sporazum sa Miloševićem o podeli Bosne. Zatražio je da bude član hrvatske delegacije na konkretnim dogovorima o podeli Bosne. Bilandžić kaže kako je lično smatrao da je podela Bosne i Hercegovine „apsurdna i neostvariva ideja“, ali je pristao da učestvuje u pregovorima kako bi, navodno, opstruisao tu ideju.

Prvi sastanak srpskih i hrvatskih eksperata održan je 10. aprila u Tikvešu (Baranja). Bilandžić je rekao kako je ideja povratka na stanje od pre Ustava iz 1974. nemoguća. Srpski akademik Kosta Mihajlović je odgovorio da se on zalaže za obnovu stare federacije. Smatrao je da su nacije razbile federaciju, da razume želju svake nacije da formira državu, ali da su granice republika pravila samo tri čoveka: Tito, Kardelj i Đilas. Mihajlović je smatrao da su granice neprihvatljive i da ih treba menjati po etničkim i istorijskim kriterijumima. Smilja Avramov je navodno branila federalni centralizam, dok je Zvonimir Lerotić replicirao sa tezom da federacije mogu da funkcionišu samo u jednonacionalnim zajednicama. Zaključak sa ovog susreta bio je da Srbija neće prihvati konfederaciju; ona bi pomogla stvaranje hrvatske države, a zauzvrat je tražena hrvatska podrška oblikovanju srpske države.

Drugi sastanak održan je tri dana kasnije u Beogradu. Kosta Mihajlović je izjavio da treba utvrditi granice budućih država Srbije i Hrvatske. Smilja Avramov je glavnu opasnost videla u muslimanima; za njih je rekla da su se već povezali sa „svetskim islamom“ i da prete i Srbima i Hrvatima. Mihajlović je upozorio da muslimani polako potiskuju i Srbe i Hrvate iz Bosne u njihove matične zemlje i da Bosnu odmah treba podeliti. Bilandžić tvrdi da je srpska strana čak izjavila da ima „dokument od NATO saveza u kojem stoji da bi bilo poželjno da Srbci i Hrvati sporazumno podijele Muslimane, onda im naprave život nesnosnim, da isele u Aziju“. Srpska strana je ponudila i razmenu stanovništva – preseljenje muslimana iz Cazinske krajine u Knin, tvrdeći da njima pripada cela Posavina. Takođe su tvrdili da Baranja ne pripada Hrvatskoj i postavili zahtev da Krajina izade na obale Jadranskog mora.

Bilandžić piše i kako je bio protiv nastavka pregovora, ali da je hrvatski predsednik insistirao da se oni nastave jer je postigao „načelni sporazum“ sa Mi-

¹⁴ UN, MKSJ. 03090205/06.

¹⁵ D. Bilandžić, *Povijest izbliza – memoarski zapisi 1945–2005*, Zagreb 2006, 735.

loševićem. Tuđman je rekao i kako ima „dovoljno snaga“ u međunarodnoj zajednici koje će prihvati sporazum Hrvatske i Srbije i da je nastupio „povijesni trenutak“ da obe zemlje ostvare svoje interese. Treći sastanak održan je u Zagrebu 20. aprila. Kosta Mihajlović je govorio o nameri Turske da iz Male Azije naseli četiri miliona muslimana u Bosnu. Po njegovim rečima, muslimani su nameravali da 15. oktobra proglose Bosnu džamahirjom i ponovo je naglasio da se Bosna mora podeliti.

Bilandžić je kasnije, u javnim nastupima, govorio da dogovor Miloševića i Tuđmana nije realizovan jer ni Hrvatska ni Srbija nisu tada imale svoje vojske koje bi mogle da izađu na nove granice. Čak j, navodno, general Blagoje Adžić, tadašnji načelnik Generalštaba Oružanih snaga SFRJ, kada je saznao za pregovore, Miloševiću rekao da će ih „sve pohapsiti“ i da JNA neće dozvoliti razbijanje Jugoslavije.¹⁶

Na kraju se u martu 2007. javio (po drugi put) i Hrvoje Šarinić, jedan od najbližih saradnika Franje Tuđmana. Potvrdio je sve dotadašnje navode o sastanku u Karađorđevu, uz napomenu da je takvih susreta bilo i kasnije: „Njihovih susreta bilo je, međutim, više, na marginama nekih međunarodnih konferencija tokom kojih bi oni uzeli jednu sobu i sedeli i pričali. BiH je bila lajtmotiv. Razrešenje balkanske situacije bilo je nemoguće bez razrešenja statusa BiH. U tom kontekstu govorenog je i o podeli Bosne. Stav predsednika Hrvatske bio je – ako se nije mogla održati Jugoslavija, tako se ne može održati ni Bosna i Hercegovina. Imao je istorijski otklon k tome. Sastanak u Karađorđevu bio je uvertira. Mesec dana kasnije usledio je susret Miloševića i Tuđman u Tikvešu, a ti razgovori duže su trajali i bili su obimniji. Milošević je pokušao Tuđmana navući papirićima kao muslimani hoće celu Bosnu, kako su pobili zeleni barjak na Romaniju, kako svima preti opasnost od tog radikalizma. Tuđman ga je slušao, ali nije nešto posebno reagovao na to. Kasnije mi je samo rekao, komentirajući taj papir koje su srpske specijalne službe fabricirale: – Ima nešto u ovome“.¹⁷

Tokom 8. januara 1992, u kasnim večernjim časovima, u Zagrebu je održan veoma zanimljiv sastanak na kome je izneto mnogo detalja o razgovorima Miloševića i Tuđmana iz 1991. U Zagrebu su na jednoj strani bili predsednik Fra-

¹⁶ Tuđman bi završio u Haagu zbog diobe Bosne, Slobodna Dalmacija, 17. VI 2006.

¹⁷ Navedeno prema: TV B-92, 15. mart 2007. – Hrvatska istoriografija je saglasna u tumačenju da pregovora o podeli Bosne nije ni bilo. Na taj način teži se relativizaciji agresije koju je hrvatska država 1993. izvršila prema Bosni i Hercegovini, kada je počeo hrvatsko-muslimanski rat koji je trajao jednu godinu i koji je okončan direktnom intervencijom iz Vašingtona. Taj sukob je završen stvaranjem muslimansko-hrvatske federacije, koja će 1995. prerasti u drugi entitet države Bosne i Hercegovine. Hrvatski istoričari smatraju da je priča o dogovoru Miloševića i Tuđmana nastala na staroj matrici o dogovoru srpske i hrvatske buržoazije i nacionalista o podeli Jugoslavije, kao i da je plasirana u vreme borbe za očuvanje Jugoslavije uz pomoć ekonomskih reformi koje je sprovodio Ante Marković. (I. Lučić, *Karađorđevo*, 36).

njo Tuđman, i njegovi saradnici Josip Manolić, Gojko Šušak, Zvonko Lerotić i Milan Ramljak, potpredsednik hrvatske Vlade, a na drugoj Nikola Koljević i Franjo Boras, članovi Predsedništva Bosne i Hercegovine, na čiju je inicijativu i došlo do sastanka. Razgovor je bio posvećen statusu Bosne i Hercegovine. Nikola Koljević je na početku sastanka rekao da je namera Srpske demokratske stranke da se „pacifikuju“ srpsko-hrvatski odnosi i pronađe političko rešenje za Bosnu i Hercegovinu. Izrazio je žaljenje zbog rata u Hrvatskoj i izjavio saučešće „za veliko stradanje hrvatskog naroda i Hrvatske od strane naroda kojem ja pripadam. Vjerujte mi da ima Srba koji su lično u svojoj duši zbog toga patili i osjećali to kao svoju krivicu bez obzira što bi oni lično, bar neki od nas, nisu tome aktivno doprinijeli“.¹⁸

Koljević je zatim rekao da je u Bosni još „onih partizanskih dana“ postojao „neprincipijelni savez“ između Srba i muslimana, pa se onda „situacija obrnula“ i uspostavljen je neprincipijelni savez između Hrvata i muslimana, „tako da je stvoreno nepovjerenje u ovome demokratskom periodu povodom te koalicije“. Vrlo oprezno je nagovestio kako misli da će i Srbi i Hrvati biti ugroženi od stvaranja islamske republike u Bosni i Hercegovini; zatim, podržao je načelni stav hrvatske politike da se pacifikacija može uspostaviti ako se prvo izvrši „separacija“, odnosno podela po nacionalnoj liniji. Izložio je konfederalni koncept preuređenja Bosne i Hercegovine gde bi hrvatska strana imala konfederalne veze sa Hrvatskom a srpska sa Srbijom ili Crnom Gorom: „Mi smo u osnovi predlagali tripartitnu zajednicu, u osnovi smatrajući da one institucije koje treba da budu posebne, treba da budu posebne, da će se naći i zajedničke. Mi smo mislili da bi trebalo tri nacionalne zajednice priznati tu činjenicu, a ne falsifikovati je. Jer, tri nacionalne zajednice postoje i one bi trebalo, ako čemo demokratski razgovarati, da imaju svoje šanse za normalan nacionalni razvoj i za normalan susjedski, živjeti jedni pored drugih, ali ne jedni na glavam drugih“.¹⁹

U nastavku razgovora Zvonko Lerotić je potvrdio da su uoči početka rata vođeni pregovori između Hrvatske i Srbije o podeli Bosne, kao i da su oni nastavljeni sve do kraja 1991. godine: „Vi ste vjerovatno upoznati sa dijelom razgovora koji smo već obavili, s time ste upoznati. Od početka je bila jedna grupa sa strane Vlade Srbije i sa strane Vlade Hrvatske. Od srpske strane je tu bio Kosta Mihajlović, zatim Smilja Avramov, Kutlešić²⁰ je bio, zatim Rade Marković,²¹ njih četvorica, a kasnije se uključio onaj što je i ministar vanjskih poslova, Jovanović²² bio. To je bilo prije rata, u četvrtom ili trećem mjesecu prošle godine, da bismo nastavili negdje preko ljeta. Imali smo nekoliko razgovora u Hagu i mislim da se kod vas sada nešto preciznije i jasnije iskristalizirala ideja rješenja srpsko-

¹⁸ UN, MKSJ, 01509173. Zapisnik sa sastanka.

¹⁹ Isto.

²⁰ Vladan Kutlešić, član rukovodstva Socijalističke partije Srbije.

²¹ Treba: Ratko Marković (član rukovodstva Socijalističke partije Srbije).

²² Vladislav Jovanović, ministar inostranih poslova u Vladi Republike Srbije.

sko-hrvatskih odnosa u cjelini, jer smo na neki način bili isto tako zauzeti s tim načinom, na koji način, koji su modaliteti, postoji devet, deset modaliteta da se riješi nacionalni, među njima i različita razgraničenja odvajanja samostalnih država, preseljenje stanovništva, sve to civilizacijski putevi, a najgori je način sukobi u ratu, da se to izbjegne. [...] Dakle, osnovna ideja je bila razgovora koji smo započeli u četvrtom mjesecu da hrvatska strana pomogne konstitucija srpske države, srpska strana da pomogne konstituciju hrvatske države. To je bila početna pozicija i u tom pogledu smo išli za tim da pogledamo sve moguće elemente koji stoje po preprekama tome. Elementi su bili slijedeći: jedan od najvažnijih elemenata što se nije raščistilo, ja ću govoriti otvoreno, što se nije u prvo vrijeme razriješio problem između gospodina Miloševića i gospodina Babića. Taj problem nije bio razriješen u ono vrijeme. Nije se u ono vrijeme računalo sa tim da minimum Hrvatske, postoji neki minimum Hrvatske, postoji neki minimum Srbije u tom pogledu. Tu se nismo mogli nikako dogovoriti zato što ove dvije, tri politike nisu bile jasne. Pred dva mjeseca gospodin Kosta Mihajlović je inicirao ponovno razgovore i rekao je da bi hrvatska strana moralna shvatiti da pravog ozbiljnog pregovarača ima u gospodinu Karadžiću i u predstavnicima Srba u Bosni i Hercegovini, i to se čekalo, dok sazri ta ideja. No ovdje je, dakle, vidim od stare ove ekipe koja je radila na tome, od srpske strane, osobito od gospodina Kutlešića i Markovića, prihvaćena ova ideja razgraničenja sa stanovišta pravnog aspekta, što znači vidimo ovdje se spominje reorganizacija općina, onda je već spominjana, i spominjani su referendum naroda, jer to su legitimni putovi kojima se može ići. Tada još nije kao posredno sredstvo spominjana konfederacija Bosne i Hercegovine. To je kasnije došlo i to je vaša ideja, jedan put, jedna stepenica“.²³

Kada se razgovoru priključio predsednik Hrvatske, i on je potvrđio detalje razgovora o podeli Bosne: „Ako postoji ovo što je sada gospodin Koljević kazao, postoji takva suglasnost na razini srpskog dijela, onda će biti. Ja moram reći da u tim razgovorima početim prije ovog užasnog rata, da je Milošević bio veoma sklon takvom rješavanju i da je on rekao da u Bosni ljudima koji su na čelu ove, ove srpske politike, da možemo računati da ćemo imati takve partnere, a onda je došao ovaj užasni rat, ali taj rat je pokazao nešto što bi se zbilo u Bosni i Hercegovini, jer ako se ne zaustavi, ako ne pobijedi razum, ako ne priđemo tom političkom rješenju... [...] Ja sam bio sklon da bi ih se [muslimani] zadovoljilo, ja još uvijek jesam da oni dobiju, kad se izvrši ta razdioba između srpskog i hrvatskog dijela, da imaju dio, gdje su muslimani većina, pa da čak u jednom konačnom rješenju ide da im ostane ta njihova republika, država koju bi oni imali“.²⁴

Tuđman i Koljević saglasili su se da je potrebno, što navodno podržavaju i pojedine evropske zemlje, među njima i Nemačka, da se zaustavi širenje radikalnog islama na Balkanu i da Srbi i Hrvati u tom procesu imaju važnu ulogu. Zatim se detaljno razgovaralo o svim modalitetima srpsko-hrvatske saradnje u

²³ UN, MKSJ, 01509189/90. Zapisnik sa sastanka.

²⁴ Isto, 01509219.

Bosni i Hercegovini i „civiliziranoj“ razmeni stanovništva kako bi se stvorili homogeni nacionalni entiteti odnosno, da se definitivno ukine princip građanske države koji je zastupao Alija Izetbegović: „Z. Lerotić: Ovaj građanski princip Bosne i Hercegovine je ukinut. Ali ovaj narodni još nije konstituiran, sada ga treba objasniti. Onda će i Muslimani morati biti prisiljeni da nešto naprave, to je jasno“.²⁵

Tuđman je onda rekao da se Hrvatska jednostavno ne može da se odrekne Knina, da je Milošević to prihvatio 1991. i da „ekstremna gledišta kao što je Babić, ili ne znam Martić“ nemaju realnu osnovu i samo „truju i onemogućavaju konačno rješenje svih spornih pitanja između Srbije i Hrvatske“. Nikola Koljević je odgovorio da on ima „izvjesnu nadu“ – ako se počne u Bosni i Hercegovini, pa se proširi rešavanje srpsko-hrvatskih odnosa, „da će onda ovaj problem unekoliko biti lakši, jer ćemo mi onda te ljudi dovesti u jednu situaciju koja je netipična za čitav narod“.²⁶

Sastanak je zaključen dogovorom da se razgovori nastave po komisijama – pravnoj i za teritorijalno razgraničenje, da oni još uvek budu zatvoreni za javnost i da se o njima obavesti i Milošević. Tuđman nije imao ništa protiv da se u rad ekspertske grupe uključe i ljudi iz Srbije, s tim da to budu „ozbiljni ljudi, razboriti ljudi koji žele rješenje problema“. Nikola Koljević je odgovorio: „Hvala Vam i ovo bi zbilja bio fini kraj sa našeg prvog sastanka“.²⁷

Samo dan posle ovog razgovora (9. januara) proglašena je Republika Srpskog naroda Bosne i Hercegovine (od 9. avgusta 1992. Republika Srpska) kao odgovor na odluku Hrvata i muslimana da Bosna putem nezavisnosti. U Deklaraciji o proglašenju Srpske Republike rečeno je da se takva odluka donosi jer „neodgovorni i sebični secesionisti, motivisani i pomagani od Jugoslaviji nenaklonjenih stranih sila“, pokušavaju da sruše zajedničku državu i prekinu njen državno-pravni kontinuitet i da je uklone sa istorijske scene. Rečeno je da je i da se koalicija muslimanske i hrvatske nacionalne zajednice priključila „secesionistima“, da ta koalicija „grubo i bezobzirno“ ignoriše suverena prava srpskog naroda i pokušava da mu oduzme status konstitutivnog naroda: „Ona istorijski neodgovorno uništava tradiciju zajedničkog života u svemu ravnopravnih naroda, krši i ruši postojeći ustavni poredak u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini i svojim aktima ukida ustavne osnove nastanka Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice [...] Srpski narod je prinuđen da brani svoju slobodu, suverenost, status konstitutivnog naroda, dostojanstvo i svoju budućnost. On je dao svoj pristanak na zajednički život u Bosni i Hercegovini, ali samo kao federalnoj jedinici u sastavu federativne Jugoslavije, a ne u nekakvoj nezavisnoj i od Jugoslavije odvojenoj Bosni i Hercegovini“.²⁸

²⁵ Isto, 01509232.

²⁶ Isto, 01509234.

²⁷ Isto, 01509238.

²⁸ Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини, 27. јануар 1992, 1.

Usledili su haotični i tragični događaji – referendum o nezavisnosti, neu-speli pregovori u Portugaliji pod okriljem Evropske zajednice (Kutiljerov plan), priznavanje nezavisnosti Bosne i Hercegovine 6. aprila i povlačenje JNA – koji su ovaj nekadašnji „bastion jugoslovenstva“ gurnuli u ambis troipogodišnjeg gra-đanskog rata.

Kosta Nikolić

**SLOBODAN MILOŠEVIĆ AND FRANJO TUĐMAN
ON STATUS OF THE BOSNIA AND HERZEGOVINA 1991**

Summary

The article is written on talks between Slobodan Milosevic, President of Serbia, and Franjo Tudjman, the Croatian president of the Yugoslav crisis 1991st on the status of Bosnia and Herzegovina. These talks are known as an agreement on the „division“ of Bosnia and Herzegovina and have written about them only on the basis of testimony of participants in the talks. The Judicial Archives International Tribunal for Former Yugoslavia in Hague is a document that confirms that talks about the „division“ of Bosnia indeed led to continued 1992nd and that they were involved in the Bosnian Serb leadership. In 1992. Followed chaotic and tragic events – plebiscite of independence, unsuccessful negotiations in Portugal under the auspices of the European Union, recognition of independence of Bosnia and Herzegovina 6th April and withdrawal of the Yugoslav Army – who are the former "Yugoslav bastion" pushed into the abyss of civil war three years.

NIKICA BARIĆ, viši znanstveni suradnik

Hrvatski institut za povijest
Zagreb, Opatička 10

UDK 323.1(=163.41)(497.5)"1994/1995"(093.2)
323(497.5)"1994/1995"(093.2)

O OKOLNOSTIMA I POSLJEDICAMA SMJENE PREDSJEDNIKA VLADE REPUBLIKE SRPSKE KRAJINE BORISLAVA MIKELIĆA 1995. GODINE

APSTRAKT: *U članku se razmatra sukob u vodstvu Republike Srpske Krajine, između njezina premijera Borislava Mikelića i predsjednika Milana Martića tijekom 1994. i 1995. godine. Ovaj sukob bio je posljedica raskola koji je u istom razdoblju trajao između vodstva Republike Srpske na čelu s Radovanom Karadžićem i Beograda, odnosno predsjednika Srbije Slobodana Miloševića.*

Ključne riječi: Republika Srpska Krajina, Borislav Mikelić, Milan Martić, Milan Babić, Radovan Karadžić, Slobodan Milošević

Tijekom rata u Hrvatskoj krajem 1991. proglašena je Republika Srpska Krajina (RSK), a zatim su sukobljene strane sklopile primirje, te je došlo do razmještanja mirovnih snaga UN-a (UNPROFOR) koji je trebao provesti odredbe mirovnog plana Cyrusa Vancea. Sukobljene strane stajale su na nepomirljivim pozicijama. Zagreb je tražio da se područja pod nadzorom krajinskih Srba vrate pod hrvatsku vlast, pri čemu je Ustavnim zakonom iz 1992. Srbima jamčio samoupravu u kotarima Glina i Knin. Istovremeno je vodstvo RSK insistiralo na svojoj državnosti i težilo ujedinjenju s Republikom Srpskom i, na kraju, i sa Srbijom i Crnom Gorom, odnosno Saveznom Republikom Jugoslavijom. Za srpsku stranu problem se nalazio u činjenici da je međunarodna zajednica, u sklopu uključivanja u razrješenje krize na području bivše Jugoslavije, odredila da se granice njezinih bivših republika ne mogu mijenjati jednostranim postupcima. Milan Babić, istaknuti vođa krajinskih Srba iz Knina i prvi predsjednik RSK, krajem 1991. i početkom 1992. protivio se prihvatanju mirovnog plana UN-a, smatrajući da on Krajini ne jamči državnost i sigurnost od eventualnog hrvatskog napada. Babićevo protivljenje nije odgovaralo predsjedniku Srbije Slobodanu Miloševiću, te je Babić na pritisak iz Beograda smijenjen. Za novog predsjednika Krajine izabran je Goran Hadžić iz istočne Slavonije. Novo vodstvo u Kninu prihvatio je dolazak snaga UN-a, iako nije odustalo od državnosti RSK. Tako je 1992. u Hrvatskoj protekla u

primirju, koje je narušeno početkom 1993., kada je Hrvatska vojska pokrenula ofenzivu u zadarskom zaleđu, pa je znatan dio te godine obilježen novim sukobima Hrvata i krajinskih Srba.¹

U međuvremenu je rat izbio i u Bosni i Hercegovini. U njegovom početnom razdoblju Srbi su ovladali najvećim dijelom te države, ali su SR Jugoslaviji zbog umiješanosti u taj sukob nametnute međunarodne sankcije. Ovo je Srbiju stavilo u nepovoljan položaj, pa je ona trpjela tešku gospodarsku krizu. To će utjecati na Miloševića da pokuša nagovoriti vodstvo Republike Srpske, na čelu s njezinim predsjednikom, Radovanom Karadžićem, da prihvati međunarodne mirovne inicijative, kako bi se okončao rat u BiH. Tijekom 1993. Milošević će uzaludno uvjeravati Republiku Srpsku da prihvati Vance-Owenov mirovni plan. Odbijanje Republike Srpske dovest će do zahlađenja njezinih odnosa s Beogradom.²

Milošević se 15. marta 1994. sastao s vodstvom Republike Srpske i RSK. Tom prilikom on je iznio stjalište da treba ustrajati na viđenju da je osamostaljenje Slovenije, Hrvatske i BiH od Jugoslavije nelegitimno, iako ga je međunarodna zajednica priznala. U tom smislu ne treba ići na ujedinjenje RSK i Republike Srpske, nego treba isticati da je integritet bivše Jugoslavije u pravnom smislu i dalje održiv, a zatim se srpski narod u osamostaljenim republikama treba pozvati na svoje pravo na samoopredjeljenje, zasebno u Hrvatskoj, a zasebno u BiH. Zato bi pitanje RSK trebalo što više „odvojiti“ od pitanja Republike Srpske. Pretpostavljam da je Milošević ovim pokušao objasniti da međunarodna zajednica neće prihvati stvaranje ujedinjenje srpske države koja bi se prostirala preko teritorije dviju međunarodno priznatih država, BiH i Hrvatske. Očito će takvo njegovo stjalište biti i temelj njegovih kasnijih suprotstavljanja ujedinjenju zapadnih srpskih republika. U vezi s RSK na istom je sastanku zaključeno da treba djelovati u tri faze. U prvoj je trebalo postići dogovor o prekidu neprijateljstva između Knina i Zagreba. Druga faza bila bi međusobna normalizacija prometnih i gospodarskih veza, čime bi se stvorilo mirnodopsko stanje. Treća faza bilo bi konačno političko rješenje, odnosno plebiscit Srba u RSK. Ako Tuđman ne bi priznao plebiscit, onda bi trebao pristati na pregovore o razmjeni teritorija, a to bi „već bio veliki poen“. Mogućnost da Tuđman vojnim putem vrati područja koja su držali krajinski Srbi ocijenjena je najmanje povoljnom. Karadžić se složio s Miloševićevim prijedlozima, dok je Milan Martić, koji je nedugo prije izabran za novog predsjednika RSK, izjavio da bi bio zadovoljniji da se sa Zagrebom prvo ostvari političko rješenje, a tek zatim pristupi normalizaciji gospodarskih odnosa. Martić je također rekao da bi mu više odgovaralo da se pitanje RSK rješava „u paketu“ s Republikom Srpskom.³

¹ Za uvodne dijelove rada, ukoliko nije navedeno suprotno, koristio sam podatke iz: Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj, 1990.–1995.*, Zagreb 2005.

² Dušan Pavlović, *Akteri i modeli, Ogledi o politici u Srbiji pod Miloševićem*, Beograd 2001, 13–71.

³ Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993–1995*, knjiga 1, priredila Milica Koljević, Beograd 2008, 425–426.

Prva faza, odnosno primirje između Knina i Zagreba ostvarena je već krajem marta 1994., kada je potpisana Zagrebački sporazum o primirju. Drugu fazu, odnosno normalizaciju gospodarskih veza sa Zagrebom, trebao je provesti novi krajinski premijer, Borislav Mikelić. Naime krajem 1993. u RSK su provedeni predsjednički i parlamentarni izbori. Glavni kandidati za mjesto predsjednika bili su Milan Babić i dotadašnji ministar unutarnjih poslova Milan Martić. Na kraju je pobijedio Martić, koji je imao potporu Beograda. Na parlamentarnim izborima najviše mjesta u Skupštini RSK osvojila je Srpska demokratska stranka (SDS) Krajine čiji je predsjednik bio Babić, druga po broju zastupnika bio je SDS srpskih zemalja, a zatim Srpska radikalna stranka (SRS), koja je bila ograna istoimene stranke koju je u Srbiji vodio Vojislav Šešelj. SDS Krajine i radikali sklopili su sporazum o koaliciji i osnivanju nove Vlade. To nije odgovaralo Miloševiću. On se s Babićem sukobio još dvije godine prije, oko prihvatanja mirovnog plana UN-a. Isto tako Milošević nije mogao imati naklonost ni prema Šešeljevim radikalima, koji su ga, zbog njegovih težnji da prisili Republiku Srpsku na ustupke koji bi vodili miru u BiH, optuživali za izdaju nacionalnih interesa. Zato je, uz potporu Martića i Beograda, u aprilu 1994. novi premijer postao Mikelić. Prije 1990. on se istaknuo kao predsjednik općine Petrinja i direktor mesne industrije „Gavrilović“ u istom gradu. Početkom 1991. napustio je Petrinju i otišao u Beograd, a prije dolaska na mjesto krajinskog premijera bio je zamjenik generalnog direktora jugoslavenske vanjskotrgovačke kuće „Progres“. Dolazak Mikelića na čelo krajinske Vlade prvo je naišao na neslaganje SDS-a Krajine, ali je na kraju Babić pristao ući u Mikelićev kabinet, te je u njemu postao ministar vanjskih poslova.

Tako je Mikelić mogao krenuti u ono što je, na sastanku Miloševića s vodstvima zapadnih srpskih republika 15. marta 1994. označeno kao „druga faza“, odnosno normalizaciju gospodarskih veza sa Zagrebom. Za hrvatsku stranu normalizacija gospodarskih veza također je bila bitna i trebala je voditi u miran povratak područja pod srpskim nadzorom pod hrvatsku vlast. Mikelić je Gospodarski sporazum sa Zagrebom konačno sklopio početkom decembra 1994. godine.

U međuvremenu je, u ljetu 1994., došlo do teškog raskola između Miloševića i Republike Srpske. U tom razdoblju međunarodna Kontaktna skupina ponudila je mirovni plan za BiH koji je predviđao da ona bude uređena kao zajednica dvaju entiteta, Republike Srpske i bošnjačko-hrvatske Federacije BiH, pri čemu je srpskoj strani trebalo pripasti 49% teritorije BiH. To je značilo da bi se Srbija trebala povući s dijela područja koja su nadzirali od početka rata. Kada je Karadžić taj plan odbio Beograd je 4. avgusta 1994. prekinuo političke i gospodarske veze s Republikom Srpskom.⁵ Iako se u martu 1994. Karadžić na sastanku s

⁴ Za dodatne biografske podatke o Mikeliću vidjeti dopis krajinskog predsjednika Milana Martića upućen predsjedniku Skupštine RSK, u kojem predlaže Mikelića za mandatara Vlade RSK. Dopis se nalazi u: Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb (dalje: HMDCDR), Kabinet predsjednika RSK (dalje: PRSK).

⁵ N. Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993–1995*, knjiga 1, 519 i dalje.

Miloševićem složio da ne treba provesti ujedinjenje prekodrinskih srpskih republika, sukob s Beogradom usmjerio ga je da tu ideju ipak oživi. Istog dana kada je Beograd prekinuo veze s Republikom Srpskom, na Plitvicama je održano zasjedanje Skupštine RSK kojem je prisustvovala i delegacija Narodne skupštine Republike Srpske, koji su predložili ujedinjenje Republike Srpske i RSK. I neki poslanici SDS-a Krajine i radikalni predložili su da krajinska Skupština usvoji zaključak o ujedinjenju RSK i Republike Srpske. Tome se suprotstavio premijer Mikelić. On je podsjetio da bi prvo trebalo raspravljati o vojnoj situaciji, a tek zatim se može vratiti na odnose s Republikom Srpskom. Također je naveo da bi ujedinjenjem s Republikom Srpskom Knin doveo u pitanje dotok finansijskih sredstava koje prima iz SR Jugoslavije. Nakon što je Skupština obaviještena o vojnoj situaciji, pri čemu je ministar obrane Rade Tanjga objasnio da Srpska vojska Krajine (SVK) u tom trenutku ima „skromne rezerve“, ipak se odustalo od zaključka o ujedinjenju RSK i Republike Srpske.⁶

Martić i Karadžić su 20. avgusta 1994. održali sastanak u Kninu. Tom prilikom Martić je pružio potporu Republici Srpskoj, navodeći da se ne smije po puštati međunarodnim pritiscima, ali treba raditi i na otklanjanju sukoba s Beogradom. Martić je rekao da nije želio osuditи Republiku Srpsku zbog odbijanja plana Kontaktne skupine. To nije naišlo na odobravanje Beograda, pa je u vezi s time Martić zaključio: „Zato me nisu primili u Beogradu. Primili su Mikelića“. I Karadžić je naveo da je Mikelićev „manevar“ štetan, a znatnu pažnju obratio je razlozima zbog kojih je odbijen plan Kontaktne skupine. Zaključio je da on ne jamči državnost Republike Srpske, prisiljava Srbe na povlačenje sa znatnog dijela područja koja drže, dok bi u sklopu njegove provedbe u BiH stigle snage NATO saveza koje bi lako mogle dokinuti postojanje Republike Srpske, što bi značilo i propast RSK, ali i same Srbije. Karadžić je zaključio da se međunarodne sankcije nametnute Beogradu koriste kako bi se Republika Srpska prisilila na prihvatanje mirovnih planova, ali i kako bi se osigurao povratak RSK pod hrvatsku vlast. Tako sankcije postaju sredstvo da Knin pristane na ono što Zagreb zapravo može ostvariti isključivo vojnim putem. Martić i Karadžić također su raspravljali o ujedinjenju njihovih republika. Martić je rekao da bi bio najsretniji da se odmah potpiše akt o ujedinjenju, ali je i sam ocijenio da bi to u postojećem trenutku bilo štetno i za RSK i za Republiku Srpsku. Karadžić je objasnio da je ujedinjenje u stvarnosti i provedeno, odnosno treba ga provesti, dok će najavljivanje formalnog ujedinjenja zapravo biti „mač kojim vitlamo“ koji će zastrašiti srpske protivnike. Karadžić je ocijenio da na kraju mora doći ne samo do ujedinjenja zapadnih srpskih republika, nego i do njihovog ujedinjenja sa SR Jugoslavijom. Takva jedinstvena srpska država bila bi „garant stabilnosti na Balkanu“, te na njezinoj uspostavi treba ustrajati unatoč pritisaka. Martić je dodao da će i Beograd shvatiti da grijesi, dok Republika Srpska može računati na potporu RSK, pri čemu ne smi-

⁶ HMDCDR, Skupština RSK (dalje: SRSK), Skraćeni zapisnik sa 3. sjednice vanrednog zasjedanja održane 4. 8. 1994. na Plitvicama.

je suditi po jednom čovjeku, „kretenu“. Martić je pri ovome očito mislio na Mikelića.⁷

Zapravo će ovo biti uvod u sukob Martića i Mikelića koji će postati vidičiv početkom 1995. godine. Na zasjedanju Skupštine RSK održanom 8. februara 1995. Martić je u svom izlaganju naveo da se izvršna vlast, pri čemu je očito mislio na Vladu, slabo suprotstavlja rastućoj kriminalizaciji društva. Upozorio je i da su plaće koje su pripadnici SVK primili početkom te godine bile vrlo niske. Također je kritizirao Vladu jer rijetko održava sjednice, a većina njegovih članova najmanje vremena provodi u Krajini.⁸ Vlada je na ovo odgovorila izjavom u kojoj je navedeno da je ona, unatoč teškoća, tijekom 1994. ostvarila znatno poboljšanje gospodarskih prilika. Ostvareno poboljšanje omogućilo je isplate plaća pripadnicima vojske i milicije. Tek je opća mobilizacija SVK krajem 1994., provedena zbog srpske ofenzive na Armiju BiH u bihaćkoj enklavi, otežala stanje jer je njom paraliziran rad gospodarstva, čime je otežana isplata plaća. U vezi s tvrdnjama da Vlada nedovoljno radi, odnosno da njegovi članovi ne borave u Kninu, u izjavi je skrenuta pažnja na činjenicu da prostor RSK nije kompaktan, pa članovi Vlade često moraju putovati u druge dijelove republike, a također moraju odlažiti i na službena putovanja u Republiku Srpsku i SR Jugoslaviju. Na kraju izjave navedeno je da Vlada ne može biti jedina institucija od koje se zahtijeva odgovornost. Zato će ona predložiti Skupštini da raspravlja o radu nositelja svih državnih funkcija, uključujući i predsjednika RSK.⁹ Služba za informiranje Glavnog štaba SVK ubrzo je demantirala dio Vladine izjave, navodeći da su primanja vojnika smanjena i prije opće mobilizacije. Također je navedeno da su plaće vojnika puno manje nego što tvrdi Vlada, a odgovornost za to snosi ministar obrane Rade Tanjga.¹⁰

Iza suprotstavljenih ocjena o radu Vlade zapravo se nalazio dublji sukob, koji je ukazivao na različita viđenja u vezi s ukupnim političkim stanjem u RSK, pa i pitanjem njegove budućnosti. Na to ukazuje telefonski razgovor kojeg su 21. februara 1995. vodili Mikelić i ministar obrane Tanjga, čiji je sadržaj pribavilo Odeljenje bezbednosti Glavnog štaba SVK. Tanjga je rekao da će zbog pritisaka, očito onih koji su dolazili s Martićeve strane, „nečujno“ napustiti mjesto ministra i otići u Beograd, jer ga se optužuje što nema novca, municije i oružja, pa i što „komandanti i vojska nisu sposobni da brane Krajinu“. Tanjga je također naveo da se i Babić postupno priklanja Martiću. Mikelić je zaključio da „nama sa strane“ više nema mjesta u RSK jer oni koji su protiv njih „sem rata“ ne vide nikakvo drugo rješenje ali time narodu Krajine neće donijeti mir slobodu. Dodao je

⁷ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-868-2/94, Knin, 20. 8. 1994.

⁸ „Milan Martić, predsjednik RSK: Zašto su vojnici odbili plate“, *Srpski glas*, Topusko, br. 53, 24. 2. 1995., 7.

⁹ HMDCDR, [RSK, Vlada,] Broj: 05-5-160/95, Knin, 10. 2. 1995.

¹⁰ „GŠ SVK odgovara premijeru: Gruba je neistina...“, *Srpski glas*, Topusko, br. 53, 24. 2. 1995., 9.

da Martić i general-potpukovnik Milan Čeleketić, komandant Glavnog štaba SVK „rješenje Krajine vide samo kroz cev, metak i baru“, a tko tako ne misli „nije Srbin“. Dodavši da je i Babić „ekstreman“ Mikelić je ipak zaključio da je čak i on pokoleban opisanom nepopustljivošću. Mikelić je ipak ohrabrio Tanjgu, poručivši mu da će Srbija „sve“ riješiti, odnosno da „Babo“ zna „ko je i zašto u Krajini i ko koči rješenje krize“. U vezi s ovime Odeljenje bezbednosti Glavnog štaba SVK zaključilo je da razgovor potvrđuje prethodne podatke da su Mikelić i Tanjga „uvučeni u kriminalne aktivnosti“, da nisu zainteresirani ostati u RSK, kao i to da iza njih stoji predsjednik Milošević, kojega su spominjali kao „Babu“.¹¹

Nedugo kasnije, 1. marta, Martić se obratio Skupštini s prijedlogom da smjeni premijera, što je podržalo i 20 poslanika, uglavnom iz redova SRS-a.¹² Obrazlažući svoj prijedlog Martić je naveo da je Skupštini predložio Mikelića za mandatara Vlade, no on u brojnim pitanjima nije izvršio postavljene zadatke. Optužio je Mikelića i za sudjelovanje u gospodarskom kriminalu, čime su oštećeni budžet i fondovi RSK. Također je naveo da se Mikelić oglušio na sve kritike koje mu je on uputio, štoviše premijer već više od pola godine odbija suradivati s njim kao predsjednikom RSK.¹³ No, Skupština je 8. marta na sjednici u Kninu glasovala većine prisutnih poslanika odlučila da se Martićev prijedlog ne uvrsti u dnevni red.¹⁴ Martić je u izjavi za javnost od 9. marta oštrosudio postupak Skupštine, zaključujući da je ona, odbijanjem njegovog prijedloga, postupila protuustavno.¹⁵

Nakon ovoga sukob Martića i Mikelića odrazit će se na pitanju provođenja Gospodarskog sporazuma kojega je Mikelić sa Zagrebom potpisao u decembru 1994. godine. U sklopu provedbe tog sporazuma otvorena je autocesta Zagreb-Beograd na dionici koja je prolazila kroz dio zapadne Slavonije koji je bio pod srpskim nadzorom. No, Martić je bio nezadovoljan Gospodarskim sporazumom, smatrajući da on ide na štetu RSK.¹⁶ Zato je 24. aprila 1995. na jedan dan zatvorio autoput. Zagreb je tada upozorio da će promet autoputom, ako bude potrebno, osigurati hrvatske policije. Autoput je 25. aprila otvoren za promet, ali je istoga dana u posjet zapadnoj Slavoniji stigao Martić. On je tijekom posjete izjavio da je to područje neotuđivi dio RSK, štoviše da Srbi moraju vratiti dijelove zapadne Slavonije kojima je krajem 1991. ovladala Hrvatska vojska. Nakon te

¹¹ HMDCDR, Srpska vojska Krajine, Glavni štab, Odeljenje bezbednosti, S. P. Br. 33–47, 26. 2. 1995.

¹² HMDCDR, PRSK, Nedatirani dopis predsjednika RSK upućen predsjedniku Skupštine RSK; Služba predsjednika Republike, Služba za informisanje, Broj: 020/5–823/95., Knin, 25. 7. 1995.

¹³ HMDCDR, PRSK, Nedatirani dopis predsjednika RSK upućen predsjedniku Skupštine RSK.

¹⁴ HMDCDR, SR SK, Magnetofonski snimak sa Prve sjednice Prvog redovnog zasjedanja Skupštine Republike Srpske Krajine, održane 8. 3. 1995. u Kninu, Knin, 8. marta 1995; A. Jakšić, „Odbačen predlog grupe poslanika“, *Vukovarske novine*, Vukovar, br. 57, 16. mart 1995., 2.

¹⁵ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Služba za informisanje, Broj: 020/5–205/95., Knin, 9. 3. 1995.

¹⁶ N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 490–491.

posjete, 28. aprila, na autocesti je došlo do incidenata između hrvatskih i srpskih civila, nakon čega je ponovno zatvoren za promet. Tijekom 29. i 30. aprila Mikelić i ministar obrane Tanjga tražili su da se autoput otvorи, dok su protiv toga bili Martić i general-potpukovnik Čeleketić. U takvim okolnostima Hrvatska je 1. maja pokrenula vojnu operaciju „Bljesak“ i ubrzo ovladala cijelim područjem zapadne Slavonije.¹⁷

Milošević je 2. maja telefonski razgovarao s Mikelićem, zaključujući da Tuđman zbog obaveza prema UN-u ne bi pokrenuo vojnu operaciju u zapadnoj Slavoniji da Martić nije zatvarao autoput. Milošević je također ocijenio da je Martić autoput zatvorio na nagovor Karadžića, koji na taj način gura RSK u sukob s Hrvatskom, kako bi je vezao uz Republiku Srpsku. Milošević je poručio Mikeliću da na idućem zasjedanju Skupštine zatraži opoziv Martića, upozorivši ga da se ne smiju povlačiti potezi u kojima će srpski narod nepotrebno stradavati i biti potrošen za „tri-četiri jednokratne upotrebe“. ¹⁸

Nakon ovoga zaista će doći do promjena na političkoj sceni RSK, ali se one neće kretati u smjeru kojeg je priželjkivao Milošević. Po odluci Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve izaslanstvo njezinih visokih svećenika je 16. maja posjetilo vodstva Republike Srpske i RSK, kako bi s njima razgovarali o ujedinjenju ovih srpskih republika. Nakon posjete Karadžiću, koji je izrazio spremnost za ujedinjenje, svećenici su stigli u Knin, gdje su razgovarali s Martićem i drugim krajinskim dužnosnicima. Tom prilikom Martić je zaključio da su za poraz u zapadnoj Slavoniji odgovorni Milošević i Mikelić, koji su tražili otvaranje autoputa, a također je izrazio spremnost za ujedinjenje s Republikom Srpskom. Milan Babić rekao je da je u međuvremenu shvatio da je Mikelićev cilj vratiti RSK pod hrvatsku vlast, izrazivši spremnost za ujedinjenje s Republikom Srpskom, navodeći da je to uvijek i bio njegov cilj.¹⁹

U Kninu je 17. maja održan miting kojeg su vodili krajinski ratni veterani. Na mitingu su kritizirani premijer Mikelić, a oficiri SVK optuživani za izdaju.²⁰ Sudionici mitinga zatim su zauzeli zgradu Radio-televizije Krajine, a njezino vođenje preuzeo je koordinacioni odbor koji je izrazio povjerenje Martiću.²¹ Zatim je 18. maja u Borovu Selu započelo zasjedanje Skupštine RSK.²² Na njemu se raspravljalo o porazu u zapadnoj Slavoniji, a prihvaćen je prijedlog SDS-a Krajine da se pristupi ujedinjenju s Republikom Srpskom. Štoviše SDS Krajine je

¹⁷ Ivan Brigović, „Osvrt na operaciju 'Bljesak' u dokumentima Republike Srpske Krajine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2009, 39–70.

¹⁸ Republika Srpska Krajina, *Deset godina poslije, druga knjiga*, Beograd 2005, 105–108.

¹⁹ Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993–1995*, knjiga 2, priredila Milica Koljević, Beograd 2008, 127–129.

²⁰ Rade Čubrilo, *Uspon i pad Krajine*, Beograd 2002, 97–98.

²¹ Davor Lukač, „Osvajanja ili oslobođanje?“, *Srpski glas*, Topusko, br. 56, 26. maj 1995., 8.

²² HMDCDR, PRSK, Služba Predsjednika Republike, Broj: 020/2–486/95., Knin, 23. 5. 1995.

nakon zasjedanja Skupštine objavio da Mikelić nanosi štetu srpskim interesima, te je najavljeno da će Skupština glasati o povjerenu njegovom kabinetu.²³ U skladu s odlukom iz Borova Sela u Banja Luci je od 24. do 27. maja zasjedala Međurepublička komisija koja je pripremila Odluku o državnom ujedinjenju RSK i Republike Srpske, koja je trebala biti upućena skupštinama dviju republika da na nju daju suglasnost. Komisija je izradila i prijedlog Ustavnog zakona o privremenom ustavnom uređenju Ujedinjene Republike Srpske, kako se trebala zvati ta nova srpska država.²⁴

Na zasjedanju Skupštine RSK u Kninu, 29. maja, konačno je izglasano nepovjerenje Mikeliću. Zatim je Skupština jednoglasno prihvatile Odluka o državnom ujedinjenju RSK i Republike Srpske.²⁵ Mikelić se istog dana obratio javnosti, osudivši donošenje odluke o ujedinjenju s Republikom Srpskom, navodeći da je to velika greška, pri čemu se ne uvažava mišljenje Srbije kao matične srpske države. Osim toga, ujedinjenje zapadnih srpskih republika onemogućit će njezine pregovore s međunarodnim predstavnicima i dati Hrvatskoj mogućnost za novi napad na RSK. Istovremeno je to ujedinjenje „maska“ za pogreške i „ratno-huškačku politiku“ predsjednika Martića, što se pokazalo u zapadnoj Slavoniji. Mikelić je ocijenio da bi Martić trebao dati ostavku, kao i da SDS Krajine nije predložio ujedinjenje s Republikom Srpskom zato jer je ta stranka zaista uvjerenja da je to najbolje rješenje, nego je riječ o njezinom nedosljednom savezu s Martićem i SRS-om. Mikelić se osvrnuo i na inicijativu da ga Skupština toga dana smijeni s dužnosti premijera. Podsjetio je da su Babić i njegova stranka nedugo prije podržavali njegovu Vladu, u kojoj je SDS Krajine imao sedam ministara. Mikelić je ocijenio da se ključni događaj koji je potaknuo Babića i njegovu stranku da predlože njegovu smjenu dogodio u noći 16/17. maja, kada se vodstvo SDS-a Krajine sastalo s visokim svećenicima SPC-a i Martićem. Zatim je 17. maja u Kninu održan miting kojeg su vodili „Martićevi jastrebovi“. Oni su nakon nasilnog upada u Radio-televiziju Krajine izvikivali da će svaki protivnik ujedinjenja s Republikom Srpskom biti likvidiran. Taj miting iskorišten je kako bi se napala Vlada i izvršio pritisak na SDS Krajine da se opredijeli za smjenu premijera i za ujedinjenje s Republikom Srpskom. Mikelić je objasnio da neće prisustvovati zasjedanju Skupštine u Kninu, niti će u glavnom gradu Krajine sazivati sjednice Vlade, dok ne prestane maltretiranje koje predsjednik Martić vrši nad političkim protivnicima. Zaključio je da bi izlaz iz postojećeg stanja trebalo naći u novim predsjedničkim i skupštinskim izborima, ko-

²³ Milan Bunjac, „U zajedničku državu, osim ako...“, *Srpski glas*, Topusko, br. 56, 26. maj 1995., 2–3.

²⁴ HMDCDR, SRSK, Odluka o državnom ujedinjenju Republike Srpske Krajine i Republike Srpske, Saopštenje međurepubličke komisije, Reagovanja iz Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema i izjave.

²⁵ Državni arhiv u Sisku, Sabirni arhivski centar Petrinja (dalje: DAS, SAC Petrinja), Skupština općine Glina, kut. 45, Skraćeni zapisnik sa 4. sjednice I redovnog zasjedanja Skupštine RSK, održane u Kninu 29. maja 1995. godine.

ji bi pokazali kome narod želi dati povjerenje, i na kojoj „političkoj i državnoj opciji“.²⁶

Kako je krajem juna 1995. navedeno u jednom članku objavljenom u krajinskom tisku Mikelić je i nakon smjene imao relativno povoljan položaj. Dje-lovao je u istočnoj Slavoniji, što je bilo povezano s činjenicom da se dio političara s tog područja također suprotstavlja ujedinjenju s Republikom Srpskom, što će Knin označiti kao „secesiju“ istočnog dijela Krajine. Mikelić je uživao i povjerenje gotovo polovice svojih ministara, dok su mu beogradski mediji davali prostora da iznese svoje interpretacije stanja. On je, kao „mirotvorac i pregovarač“, i dalje imao potporu Beograda, simpatije međunarodnih posrednika, dok je i za Zagreb predstavljaо prihvatljivog sugovornika.²⁷

Ovo nije odgovaralo Martiću, koji je na sastanku s predstavnicima političkih stranaka održanom 12. juna upozorio da Mikelić u istočnom dijelu Krajine saziva sjednice Vlade, te je zato potrebno što prije sastaviti novu Vladu.²⁸ Kako bi parirao smijenjenom premijeru Martić je 21. jula donio odluku da dotadašnja Vlada od 24. jula otpočne sa stalnim zasjedanjem u Kninu, dok ne bude zamijenjena novom.²⁹ Mikelić se na ovo očito nije namjeravao odazvati. Zato se Martić 25. jula oglasio reagiranjem u vezi s izjavama koje Mikelić daje beogradskim medijima i u kojima se predstavlja kao zastupnik Miloševićeve politike, zbog čega je i smijenjen. Martić je ponovio da je Mikelić smijenjen zbog povezanost s gospodarskim kriminalom, ali i provedbe Gospodarskog sporazuma kojim je ugrozio interes RSK. U reagiranju je također navedeno da Mikelić želi stvoriti sliku da je on za pregovore, dok su svi drugi u Krajini opredijeljeni za rat. No, podsjetio je Martić, pregovori s Hrvatskom vođeni su i prije dolaska Mikelića, a postignuti rezultati bili su povoljniji od onih koje će on kasnije ostvariti kao premijer. U tom smislu skrenuta je pažnja na Zagrebački sporazum o primirju potpisani u martu 1994., te je ocijenjeno da je to bio najveći uspjeh krajinske diplomacije jer je u njemu krajinska strana imala ravnopravan položaj, dok je Gospodarskim sporazumom srpska strana dovedena u inferioran položaj prema Hrvatskoj. Martić je zaključio da Mikelić nije smijenjen zato jer je pregovarao s Hrvatima, nego zato jer je to radio bez dogovora s drugim dužnosnicima RSK. Martić se također osvrnuo na Mikelićeve tvrdnje da ga on poziva da se vrati u Knin jer je navodno shvatio da je pogriješio kada ga je smijenio. Ovo se očito odnosilo na Martićevu odluku da smijenjena Vlada do imenovanja nove mora zasjedati u Kninu. U reagiranju je i ova Mikelićeva tvrdnja opovrgнутa. Martićeva odluka da Vlada mora zasjedati u Kninu utemeljena je na ustavnim odredbama, a donesena

²⁶ HMDCDR, Vlada RSK, Predsjednik Vlade RSK, 29. 5. 1995., Skupštini Republike Srpske Krajine, Saopštenje za javnost.

²⁷ Milan Bunjac, „U sjeni je manje vruće“, *Srpski glas*, Topusko, br. 57, 30. 6. 1995., 3.

²⁸ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-2-667-2/95., Knin, 22. 6. 1995.

²⁹ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Služba za informisanje, Broj: 020/5-816/95., Knin, 21. 7. 1995.

je kako bi se Mikelića spriječilo u dalnjim zloupotrebama svoga položaja. Činjenica da je Martić morao takvom odlukom narediti Vladi da ispunjava svoje obaveze samo je još jedan dokaz da je Mikelićeva smjena opravdana.³⁰

Istovremeno je Martić u Kninu s predstavnicima političkih stranaka obavljao konzultacije o sastavljanju nove Vlade. Martić je 30. maja u razgovoru sa šefovima skupštinskih poslaničkih grupa naveo da je trenutno najvažnije ojačati obranu RSK, a za budućnost je imao ambiciozne ciljeve. Na prvom mjestu istaknuo je potrebu konačnog slamanja 5. korpusa Armije BiH na području bihaćke enklave. Nakon toga trebalo je ovladati Dinarom, kojom su se hrvatske snage još od kraja 1994. počele približavati Kninu, dok je na kraju trebalo provesti i „oslobađanje Zapadne Slavonije“. Na istom je sastanku Drago Kovačević iz SDS-a Krajine predložio da mandatar nove Vlade bude predsjednik te stranke, Babić. Kovačević je optimistično naveo da se stanje u RSK, nakon poraza u zapadnoj Slavoniji, ipak popravlja, čemu je pomogla i logistička potpora Beograda, a također je izrazio opredijeljenost svoje stranke za ujedinjenje s Republikom Srpskom. I Martić i predstavnici ostalih stranaka složili su se da Babić bude novi mandatar. Dogovoren je da Babić istoga dana dođe na razgovor kod Martića, ali se on na kraju nije pojавio.³¹

Martić je na sastanku s predstavnicima stranaka održanom 12. juna izjavio da je Milošević ljut na Babića jer je omogućio smjenu Mikelića, pa isticanje Babića kao mandatara može naići na neodobravanje Beograda. No, Martić je ipak bio spremjan pružiti Babiću mogućnost, s čime su se složili i predstavnici stranaka. Martić je također naveo da će novu Vladu popuniti predstavnici svih stranaka, ali je tražio da ministri obrane i unutarnjih poslova budu osobe koje će predložiti on, kao vrhovni komandant. Dušan Vještica iz SDS-a Krajine na tom je sastanku također zaželio da nova Vlada „traje što kraće“, čime je zapravo izrazio nadu da će ubrzo doći do ujedinjenja s Republikom Srpskom.³² Tako je Martić 14. juna predložio Skupštini da mandatar nove Vlade bude Babić, odnosno SDS Krajine.³³

Martić je 3. jula održao novi sastanak s predstavnicima stranaka, kojem nisu prisustvovali predstavnici SDS-a Krajine. Martić je zaključio da bez nove Vlade više „ne ide“. Babiću je dano povjerenje, iako smo, naveo je Martić, „svjesni njegovih nedostataka“, kao i činjenice da Beograd ne želi da on bude premijer. U međuvremenu Babić još uvijek nije formirao Vladu nacionalnog jedinstva. Martić zbog ovoga nije skrivao nezadovoljstvo, zaključujući da Babićev egoizam i težnja da Vladu popuni ljudima koji će biti njegovi poslušnici sputava „državotvorni proces RSK“.³⁴ Konačno je 4. jula održan sastanak Martića s predstanicima

³⁰ Isto, Broj: 020/5-823/95., Knin, 25. 7. 1995.

³¹ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-2-623-2/95., Knin, 19. 6. 1995.

³² Isto, Broj: 020/4-2-667-2/95., Knin, 22. 06. 1995.

³³ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Kabinet, Broj: 020/3-597-2/95., Knin, 14. 6. 1995.

³⁴ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-2-783-2/95., Knin, 13. 7. 1995.

stranaka kojem je prisustvovao i Babić. On je prisutne upoznao sa sastavljanjem nove Vlade, koja je ubrzo trebala biti predstavljena Skupštini.³⁵ Nakon toga na zasjedanju Skupštine RSK održanom 27. jula 1995. u Topuskom konačno je izabrana nova Vlada pod predsjedavanjem Babića, u koju su ušli predstavnici SDS-a Krajine, SDS-a srpskih zemalja, SRS-a i Socijaldemokratske partije, dok su ministar obrane i unutarnjih poslova bile osobe koje je odabrao Martić.³⁶ No, Babićev kabinet nije imao vremena razviti znatniju djelatnost, jer je nedugo zatim otpočela hrvatska operacija „Oluja“.

Može se zaključiti da je Milošević nakon smjene Mikelića izgubio utjecaj nad Kninom, koji se, na čelu s Martićem, priklonio Republici Srpskoj. U dalnjem dijelu teksta prikazat će kako je na ovo reagirao Milošević. On će bez većih teškoća zadržati nadzor nad istočnim, „podunavskim“ dijelom RSK, dok određeni podaci ukazuju da je, na različite način, pokušavao povratiti i svoj utjecaj nad Kninom.

„Secesija“ u istočnom dijelu RSK

Početkom 1995. Ratko Gondi, skupštinski poslanik SRS-a iz Belog Manastira, obratio se Martiću, upozorivši ga da Mikelić radi na jačanju svog utjecaja u istočnom dijelu Krajine. Upozorio ga je, takođe, da je na djelu „secesionistički pokret“ koji namjerava neutralizirati one koji su vjerni Martiću, pri čemu su meta pritisaka upravo zastupnici radikalni u Skupštini, koji su najviše poslaničkih mješta na parlamentarnim izborima krajem 1993. osvojili upravo u tom dijelu RSK. Gondi je također naveo da će, kao budući vođa „secesionista“, u prvi plan izbiti Goran Hadžić, bivši predsjednik RSK.³⁷

Pokazat će se da su ova predviđanja bila ispravna. Ubrzo nakon što je Skupština RSK na zasjedanju u Borovu Selu donijela odluku o ujedinjenju s Republikom Srpskom, u Belom Manastiru je 25. maja održan sastanak predstavnika svih općina istočnog dijela RSK. Na sastanku je zaključeno da se osnuje Koordinacioni odbor općina istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema na čelu s Hadžićem. Ovo tijelo je odmah uputilo zatvoreno pismo najodgovornijim dužnosnicima u Kninu. Stajališta iznesena u pismu zapravo su bila identična onima koja je nekoliko dana kasnije, povodom svoje smjene s mjesta premijera, izrazio i Mikelić. Tako je zaključeno da je pokretanje ujedinjenja zapadnih srpskih republika štetan potez koji zapravo ne vodi ujedinjenju srpskog naroda, ali može poslužiti za produženje međunarodnih sankcija protiv Beograda, dok Hrvati i Bošnjaci

³⁵ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Protokol, Knin, 4. 7. 1995.; Služba predsjednika Republike, Služba za informisanje, Broj: 020/5-750/95., Knin, 04. 07. 1995.

³⁶ HMDCDR, Milorad Bošnjak, „Sinoć na vanrednoj sednici Skupštine RSK u Topuskom izabrana nova Vlada“.

³⁷ HMDCDR, Ratko J. Gondi, Beli Manastir, S. Štiljanovića 20, 13. mart 1995., 7. april 1995.

ujedinjenje mogu koristiti kao opravdanje za intenziviranje napada na Srbe. Tako ujedinjenje ugrožava cijelokupni mirovni proces i vodi u rat, što je suprotno politici Beograda. U pismu je upozorenje da istočni dio RSK nema namjeru da zbog ujedinjenja s Republikom Srpskom dovede u pitanje svoje veze sa Srbijom, niti svoje vojne potencijale želi staviti na raspolaganje Karadžiću jer bi to bio avanturizam. Zato je i osnovan Koordinacioni odbor oblasti, te se bez njegove suglasnosti neće moći rješavati pitanja koja zadiru u interesu srpskog naroda tog područja. Odbor je također naveo da će pokrenuti opoziv poslanika Skupštine iz njihove oblasti koji su nanijeli štetu narodu koji ih je izabrao, pri čemu su posebno istaknuti zastupnici Šešeljevih radikala, koji su se zalagali za ujedinjenje s Republikom Srpskom i time se svrstali na stranu Karadžića u njegovom obračunu s Beogradom.³⁸

Na zasjedanju Skupštine RSK održanom u Kninu 29. maja na insistiranje poslanika iz istočnog dijela Krajine, Šešeljevih radikala, u dnevni red uvrštena je i rasprava o „secesiji“ tog dijela RSK. Predsjednik Martić komentirao je da „secesija“ nije slučajna i da je započela još prije nekoliko mjeseci. Naveo je da Knin nema utjecaja na vojsku i tijela unutarnjih poslova u istočnom dijelu Krajine, što ukazuje na to da „secesionisti“ imaju potporu Beograda. Skupština je Hadžićev Koordinacioni odbor proglašila nelegalnim.³⁹

Bila je vidljiva i suradnja Mikelića i „secesionista“. Tako je 6. juna 1995. u Borovu održana sjednica Vlade RSK kojom je predsjedavao Mikelić, a prisustvovao je i Hadžić.⁴⁰ Unatoč ovome ipak nisu prekinute sve veze između Knina i istočnih dijelova Krajine. Tako je 16. juna Martić u Kninu održao sastanak s predstavnicima općinskih vlasti s tog područja. Tom prilikom naglašena je potreba za jedinstvom i osnivanjem nove Vlade. Tom prilikom predstavnici općinskih vlasti iz istočnog dijela RSK odbacili su spekulacije oko „navodnog separatizma“ budući da među narodom tog kraja postoji svijest o tome da RSK može opstati isključivo ako ostane jedinstvena.⁴¹ Unatoč ovome Koordinacioni odbor je, neposredno prije izbora nove Vlade RSK u Topuskom, u svojoj izjavi naveo da shvaća potrebu njezinog brzog formiranja, ali nova Vlada mora biti u dobrim odnosima s Beogradom. No, zaključeno je da je Babić kao mandatar ignorirao sve zahtjeve koji su mu upućeni iz istočnog dijela Krajine.⁴²

Tako bi se moglo zaključiti da „secesija“ nije imala uspjeha kada je trebalo uvjeriti Knin da posluša zahtjeve koji su, putem Koordinacionog odbora, zapravo dolazili iz Beograda.

³⁸ HMDCDR, SRSK, Odluka o državnom ujedinjenju Republike Srpske Krajine i Republike Srpske, Saopštenje medurepubličke komisije, Reagovanja iz Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema i izjave.

³⁹ DAS, SAC Petrinja, Skupština općine Glina, kut. 45, Skraćeni zapisnik sa 4. sjednice I redovnog zasjedanja Skupštine RSK, održane u Kninu 29. 5. 1995.

⁴⁰ S. Vukičević, „Vlada traži nove izbore“, *Vukovarske novine*, Vukovar, br. 61, 16. 6. 1995., 1.

⁴¹ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Služba za informisanje, Broj: 020/5–622/95., Knin, 16. 6. 1995.

⁴² Saopštenje za javnost, *Vukovarske novine*, Vukovar, br. 63, 1. 8. 1995., 2.

Srpska partija socijalista RSK i izbor novog mandatara Vlade RSK

U RSK je postojala Srpska partija socijalista na čelu s Đorđem Bjegovićem. Na izborima održanima krajem 1993. socijalisti su osvojili nekoliko poslaničkih mjesta u Skupštini RSK. No, krajinski socijalisti zapravo su predstavljali „producetak“ Miloševićeve Socijalističke partije Srbije, koja je držala vlast u Srbiji.⁴³ Smatram da je ta poveznica imala utjecaj na to kako su oni gledali na stanje nakon smjene Mikelića. Na konzultacijama koje je 30. maja 1995. Martić održao s predstavnicima stranaka Bjegović je upozorio da se Krajina nalazi u izuzetno nepovoljnom vojnom i gospodarskom položaju, te joj je potrebna pomoć Srbije i dogovor s Miloševićem.⁴⁴ Na konzultacijama održanim 12. juna i Martić je predložio da jedan od dva potpredsjednika nove Vlade bude Bjegović. Zbog bliskosti njegove stranke s Miloševićevim socijalistima Martić je ocijenio da bi Bjegović na tom položaju pomogao „da amortizuje stvari u Srbiji“.⁴⁵

No, 21. juna vodstvo krajinskih socijalista pismeno se obratilo Martiću. Podsjetili su ga da je početkom 1994., nakon parlamentarnih izbora, upravo on bio protiv toga da novu Vladu sastavi Babić, budući da je tada podržavao Mikelića. Socijalisti su upozorili da je Babić sklon „političkoj akrobatici“ i ne daje jamstva da će biti dobar premijer. Martić je odgovorio da je Bjegović bio prisutan tijekom konzultacija oko novog mandatara, te je tada podržao prijedlog da to bude Babić. Zato je postavio pitanje zašto socijalisti naknadno iznose potpuno suprotno stajalište, ali je unatoč tome pristao s njima održati sastanak. Na tom sastanku, 26. juna, socijalisti su se o Babiću izrazili u najnepovoljnijim crtama. Bjegović je ponovno upozorio Martića da gospodarstvo RSK ne može izdržati daljnja ratna naprezanja. Martić je ponovio da se Bjegović prethodno složio da Babić bude novi mandatar, ali su socijalisti odgovorili da će izdati priopćenje u kojem će ovo osporiti.⁴⁶ Bjegović je 30. juna u dopisu Izvršnom odboru svoje partije naveo da krajinski socijalisti ne trebaju prihvati novu Vladu ako će u njoj skupštinske stranke biti proporcionalno zastupljene jer će zapravo biti riječ o kabinetu SDS-a Krajine. Ako se to ipak dogodi socijalisti neće ni sudjelovati u novoj Vladi.⁴⁷

Može se prepostaviti da je naglo protivljenje krajinskih socijalista da novi premijer bude Babić bilo potaknuto iz Beograda. Kada je na kraju Skupština RSK izabrala novu Vladu krajinski socijalisti u njoj nisu sudjelovali.

⁴³ N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 241, 248.

⁴⁴ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-2-623-2/95., Knin, 19. 6. 1995.

⁴⁵ Isto, Broj: 020/4-2-667-2/95., Knin, 22. 6. 1995.

⁴⁶ Isto, Broj: 020/4-2-652-3/95., Knin, 11. 7. 1995.

⁴⁷ HMDCDR, Srpska partija socijalista, Predsjednik, Broj: 2-6/95., Knin, 30. 6. 1995.

Pokušaj Beograd da Kninu nametne „vojnu upravu“?

Neposredno nakon srpskog sloma u zapadnoj Slavoniji Martić se obratio Miloševiću i drugim dužnosnicima u Beogradu, tražeći pomoć. Naveo je da među krajinskim Srbima vlada uvjerenje da su izdani, te se stanovništvo „sprema za iseljavanje“ jer nema vjere da Krajina može opstatiti. Martić je smatrao da bi se samopouzdanje među narodom moglo povratiti ako bi se u zapadni dio Krajine privremeno uputilo oko 2000 pripadnika Vojske Jugoslavije i MUP-a Srbije. Oni ne bi bili raspoređeni na bojišnici prema Hrvatima, nego bi svojom prisutnošću u gradovima Krajine ohrabrili narod, a Kninu dali vremena za stabilizaciju stanja.⁴⁸ Načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije, general-pukovnik Momčilo Perišić, obavijestio je 6. maja 1995. telefonom Miloševića o ovom Martićevom dopisu. Milošević se, kada je čuo njegov sadržaj, naljutio, te je zaključio da bi udovoljavanje tom zahtjevu bio avanturizam. Zato je naredio da se na Martićevu molbu uopće ne odgovara, nego će on, Milošević, primiti vodstvo RSK i s njime razgovarati.⁴⁹ Taj razgovor je i održan, a Martić će krajem maja predstvincima krajinskih stranaka izjaviti da mu je Milošević tada poručio da nudi „miran put, mirno rješavanje situacije“. Milošević ga je upozorio da zbog Krajine neće ući u rat s Hrvatskom, ali će Kninu pružiti logističku i finansijsku potporu za jačanje SVK.⁵⁰ U sklopu ovih mjera tijekom maja 1995. za novog komandanta Glavnog štaba SVK iz Beograda je u Knin upućen general-potpukovnik Mile Mrkšić.⁵¹ Dosta kasnije Mrkšić će izjaviti da ga je, odmah nakon dolaska na spomenuto dužnost, Milošević pozvao na razgovor. Milošević mu je objasnio da se pitanje RSK više ne može riješiti ratovanjem jer je srpski poraz u zapadnoj Slavoniji pokazao da se odnos snaga promijenio u hrvatsku korist. Zato se treba okrenuti političkom rješenju. Trebalo je utjecati na vodstvo i narod Krajine da promijene raspoloženje, počnu razmišljati o suživotu s Hrvatima, odnosno prilagođavanju Hrvatskoj. Kada je Mrkšić pitao kako bi se to trebalo postići, Milošević mu je odgovorio da mora utjecati na vodstvo Krajine da ne ide u ujedinjenje s Republikom Srpskom, jer time zavaravaju vlastiti narod. Osim toga, Mrkšić je morao raditi na tome da povrati samopouzdanje naroda i odvrati ga od iseljavanja iz Krajine. Milošević je također rekao Mrkšiću da za ostvarenje tog zadatka ima vremena do novembra 1995. godine. No, zatim je srpska strana odlučila pokrenuti novu ofenzivu protiv Armije BiH na području Bihaća, a istovremeno nije bila u stanju spriječiti prodor hrvatskih snaga na području Dinare. Takav

⁴⁸ HMDCDR, PRSK, 6. April 1995 (sic), upućeno g. Slobodanu Miloševiću, predsjedniku Republike Srbije.

⁴⁹ Republika Srpska Krajina, Deset godina poslije, druga knjiga, 122.–124.

⁵⁰ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4–2–623–2/95., Knin, 19. 6. 1995.

⁵¹ N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, 502.

razvoj događaja bit će uvod u hrvatsku operaciju „Oluja“ i slom zapadnog dijela RSK.⁵²

Naveo sam da je Martić nakon poraza u zapadnoj Slavoniji od Beograda tražio pomoć, javljajući da se narod u Krajini sprema na iseljavanje. Milošević je na Martićeve zahtjeve reagirao irritano, ali je zatim Mrkšiću, kao novom komandantu SVK, dao upravo zadatok da spriječi iseljavanje naroda iz Krajine. No, prema kasnjem Mrkšićevom svjedočenju, Milošević je također dao naznake da će konačno rješenje za RSK ipak biti odustajanje od državnosti i povratak pod hrvatsku vlast. Zanimljiva je pojedinost da je Milošević rekao Mrkšiću da za zadatak koji mu je povjerio ima rok do novembra 1995., što se podudara s istekom mandata UN-a u Hrvatskoj (UNCRO), do kraja kojeg je Zagreb očekivao da dođe do stvarnih pomaka u povratku područja pod srpskim nadzorom u sastav Hrvatske.

Zanimljivo je spomenuti da je Mrkšić krajem maja 1995. predložio Martiću da bi, u cilju djelotvornije obrane RSK, u njoj trebalo obustaviti rad političkih stranaka i usmjeriti se prema stvaranju ratne vlade.⁵³ Martić je ovu ideju iznio predstavnicima političkih stranaka, predloživši da se rad stranaka privremeno zamrzne, ali su oni to odbacili.⁵⁴ Očito, moglo bi se postaviti pitanje koliko je spomenuta Mrkšićeva ideja o prekidu rada stranaka bila praktični prijedlog, primijeren teškom stanju, ili je to možda bio njegov pokušaj neutralizacije političkih snaga nesklonih politici koju je zagovarao Beograd?

Osim toga, na konzultacijama koje je s predstavnicima stranaka održao 3. jula 1995. Martić je spomenuo da „Srbija nudi“ da mandatar nove Vlade bude general-major Mirko Bjelanović, pomoćnik komandanta SVK za pozadinu. Martić se o Bjelanoviću izrazio pozitivno, ali je ocijenio da bi imenovanje generala za premijera imalo negativne političke konotacije, s čime su se složili i predstavnici političkih stranaka.⁵⁵

Uzimajući u obzir spomenuto moglo bi se pretpostaviti da je Beograd i putem visokih oficira SVK, Mrkšića, a očito i Bjelanovića, pokušavao ponovno uspostaviti svoj politički utjecaj nad Kninom.

Završna razmatranja

U završnom razdoblju postojanja RSK prevlast u Kninu odnio je predsjednik Martić, kao zagovornik bezuvjetnog očuvanja krajinske državnosti, dok je s političke scene istisnut premijer Mikelić, kao eksponent Miloševićeve politike. Prevlast Martića osigurao je Milan Babić koji je jedno vrijeme podržavao Mi-

⁵² United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Court Records (dalje: ICTY), IT-06-90, Gotovina et al., Public Transcript of Hearing 17 June 2009.

⁵³ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-2-621-2/95., Knin, 19. 6. 1995.

⁵⁴ Isto, Broj: 020/4-2-623-2/95., Knin, 19. 6. 1995.

⁵⁵ Isto, Broj: 020/4-2-783-2/95., Knin, 13. 7. 1995.

kelića, ali se na kraju opredijelio za Martića. Sve spomenuto daje i mogućnost razmatranja Miloševićevog viđenja konačnog razrješenja krize u Hrvatskoj i BiH. Kada je, nakon smjene Mikelića, s krajinskim političarima razgovarao o izboru nove Vlade, Martić je naveo da je on sa smijenjenim premijerom imao „sudar konceptcija“, pri čemu je Mikelić „vukao“ Krajinu u Hrvatsku, dok je on, Martić, smatra da „nema života nama sa Hrvatima u Hrvatskoj“.⁵⁶ U tom smislu Martić je smatrao da i Milošević „nije bio korektan prema nama“ jer je silio Knin na Gospodarski sporazum sa Zagrebom, poručivajući vodstvu Krajine da pristane na obnovu gospodarskih veza nakon čega Knin može „razvući“ Hrvatsku, očito u dalnjim pregovorima, za budućih „dvadesetak godina“. No, zaključio je Martić, nakon potpisivanja Gospodarskog sporazuma Milošević je video priliku „da nas se riješi“, da „nas izigra“.⁵⁷ Iz današnje perspektive moglo bi se prepostaviti da se „razvlačenje“ Hrvatske možda i moglo provesti, ali pod jednim uvjetom – taj uvjet bio je da Republika Srpska pristane na plan Kontaktne skupine. Da je Karadžić još u ljetu 1994. pristao na taj plan, i da je u BiH uspostavljen mir, pretpostavljam da bi međunarodna zajednica izvršila pritisak na Zagreb da ne pokreće vojnu operaciju za povratak područja pod srpskim nadzorom, nego bi Hrvatsku tjerala na pregovore i ustupke Kninu. No, budući da je Republika Srpska ostala nepopustljiva, ona je, smatram, uništila mogućnost Knina da „razvuče“ Zagreb, kako je to sugerirao Milošević.

Što se tiče samoga Tuđmana on je na jednom zatvorenom sastanku održanom krajem marta 1995. optimistično zaključio da je Hrvatska ostvarila uspjeh prihvaćenjem novog mandata UN-a (UNCRO), jer će mirovne snage u sklopu toga mandata ostvariti nadzor nad međunarodno priznatim hrvatskim granicama. Tuđman je na istom sastanku izrazio nadanje da će UNCRO omogućiti uspostavu hrvatskog teritorijalnog integriteta bez intervencije Hrvatske vojske, pri čemu je podsjetio na hrvatske gubitke u dotadašnjem tijeku rata, upozorivši da bi u slučaju povratka područja pod srpskim nadzorom vojnim putem Hrvatska imala nove gubitke, a opredjeljenje za rat ne bi dobro prihvatila ni međunarodna zajednica. Tuđman ipak nije isključio mogućnost „incidentnih situacija“ koje bi zahtijevale i hrvatsku vojnu intervenciju, ali je očito smatrao da će UNCRO i provedba Gospodarskog sporazuma dovesti do „rastakanja“ RSK, odnosno mirnog povratka tih područja pod hrvatsku vlast, pri čemu bi „srpsko pitanje“ bilo riješeno „jamčenjem tih nacionalnih manjinskih prava“.⁵⁸ Istovremeno je Tuđman putem svog pregovarača, Hrvoja Šarinića, koji je posjećivao Miloševića, vršio na njega pritisak da prizna Hrvatsku u njezinim međunarodno priznatim granicama, što je trebalo biti i konačan dokaz da Beograd problem RSK vidi u okviru Hrvatske.⁵⁹

⁵⁶ Isto, Broj: 020/4-2-623-2/95., Knin, 19. 6. 1995.

⁵⁷ Isto, Broj: 020/4-2-667-2/95., Knin, 22. 6. 1995.

⁵⁸ *Stenogrami o podjeli Bosne*, priredio Predrag Lucić, Split, Sarajevo 2005, knjiga druga, 399–448.

⁵⁹ Hrvoje Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem, Između rata i diplomacije 1993–1995* (1998), Zagreb 1999, 215–224.

Na temelju ovoga može se prepostaviti da je između Miloševića i Tuđmana postojao prostor za dogovor čiji se okvir nalazio u odustajanju od državnosti RSK, a zatim u pregovorima kojima bi se trebalo riješiti pitanje razine autonomije za krajinske Srbe. Ona svakako ne bi mogla biti niža od onoga što je Zagreb ponudio još 1992., kada je svojim Ustavnim zakonom osnovao samoupravne kotare Glina i Knin, a ozbiljni pregovori bi, pretpostavljajući, tu autonomiju digli i na višu razinu, možda u smjeru osnivanja „srpske“ Glinsko-kninske županije. Smatram da do ovoga nije došlo zbog dva razloga – prvi i već spomenuti je potpuna nepopustljivost Republike Srpske, a drugi je činjenica da se Knin smjenom Mikelića otrgnuo političkom utjecaju Beograda, priklonivši se Republici Srpskoj. Također smatram da je Mikelić imao malo stvarnih mogućnosti da sa svojom politikom prevlada u Knin, zato jer ona nije korespondirala raspoloženju većine drugih političara i javnosti Krajine, koji nisu imali sposobnost oblikovanja politike kompromisa.

Odnos Miloševića prema Kninu u završnoj fazi rata bio je distanciran, pun iritacije na postupke Martića, kao i nepovjerenja prema Babiću kao mandataru nove Vlade. No, u okolnostima u kojima se nalazio, pod višegodišnjim međunarodnim sankcijama i suočen s činjenicom da međunarodna zajednica neće prihvati promjene granica bivših jugoslavenskih republika, on je bio realan. Osim toga, on je iskreno poručio Martiću da Beograd zbog RSK neće ući u rat s Hrvatskom. Za razliku od toga odnos Republike Srpske, odnosno Karadžića prema Kninu zapravo je bio puno neiskreniji. S jedne se strane stalno razmatrala mogućnost ujedinjenja RSK i Republike Srpske, dok je, s druge strane, Karadžić mogao pružiti malo stvarne pomoći Kninu. Tako je krajem maja 1995. Martić u vezi ujedinjenja s Republikom Srpskom naveo da bi ga on odmah proveo kada bi mu Karadžić uputio „par hiljada vojnika“.⁶⁰ No, Karadžić ove vojnike očito nije mogao poslati Martiću. Uostalom, Milošević je nedugo prije u telefonskom razgovoru s general-pukovnikom Ratkom Mladićem, komandantom Vojske Republike Srpske, spomenuo da je Karadžić obećao Martiću da će mu poslati osam brigada, ali je Milošević zaključio da su to samo „šarene laži“.⁶¹

Kako sam spomenuo na početku rada, Karadžić je u ljeto 1994. smatrao da u slučaju da Republika Srpska prihvati plan Kontaktne skupine neće preživjeti ni ona, niti RSK. Na kraju je Republika Srpska ipak opstala, ali je, može se reći, cijenu Karadžićeve nepopustljivosti platila upravo RSK. Na sjednici Vrhovnog savjeta obrane SR Jugoslavije, održanoj 5. avgusta 1995., na kojoj se razmatralo stanje nakon početka „Oluje“, Milošević je zaključio da je bitno da se „sagleda celina situacije“, podsjetivši da je godinu dana prije Beograd od Republike Srpske tražio da prihvati plan Kontaktne skupine, kao što se zalađao i da Knin pokrene pregovore sa Zagrebom. U tom smislu sklopljen je Gospodarski sporazum

⁶⁰ HMDCDR, PRSK, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-2-623-2/95., Knin, 19. 6. 1995.

⁶¹ Republika Srpska Krajina, Deset godina poslije, druga knjiga, 125–129.

između Knina i Zagreba. No, zatim su Martić i Karadžić zaključili da s Hrvatima „treba prekinuti svaki dijalog“. Milošević je također rekao da je Republika Srpska upozorenja da prihvati plan Kontaktne skupine kao najpovoljnije moguće rješenje, jer će joj, u slučaju odbijanja, najvjerojatnije biti nametnuto gore rješenje. No, takva upozorenja Beograda nisu prihvaćena, a Milošević je zaključio da se posljedice takve politike upravo mogu vidjeti.⁶²

Stanje će se razvijati drukčije u istočnom dijelu RSK, u kojem je „secesija“ jasno pokazala da Milošević to područje, za razliku od Knina, drži pod svojim nadzorom. U konačnom razrješenju krize to će područje postupno biti vraćeno pod hrvatsku vlast, pri čemu neće doći do masovnog egzodus srpskog stanovništva. Tako bi se moglo reći da su „secesionisti“ u istočnom dijelu RSK uspjeli u onome u čemu Mikelić, iako u drukčijim okolnostima, nije uspio u zapadnom dijelu Krajine.

Nikica Barić

RELIEVING OF THE PRIME MINISTER OF THE REPUBLIC OF SERBIAN KRAJINA BORISLAV MIKELIĆ IN 1995 AND ITS CONSEQUENCES

Summary

The article presents the circumstances that led to the relieving of the Prime Minister of the Republic of Serbian Krajina (RSK) Borislav Mikelić by Krajina Assembly on May 29th, 1995. This event was caused by a deeper disagreement within the Krajina leadership. Prime Minister Mikelić was a representative of the Serbian president Slobodan Milošević who at that time was trying to end the war in Bosnia-Herzegovina in order to lift international sanctions imposed on the Federal Republic of Yugoslavia in 1992 because of its involvement in the war in that country. In order to achieve this goal Milošević had to persuade the leadership of the Serb Republic in Bosnia-Herzegovina to accept compromise solutions offered by the international peace plans, but they stubbornly resisted Milošević's demands. This conflict spread to the RSK where Krajina President Milan Martić turned toward Bosnian Serbs while Mikelić remained loyal to Milošević. The author argues that Milošević probably planned to settle the problem of RSK in the way that it would abandon hopes of complete independence from Zagreb and settle for some level of autonomy within internationally recognized Croatian borders. But relieving of Mikelić and RSK's turning toward Serbs in Bosnia-Herzegovina finally led to its military confrontation with Croatia and, consequently, Krajina's complete military and political collapse during the Croatian operation „Storm“. Therefore it could be concluded that RSK obedience to Milošević instruction could have led to a different outcome – RSK would have relinquished its statehood, but at least flight of the entire Serb population from Krajina during the operation „Storm“ could have been avoided. Evidently the majority of politicians and leading figures in RSK were not willing to accept such option and saw Mikelić as a „traitor“ who is trying to sell them out to Croatia

⁶² ICTY, IT-02-54, Milosevic, Savezna Republika Jugoslavija, Vrhovni savet odbrane, SP Broj 10-1, 5. 8. 1995. god., Beograd, Zabeleška sa 40. proširene sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 5. 8. 1995.

PRILOZI

IVAN BRBORIĆ, kustos
Zavičajni muzej Župe
Aleksandrovac, Župana Nemanje 95

UDK 94:342.518(497.11)"1941/1942"(093.2)
32:929 Недић М.

MINISTARSKI SAVET MILANA NEDIĆA DECEMBAR 1941 – NOVEMBAR 1942

APSTRAKT: U članku se razmatra formiranje Vlade generala Nedića, u jesen 1941., njene aktivnosti na sređivanju civilnih poslova u Srbiji tokom 1942. godine, do rekonstrukcije koja je izvršena u novembru 1942. godine. Rad je pisan na bazi izvorne građe, memoarske i druge literature.

Ključne reči: Ministarski savet, Milan Nedić, Dragiša Cvetković, Vlada, Kraljevina Jugoslavija, Milan Aćimović, Dragoljub Draža Mihailović

Nemogućnost Saveta komesara da slomi narodni ustank na Vojno-okupacionoj teritoriji Srbije primorao je nemačke okupatore da potraže alternativno rešenje i zatraže drugu formu i ličnost koji će to biti u stanju da učini. Krajem avgusta 1941. tražila se ličnost koja bi svojim autoritetom i sposobnošću mogla da zadovolji uslove i želje nemačke okupacione sile. Izbor je bio veoma uzak. Po svim pokazateljima najbolje rešenje trebalo je da bude general Milan Nedić, ličnost dovoljno poznata u narodu i vojsci. Naravno i Nemcima iz vremena kada je bio ministar vojske i mornarice u vlasti Dragiše Cvetkovića.

Milan Nedić je, posle nekoliko dana teških pregovora i početnih odbijanja, prihvatio ponudu. Razlog koji ga je prelomio bio je nemački plan o podeli Srbije između Mađara, Hrvata, Bugara i Arbanasa. U dogovoru sa nemačkim okupatorskim vojnoupravnim činiocima sastavljena je Srpska vlada koja nije imala ministre za vojsku i inostrane poslove. Jedan deo političara u Srbiji je govorio da je saradnja sa nemačkom okupacionom upravom neophodna, jer se uz nju koliko-toliko može izbeći tragična nesreća srpskog naroda u drugim krajevima bivše Kraljevine Jugoslavije. Nedić je smatran da Srbija u tom istorijskom trenutku, kako bi spasila stanovništvo i privredu, mora da nađe svoje mesto u novoj Evropi pod nemačkim vođstvom. To je bio jedan u nizu razloga zbog čega su ga mnogi žestoko napadali i optuživali: jugoslovenska emigrantska vlada koja je bila u Londonu, pukovnik i potom general Dragoljub – Draža Mihailović, komunisti i partizani. Bez obzira na sve to Nedić se nikada javno nije odrekao ni dinastije ni kralja, niti Srpske pravoslavne crkve.

Posle nemačkog ugušenja ustanka u decembru 1941., predsednik Srpske vlade general Nedić započeo je organizovanje administrativno-upravnog aparata.

Prva mera se odnosila na novu podelu Srbije. Motive za ovaj postupak ilustruje pisanje lista *Obnova* od 30. decembra 1941: „Banske uprave se nikada nisu razvile do onoga što se sa njima htelo u prvom trenutku – a to je, kada su banovine ustanovljene 1929. godine, shvaćene su kao jezgra za buduću lokalnu samoupravu koja je trebala da paralizuje razvoj separatizma i da jednu veliku državu uputi konsolidaciji i definitivnom uređenju. Banovinama je odzvonilo posle sporazuma iz 1939. od kada su u zemlji postojale dve kategorije Banovina – prva, u koju je ušla Hrvatska, i druga, u koju su se svrstale sve ostale. Posle aprilske dešavanja, na upravnom području Srbije našli su se ostaci pet banovina. Odmah se pomicalo na vraćanje na okruge. Administrativna reforma u Srbiji postala je politička, istorijska i ekonomska nužnost. Mi moramo u svojoj zemlji imati pre svega, eks-peditivnu i što bolju administraciju. Taj ideal je zahtevao ukidanje glomaznih banovinskih jedinica i uvođenje manjih upravnih područja koja odgovaraju životnim potrebama srpskog naroda. Seljak nema vremena i sredstava da ide u banovinu ali uvek može lako da dođe do okružnog načelstva“.

Prema Nedićevoj koncepciji, okružni načelnik nije više dolazio u položaj nekadašnjih banova koji nisu znali svoja područja. On je imao svoj okrug u kome je poznavao svakog važnijeg čoveka. Od trenutka kada su okruzi vraćeni u život u Srbiji se uglavnom tačno znalo šta je čija dužnost i nadležnost i ko treba da na-ređuje u lokalnoj administraciji u opštem interesu. Ovom saopštenju prethodila je sednica Vlade održana 23. decembra na kojoj je doneta Uredba o administrativnoj podeli zemlje na okruge, srezove i opštine.

Srbija je podeljena na 14 okruga: Banatski okrug (sedište u Petrovgradu); Beogradski (Beograd); Valjevski (Valjevo); Zaječarski (Zaječar); Kragujevački (Kragujevac); Kraljevački (Kraljevo); Kruševački (Kruševac); Leskovački (Leskovac); Mitrovački (Kosovska Mitrovica); Moravski (Čuprija); Niški (Niš); Požarevački (Požarevac); Užički (Užice); Šabački (Šabac). Uvedena je i nova podela na srezove, kojih je sada bilo 93.¹

Prva sednica sa novopostavljenim okružnim načelnicima održana je 27. decembra 1941. u zgradi Predsedništva Ministarskog saveta. Iz Vlade su prisustvovali predsednik Milan Nedić, ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović, Tanasije Dinić, izvanredni komesar za činovnička pitanja i pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Cvetan Đorđević. Novopostavljeni načelnici bili su: Pavle Đorđević (Beograd), Dragomir Lukić (Valjevo), Dušan Popović (Šabac), Manojlo Korać (Užice), Milija Diković (Kraljevo), dr Ivan Đorđević (Kruševac), Čedomir Mladenović (Niš), Milan Kalabić (Kragujevac), Sreten Strnjaković (Leskovac), Dušan Jevtić (Požarevac), Vladimir Nešković (Zaječar) i Dragutin Bošković (Čuprija). Nedić je na ovu odgovornu funkciju postavio viđenije ljudi, uglavnom ogorčene antikomunističke borce koji su se u ustanku istakli borbom protiv partizana.²

¹ *Službene novine*, 136—A/1941.

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta, (AVII), Nedićeva arhiva (Nda), 1-21-2.

Uvodnu reč uzeo je predsednik Vlade. Pozdravivši prisutne, u prvom delu izlaganja Nedić je govorio o čestitosti i snazi ali i naivnosti srpskog naroda. Tu naivnost obrazložio je činjenicom prihvatanja jugoslovenstva i pogubnosti koju je to donelo po Srbiju. Od te izmišljene države, kako je tvrdio, svi su imali koristi, a samo Srbi štete. Obnova srpstva i svetosavlja trebalo je da bude jedini put kojim su morali da idu svi Srbi. Početak tog puta, kako je istakao Nedić, bilo je uspostavljanje okruga.³ Drugi deo izlaganja odnosio se na nerešene probleme u sudstvu, čije će rešavanje ubuduće biti mnogo olakšano. Naglasio je da su načelnici dužni da služe narodu a ne narod njima; da bi imali što veći autoritet, dati su im činovi brigadnih generala i ogromne beneficije u vidu visokih plata i drugih dodataka. Sva oružana sila u okrugu biće pod direktnom komandom načelnika. Njihov glavni zadatak bio je dovršavanje čišćenja terena kako bi se u zemlji zaveli potpuna bezbednost, mir i red. Načelnici su upozoreni da je strogo zabranjeno svako formiranje i rad političkih stranaka. Nije zaboravljena ni briga o izbeglicama; svima onima koji su stradali od komunista i ostaloj sirotinji trebalo je pomoći putem „zimske pomoći“.⁴ Posle Nedićevog izlaganja, načelnicima se obratio ministar unutrašnjih poslova Aćimović koji im je podelio prve konkretne zadatke. Konferencija je završena istog dana.

Sledeća konferencija predstavnika Vlade sa okružnim načelnicima održana je od 5. do 7. februara 1942. u Beogradu. Od predstavnika vlasti prisustvovali su: Milan Aćimović, Cvetan Đorđević, upravnik grada Beograda Dragi Jovanović, komandant žandarmerije general Stevan Radovanović i načelnik Upravnog odeljenja Ministarstva unutrašnjih poslova Petar Cvetković.⁵ Prvog dana, posle kratkog uvodnog govora M. Aćimovića, izveštaj o stanju u svojim okruzima podneli su načelnici beogradskog, kruševačkog, valjevskog, požarevačkog, kraljevačkog i kragujevačkog okruga, a sledećeg dana načelnici preostalih okruga (za-ječarskog, niškog, leskovačkog, moravskog, kragujevačkog, užičkog i šabačkog).⁶ Načelnici su dali opštu sliku situacije po okruzima i izneli probleme sa kojima se sreću u radu. Na prvom mestu istakli su delovanje sitnih komunističkih grupa, kao i odreda Dragoljuba Mihailovića, a zatim lošu materijalnu situaciju i ishranu, korupciju među činovništvom, crnu berzu, lopovluk, vršenje otkupa... Poslednjeg dana konferencije vođena je opšta diskusija o privredi, prosveti i propagandi, kao i o organizovanju odbrane i bezbednosti.⁷

Narednoj konferenciji, održanoj juna 1942. u Vrnjačkoj Banji, osim Milana Aćimovića prisustvovao je i dr Harold Turner. Konferencija je bila šireg

³ *Službene novine*, 136-1941.

⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 463. – Nedić je oktobra 1941. reorganizovao i proširio Komeserijat za izbeglice na čije čelo je postavio inž. Tomu Maksimovića. Za obezbeđivanje smeštaja izbeglica stvarani su socijalno-ekonomski odbori na nivou opština, srezova i banovina.

⁵ A VII, Nda, 1a-29-2.

⁶ Isto.

⁷ A VII, Nda, 1a-37-1.

obima jer su, osim okružnih načelnika, bili prisutni sreski načelnici i predsednici opština.⁸ Iako se iz dostupnih izvora ne može pouzdano utvrditi broj konferencija članova Vlade i okružnih načelnika, poznato je da su ti skupovi redovno održavani tokom čitavog rata.

Prva ratna zima bila je veoma teška po stanovništvo. Srpsko selo je liše-
no hiljada radnih ruku u zarobljeništvu, a trebalo je hraniti razne vojske. Na selu
se našlo i hiljade izbeglica koje su svojim učešćem u obradi zemlje donekle na-
doknađivale nedostatak radne snage. Trebalo je ishraniti i stanovništvo u grado-
vima, veliki broj đaka, radnika, činovnika, izbeglica, pa i dati za izvoz u Nemač-
ku. Čitavo breme rata palo je na seljačka pleća.⁹

Posle hladne i kišne jeseni pao je veliki sneg koji se nije topio čitava tri
meseca, praćen velikim mrazevima. Zemlja nije bila obrađena, a Nemci su odneli
i ono malo hrane što je ostalo. Na proleće su izbile dugotrajne poplave koje su
sprečavale setvu. Okupacione vlasti su zabranile setvu u zaštitnom pojusu oko
puteva i pruga u širini od 500 metara što je dodatno komplikovalo situaciju. Po-
ljoprivredne mašine su bile prava retkost, a nedostajalo je i stoke za vuču kao i
semena za setvu.¹⁰

U skladu sa svojim potrebama Nemci su tražili da se seje raž, ječam, in-
dustrijsko bilje, konoplja i lan. Srpska vlada je donela naredbu o planskoj proiz-
vodnji za 1942. i 1943. godinu, u kojoj je navedeno da je svaki vlasnik ili kori-
snik zemlje dužan da za podmirivanje osnovnih životnih potreba srpskog naroda
seje i gaji navedene kulture. Data su uputstva kako treba vršiti proizvodnju svake
poljoprivredne kulture, ali i uputstva za stočarsku proizvodnju. Za neposlušne se-
ljake predviđen je zatvor ili prinudni rad.¹¹ Radio London je zahtevao od srpskih
seljaka da ne obrađuju njive jer će im ionako svu hranu uzeti Nemci. Pošto se od
nečega moralo živeti, to je bilo neizvodljivo. Nedić je preko propagandnih sred-
stava poručivao narodu da ne sluša huškače iz Londona, jer će u protivnom nastati
ti opšta glad.¹²

Tokom 1941. godine srpski narod u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj doži-
vljavao je najteže trenutke. Stvoren je aparat za biološko istrebljenje srpskog na-
roda. Vesti o ovim zločinima Nedić je primao uglavnom od ljudi koji su uspeli da
pobegnu ispred ustaškog noža ali i od Sinoda Srpske pravoslavne crkve pri kojem
je krajem oktobra 1941. formirana komisija za prikupljanje materijala o stradanju
Crkve i naroda. Komisijom je predsedavao episkop zvorničko-tuzlanski Nektari-
je, koji je u pripremi dokumentacije o zločinima imao odličnu saradnju sa Kome-
sarijatom za izbeglice Srpske vlade. Komisija je raspolagala obiljem dokumenata
o zločinima, koje je Nedić redovno podnosio vrhovnom zapovedniku Srbije.¹³

⁸ Stanislav Krakov, *General Milan Nedić*, knj. II, Beograd 1995, 380.

⁹ B. Petranović, *Srbija u...*, 471.

¹⁰ Kosta Nikolić, *Strah i nada u Srbiji 1941–1944. godine*, Beograd 2002, 115.

¹¹ *Službene novine*, 84/1942.

¹² K. Nikolić, *Strah i nada ...*, 115.

¹³ Veljko Đ. Đurić, *Golgota Srpske pravoslavne crkve 1941–1945*, Beograd 1997, 230.

Prvih dana 1942. godine Nedić je obavestio nemačke vojne vlasti o strahotama koje se događaju u logorima Jasenovac, Drnj, Nova Gradiška, Pakrac, Slavonska Požega, Jastrebarsko i Lobor-Grad. Pozvao je Nemce da preduzmu sve što je u njihovo moći kako bi se pomoglo ovim stradalnicima. Nedić je Nemcima upućivao usmene i pismene proteste tokom čitavog rata, ali do vidnijeg olakšanja situacije srpskog naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nije došlo. Iako su se zgražavali vestima iz NDH, Nemci su nastojali da pred očima sveta prikriju istinu o ustaškim zločinima jer nisu želeli da svet sazna kakve krvoloke ima za saveznike veliki nemački Rajh. Hrvatska, međutim, nije bila jedini progontitelj srpskog naroda. Slična situacija bila je i u Bačkoj, gde su Mađari vršili masovne pokolje, ali i na Kosovu od strane Arbanasa.

Ugušivanjem ustanka, nemačke okupacione trupe su se krajem 1941. godine postepeno povlačile u Bosnu i na Istočni front. Na osnovu bugarsko-nemačkog sporazuma deo teritorije koju su napustile nemačke trupe zaposele su jedinice bugarske vojske. Njihove trupe su smenile nemačke u pet okruga: niškom, leskovačkom, kruševačkom, kragujevačkom i moravskom. Zahvaljujući istorijskim korenima bugarske trupe su bile veoma omržene u srpskom narodu. I sam Nedić je oštro protestovao kod nemačkih vlasti zbog ovog poteza, a pretio je čak i samoubistvom. Ali, ni to nije moglo spričiti dolazak Bugara. Generalova osećanja morala su se suočiti sa objektivnim okolnostima.¹⁴ Nemački funkcioneri u Srbiji, shvativši koliko Nedićeva Vlada teško preživljava dolazak Bugara, nastojali su da umanje efekte bugarske okupacije. Tako su se od prvih dana odnosi između Bugara i Nedićevih vlasti odlikovali međusobnom netrpeljivošću.

Sa svih strana, ka Srbiji su hrilate desetine hiljada izbeglica. Prema jednom izveštaju Komesarijata za izbeglice, početkom 1944. na teritoriji Srbije nalazilo se 220.112 registrovanih izbeglica, od kojih 215.976 Srba i 6.136 Slovenaca, od čega oko 86.000 dece, mahom bez roditelja. Nedić je posvetio posebnu pažnju zbrinjavanju svih onih koji su uspeli da se spasu raznih zlotvora koji su pritisnuli srpski narod sa svih strana, a pretpostavlja se da je bilo još oko 100.000 neregistrovanih izbeglica što daje ukupnu brojku od oko 400.000 izbeglica u Srbiji.¹⁵

Širom Srbije su organizovani prihvatni centri. Najveći izbeglički centri su se nalazili u banjama: Banji Koviljači, Vrnjačkoj Banji, Sokobanji, Niškoj Banji, Mataruškoj Banji, zatim po praznim kasarnama i drugim pogodnim mestima. Nedić je u svojim govorim, koji su se mogli čuti ili pročitati preko sredstava propagande, često pozivao sunarodnike da, ako to još nisu, „obave svoju svetu srpsku dužnost prema braći izbeglicama, porodicama zarobljenika, prema Srbima koji su ostali bez hleba i svojih ognjišta“. Prilozi su dostavljeni u fond za zbrinjavanje izbeglica, osnovan pri Predsedništvu Ministarskog saveta, tzv. Nedićev fond. Najveći prihvatni centar za decu bez roditelja nalazio se u Obilićevu kod Kruševca, u zgradama bivšeg Vojnog zavoda. Te zgrade, preuređene za smeštaj i

¹⁴ B. Petranović, *Srbija u...*, 345.

¹⁵ A VII, Nda, 1-7-5.

život dece, nazvane su „Dečji grad“. Rukovođenje ovim projektom Nedić je povjerio načelniku kruševačkog sreza Radoslavu Pavloviću.¹⁶

„Dečji grad“ je imao dva dela – za mušku i žensku decu. Svaka zgrada je bila dodeljena pojedinim gradovima koji su imali obavezu da svojim prilozima pomažu održavanje grada. Zgrade su nazivane po gradovima donatorima: „Dom okruga zaječarskog“, „Dom okruga valjevskog“, „Dom grada Smedereva“ itd. Svaki paviljon je imao po jednog stručnog vaspitača sa pomoćnicima koji su uglavnom bili bogoslovi i srednjoškolci. Oni su vodili računa o svim potrebama dece.¹⁷

Posle ugušivanja ustanka iz 1941. godine u Srbiji, u rukama Nemaca ali i Nedićevih snaga našao se veliki broj srednjoškolske i studentske omladine, koja je pripadala komunističkom pokretu. Iako ogorčen protivnik komunista koji se svim silama zalagao za njihovo uništenje, Nedić je prema toj zarobljenoj omladini postupio suprotno svojim dotadašnjim principima. Smatrujući da je ta omladina zavedena komunističkom propagandom, od Nemaca je uspeo da isposluje dozvolu za gradnju Vaspitnog zavoda u Smederevskoj Palanci. Tako je većina tih zarobljenih omladinaca, umesto da budu streljani ili da robijaju u nemačkim zatvorima, dovođena u ovaj zavod gde su podvrgnuti stručnom prevaspitanju zasnovanom, pre svega, na hrišćanskim principima, uz jasno isticanje nacionalne svesti. Za upravnika je postavljen istaknuti antimarksistički teoretičar i beskompromisan antikomunistički borac, Milovan Popović (predratni predsednik Jugoslovenskog antimarksističkog komiteta).¹⁸

Zavod je radio dve godine i u tom vremenu kroz njega je prošlo 1.270 Srba i Srpskinja (840 muškaraca i 430 žena između 14–24 godina života). Mnogi od njih su posle izlaska pristupili jedinicama Srpske vlade ili jedinicama generala Mihailovića, a bilo je i onih koji su se vratili u partizane.¹⁹

Posle odlaska partizana iz Srbije, prestanka krvavog nemačkog terora i primirivanja četnika generala Mihailovića, Nedić se okrenuo normalizaciji života u Srbiji. Realizacija svake ideje, razumljivo, morala je proći nemačku cenzuru.

Osnovu srpskog drušva Nedić je video u seljaštvu a ne u „iskvarenoj čaršiji“. Na to je sigurno uticala činjenica da je seljaštvo činilo ogromnu većinu naroda. Srpski seljak predstavlja najčistiji primer rasnih osobina srpskog naroda, njegovu socijalnu i biološku osnovu i koren celog srpskog naroda – naglašavao je Nedić. On je forsirao zadružnu organizaciju sela; pomoću zadruge trebalo je

¹⁶ Ilija M. Pavlović, *Milan Đ. Nedić i njegovo doba*, I, Beograd 1994, 229. – Prema Nedićevom konceptu zbrinjavanja izbeglica, svaki seoski domaćin je trebalo da izdvoji 1% od ukupnog roda pšenice i kukuruza za izbeglice i preseljenike.

¹⁷ Borivoje M. Karapandžić, *Gradsanski rat u Srbiji 1941–1945*, Beograd 1993. 171. – Grad je postojao do jeseni 1944. Do tada je podignuto pet paviljona, deset internata, pekara, dve trpezarije, mala crkva i upravna zgrada.

¹⁸ Isto, 172–173.

¹⁹ Isto, 173.

omogućiti ekonomsko udruživanje seljaka čime bi privredno ojačao, nacionalno i socijalno udružio i na taj način se moralno očuvao.²⁰

Po nalogu predsednika Vlade sačinjen je plan o „seljačkoj državi“ pod nazivom „Glavni cilj narodno-zadružnog uređenja države“. Svrha plana je bila da se unapredi materijalni i duhovni život srpskog naroda. Srpska porodica sa zadružnim oblikom na selu predstavljala je osnovnu ćeliju narodnog organizma. Zadatak države je bio da pruži seljacima punu moralnu, materijalnu i socijalnu zaštitu. Na čelu svih srpskih domaćina nalazio bi se predsednik Vlade Nedić. On bi kao domaćin redovno primao seljake iz svih krajeva zemlje u ustanovi poznatoj kao „Dom srpskih seljaka“ u Beogradu. Prema planu, kroz ovu ustanovu trebalo je godišnje da prođe 350.000 seljaka.²¹

Nedić je primao ugledne domaćine iz cele zemlje, koji su dolazili na konsultacije i razgovore. Takvi susreti su trebali da pokažu neposredan kontakt vođe države i domaćina koji su se smatrali stubom srpskog društva. Ovakvom praksom Nedić je jasno predstavljaо drukčije shvatanje politike u odnosu na predratnu.²² Ovi susreti su praćeni velikom propagandom koja je nastojala da pokaže nov odnos države prema selu. Želeći da na licu mesta opovrgne boljševičke priče o preporodu sovjetske poljoprivrede Nedić je upućivao delegacije srpskih seljaka u Sovjetski Savez, to jest u njegove okupirane delove. Članovi tih delegacija su birani vrlo pažljivo; to su morali da budu ljudi od poverenja koji su podržavali Nedićevu politiku. Zvanična propaganda je isticala da su srpski seljaci po povratku bili zaprepašćeni lošim životom, smeštajem, jelovnikom i opštim neznanjem ruskog seljaka. Ovakve posete su imale cilj da srpski seljak, na osnovu ovih saznanja, odbaci da iskusi sudbinu ruskog seljaka pod boljševizmom.²³

Propaganda se od prvog dana pod okupacijom našla pod kontrolom Nemaca preko Odeljenja za propagandu pri Upravnom štabu, koje je cenzurisalo novice i izdavačku delatnost. Pri Predsedništvu Ministarskog saveta postojalo je Odeljenje za državnu propagandu na čijem čelu su se našli predratni direktor agencije „Avala“ Đorđe Perić i Danilo Gregorić. Ovo Odeljenje je stvorilo mrežu propagandnih odbora, obrazovanih pri okružnim i sreskim načelstvima. Ceo ovaj aparat bio je podređen Nemcima koji su dirigovali propagandom, dok je srpski faktor pomagao samo savetima i objašnjnjima.²⁴

Pod potpunom kontrolom bili su i Srpsko novinarsko odeljenje i Srpska književna zadruga. Radio Beograd je bio u službi pritiska na srpsku javnost. Nemci su u potpunosti određivali program koji je, između ostalog, služio informisanju i zabavi nemačke vojske u Africi.²⁵

²⁰ B. Petranović, *Srbija...*, 464–465.

²¹ Isto, 466.

²² Isto.

²³ Isto, 468.

²⁴ Isto, 424.

²⁵ Isto.

U Srbiji je tokom okupacije na nemačkom i srpskom jeziku izlazilo oko 40 listova, dnevnih i nedeljnih, od kojih se izdvajaju: *Novo vreme*, *Obnova*, *Srpski narod*, *Naša borba* (zvanično partijski list Ljotićevog pokreta Zbora). Te novine su dobrom delom preuzimale sadržaje iz nemačke i italijanske štampe, veličale nemačke pobede na frontovima, napadajući crvenu Moskvu, Radio London i masonsko-jevrejsku propagandu.²⁶

Za vreme pojačanih aktivnosti „domaćeg zla“, propagandne aktivnosti dužoprimali novu orijentaciju. Naglašavano je da nova budućnost Srbije treba da bude vezana za Nemačku kao glavnog faktora u stvaranju nove Evrope, utemeljena na odbacivanju jugoslovenstva i marksizma i vraćanju rodnom tlu. Sa približavanjem sloma Trećeg rajha kvalitet novina je sve više opadao. *Novo vreme* je u aprilu 1944. svedeno na samo jedan list – dve stranice sa veoma siromašnim sadržajem.²⁷

Ipak, Nemačka nije bila spremna da Srbiji omogući stvaranje staleške države. Postojala je bojazan da se ova zamišljena Nedićeva politika ne pretoči u pravu državu koja bi dobila široku narodnu podršku, što bi povećalo i nacionalne ambicije. U planovima Hitlera srpski narod nije pripadao narodima – neimarima nove Evrope. I bez konstituisanja Srbije mogli su biti ostvareni nemački vojni i ekonomski interesi, a i sama funkcija savetodavnih organa nije mogla predstavljati ozbiljnije elemente vlasti jer je Nemcima pripadalo pravo donošenja odluka.²⁸

O viđenju i stavu Srpske vlade prema situaciji u Srbiji, kao i o obimu njenih stvarnih ovlašćenja u drugoj polovini 1942, najbolje govori memorandum koji je Predsedništvo Ministarskog saveta uputilo vrhovnom zapovedniku Srbije, generalu Baderu, 16. septembra 1942:

„Posle izgubljenog rata koji srpski narod nije želeo Srbija je sabijena na prostoru od oko 36.000 km² sa oko 4.200.000 stanovnika. Približno toliki broj ostao je van teritorije srpskog okupacionog područja. Sa svih krajeva stižu izbeglice usled terora koji se vrši nad srpskim življem, terora kakav nije zapamtila ni španska inkvizicija ni prva gonjenja hrišćana. U Srbiji se našlo oko 400.000 izbeglica i 86.000 nezbrinute dece. Prirodno je da sve patnje srpskog naroda povećavaju duševnu depresiju i izazivaju nezadovoljstvo u Srbiji. Masovna ubistva u Hrvatskoj objašnjavana su kao revolt neodgovornih faktora jedne države u stvaranju a sada se vrše pod izgovorom da su svi Srbi komunisti. U Bugarskoj na nečuven način, dok rat još nije završen i granice nisu povučene donet je zakon po kome će svako ko se nalazi na njenoj teritoriji ako se do 1. aprila iduće godine ne deklariše kao Bugarin biti proteran sa te teritorije. Sve ove patnje počinju kod Srba u Srbiji buditi uverenje da je u pitanju smišljena akcija na biološkom istrebljenju Srba. Nemoć srpske vlade da to spreči duboko podriva njen autoritet kod naroda.

²⁶ Isto, 431.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, 496.

Kada je srpska Vlada, ugušivši komunistički ustanak i zavodeći red i bezbednost, mislila da je stekla poverenje nemačke uprave, jednog dana umarširale su bugarske trupe u Srbiju i zaposele pet okruga. Ovo je bio novi moralni udar za narod i Vladu. Dolazak Bugara u srce Srbije srpski narod je shvatio kao duboku uvredu. Srpskoj Vladi je objašnjeno da je ovo privremena mera ali je ona u narodu izazvala strahovito nezadovoljstvo. Ona se povećala do maksimuma kada su Bugari počeli da tuku narod, da pljačkaju, da siluju žene, da oduzimaju hranu... Ovo je trajalo već osam meseci i češa čemera je počela da se prepunjava. Ta se češa prepunila kada je nemački Vrhovni štab, pored obećanja da neće narodu uzimati hranu za izvoz iz Srbije, naredio nemačkim organima da nasilno počnu sa oduzimanjem hrane bez obzira na ekonomsku situaciju u zemlji i bez saglasnosti srpske Vlade kao i bez obzira na ishranu stanovništva i stoke i potrebu u semenu za buduću setvu.

Ovogodišnja setva u Srbiji je izuzetno slaba i dala je oko 24.000 vagona pšenice a od toga su nemački organi naredili da se od naroda uzme 9.000 vagona. Ovakvo stanje izazvalo je u narodu vrenje pa su se mogla očekivati bekstva u šumu i bune.

Na ovakvo stanje srpska Vlada ne može da utiče, ona je savršeno paralizovana jer joj je već osam meseci oduzeta svaka vlast u zemlji a od autonomije u vođenju poslova nema ni govora. Vlada nema gotovo nikakvog udela u upravi pošto je ostala bez egzekutive jer joj je u policijskom smislu oduzeta svaka vlast i predata komandantu SS trupa. Čak je i pismono naređeno Vladi da ne sme Srpskoj državnoj straži izdavati nikakvo naređenje. Dosadašnja vlast Vlade nad dobrovolicima i četnicima oduzeta joj je i stavljen pod štab Vojnog zapovednika.

Nisu retki slučajevi da se jednostavno negiraju pojedini akti Vlade i zatvaraju njihova izvršenja. Vlada uopšte ne može da vodi privrednu i ekonomsku politiku jer iznad njenih privrednih resora stoje centrale koje imaju svu moć iako bi one po zakonu trebalo da budu organi Vlade.

Usled ovakvog stanja nezadovoljstvo srpskog naroda je dostiglo kulminaciju koju neprijateljska propaganda iskorističava. Kao što se iz svega napred izloženog vidi srpska Vlada je odstranjena od svih poslova unutarnje uprave mada joj je prilikom njenog obrazovanja zagarantovana, pod svečanom izjavom generaša Dankelmana, autonomna unutrašnja uprava.

Ovako paralizovana Vlada strahovito je izgubila ugled u narodu. Ona je samo posmatrač događaja i ne može na njih da utiče, pa je tim razrešena obećanja koja je prošle godine dala nemačkom Rajhu. Teškoće Vlade povećane su i teškim finansijskim stanjem jer se na ime kontribucija uzima mesečno oko 240.000.000 dinara. Pored toga platila je za formiranje banatske divizije 200.000.000 dinara a uz to i izdržava okupatorsku vojsku i još tri novodošavše nemačke divizije. Ovakvo stanje iscrpljuje finansijsku i ekonomsku moć Srbije i osiromašuje narod jer pored navedenog daje ogromne količine stoke, masti, vune, voća, piladi, jaja, sira, butera, drva i uglja.

Pored obećanja da će se pustiti zarobljenici a naročito bolesni, od kojih su nemačke sanitetske komisije blizu 3.000 oglasile kao posve neupotrebljive, već šest meseci nijedna veća grupa nije došla iz zarobljeništva. Iz zarobljeništva se puštaju izvesna lica koja Vladi otežavaju rad budući da su simpatizeri komunista, Jevreja, anglofili i ljudi neraspoloženi prema srpskoj Vladi.

Uzimajući u obzir sve napred navedene postupke, vojni zapovednik i sam će uvideti da je ovakav polazaj Srpske vlade nemoguć i da je ona i pored sve dobre volje za saradnju sa nemačkim Rajhom, i pored njenih velikih zasluga da novi red stvari u Evropi, onemogućena za dalju saradnju.

Srpska Vlada smatra da joj posle svega ovde izloženog ne ostaje ništa drugo nego da umoli gospodina vojnog zapovednika da je razreši misiju koja joj je poverena 29. avgusta prošle godine, jer više ne može obavljati poslove i snositi odgovornost ni pred Rajhom ni pred srpskim narodom.

Srpska Vlada bi mogla nastaviti svoju misiju samo ako bi se obećanja koja su joj svečano data ispunila i to na ovim osnovama: da se srpska Vlada jednim aktom nemačkog Rajha prizna kao legalni predstavnik naroda u Srbiji; da se tako priznatoj Vladi preda celokupna administrativna vlast u srpskom okupacionom području; da se uticaj i kontrola nemačkih okupatorskih vlasti vrši sa jednog mesta preko srpske vlade, isključujući svako neposredno mešanje nemačkih podređenih organa u srpsku administraciju; da se od strane nemačkog Rajha saopšti srpskoj vladi u kojoj će meri Srbija doprinosti privrednoj obnovi Evrope, s tim da taj doprinos bude u skladu sa njenim stvarnim privrednim mogućnostima i da se odredi u sporazumu sa srpskom vladom. Sprovodenje u delo ovako utvrđenih mera i obaveza da se prepusti srpskoj Vladi a da se prinudno prikupljanje hrane od strane okupatora odmah obustavi; da se bugarske okupacione trupe povuku sa srpskog područja; da se vlada Rajha svojim moćnim uticajem založi kako bi se sprečilo dalje masovno ubijanje Srba van teritorije srpskog okupacionog područja i da se omogući srpskim izbelicama povraćaj njihovim domovima i zagarantovan život i opstanak. Ukoliko bi se gornji preduslovi za opstanak i uspostavljen rad srpske Vlade ostvario ona bi ostala na svom mestu dajući punu garanciju da će svojim vlastitim sredstvima obezbediti red i mir u Srbiji i da će postojeće ekonomske i poljoprivredne prilike pojačati do maksimuma kao i da će srpski narod svrstati u novi evropski poredak²⁹.

U jesen 1942. dolazi do ponovne rekonstrukcije Ministarskog saveta. Vladu su napustili ministri Milan Aćimović, Mihailo Olćan, Jovan Mijušković i Čeda Marjanović.³⁰ Na mesta smenjenih ministara 7. novembra su došli: Tanasije Dinić, za ministra unutrašnjih poslova; dr Milorad Nedeljković, ministar narodne privrede; inž. Stojimir Dobrosavljević, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja; inž. Radoslav Veselinović, ministar pravde.³¹

²⁹ A VII, Nda, 1a-17-2.

³⁰ B. M. Karapandžić, *n. d.*, 177.

³¹ Isto

Postoji više pretpostavki zašto je došlo do promena u Vladi: Borivoje M. Karapandžić navodi da su ministri podneli ostavke posle saznanja da će Nemci iz Srbije izvesti 2.000 vagona pšenice i pored prethodnog sporazuma sa Nedićem da svu žetvu prepuste srpskom narodu.³² Kao drugi razlog navodi se stavljanje pod slovo „Z“ celokupne Vlade zbog čega su ova četvorica napustila svoje položaje. Ova mera je najviše pogodila ministra unutrašnjih poslova Milana Aćimovića koji je bio pristalica pokreta Draže Mihailovića i u njega se aktivno uključio početkom 1944. godine.³³ Poginuo je negde u Bosni, najverovatnije od strane ustaša.³⁴

Prema verziji koju je Dragi Jovanović izneo na svom suđenju, smenjivanju Aćimovića doprinela je lična Nedićeva netrpeljivost prouzrokovana velikim uticajem Dimitrija Ljotića. Neposredno pre smenjivanja, Aćimović je poslan na prinudno lečenje u Karlove Vari i Berlin. Na tom putu ostao je puna dva meseca i odmah po povratku je smenjen.³⁵ Postoji još jedna verzija prema kojoj je Aćimović bio omržen od dela nemačkog okupacionog vođstva, ali u isto vreme je bio omiljen i veoma cenjen od strane šefa vojne uprave Haralda Turnera. Posle odslaska Turnera iz Srbije u jesen 1942, Aćimović je sklonjen sa položaja.

³² Isto.

³³ Kosta Nikolić, *Istorija ravnogorskog pokreta*, knj. II, Beograd 1999, 176.

³⁴ S. Krakov, *n. d.*, II, 323.

³⁵ A VII, Nda, 1-19-7.

Ivan Brboric

GENERAL NEDIC GOVERNMENT AND ITS ACTIVITIES
DECEMBER 1941/NOVEMBER 1942

Summary

The article provides the overview of the activities of the Serbian Government, created in late August 1941, under the presidency of the General Milan Nedic. Based on the archival sources and literature, it outlines the government activities in stabilizing the overall situation in the Serbia proper, after the uprising that happened in autumn 1941, and wide German reprisals. It shows general path of the Government politics, and limitation caused by the German military authorities. Article is written upon already existing literature, especially the titles that were written in Serbian Diaspora, and the research in Military archives.

ISTORIOGRAFIJA

DRAGAN BISENIĆ, urednik
„Danas“
Beograd, Alekse Nenadovića 19

ERIK HOBSBAUM: KRAJ DOBA REVOLUCIJA I GLOBALNIH RATOVA

O Balkanu, bivšem komunističkom Istoku i finansijskoj krizi

Balkan se može vratiti još više unazad i postati još „više balkanizovan“, tvrdi u razgovoru za *Istoriju 20. veka* Erik Hobsbaum, priznat i prihvacen kao nesumnjivo najveći istoričar današnjice. Iza njega u 93. godini nalazi se ogromno delo, gotovo 50 objavljenih knjiga, široka interesovanja, od „društvenog banditizma“, revolucionarnih političkih pokreta i prevrata, sinteza francuske i engleske industrijske revolucije, pa do razmatranja društvene uloge muzičkih pokreta kao što je džez. Objavio je čak i knjigu o džezu, pod pseudonimom Frensis Njutn. Kao istoričar dobio je najviše nagrade „za brilljantne analize turbulentnog 20. veka i svoju sposobnost da spoji duboko istorijsko istraživanje sa sjajnim literarnim talentom“. Za „važnu nacionalnu službu“ odlikovan je najvećim odlikovanjem Britanskog komonvelta, Order of the Companion of Honors, koji u jednom trenutku može da ima samo 45 osoba. Među nosiocima ovog odlikovanja su Piter Karington, Dejvid Oven, Džon Mejđzor, Daglas Herd, Stiven Hoking, Doris Lesing.

Hobsbaumovo veliko delo praćeno je izuzetnom životnom biografijom. Da nije bilo greške u nadležnoj birokratiji, danas bi se prezivao Obstbaum. Među članovima komunističke partije našao se već 1931, a bio je redovan autor u časopisu *Marksizam danas* sve dok nije prestao da izlazi 1991. i član Britanske komunističke partije sve do njenog gašenja početkom devedesetih godina prošlog veka. Danas je takođe jasno opredeljen levičar.

U razgovoru koji je nedavno vođen u Rimu Hobsbaum je, mada u poznim godinama, rado prihvatio da 45 minuta govori o stanju na bivšem komunističkom Istoku, Balkanu i izgledima za izlazak iz sadašnje krize. – Bivše socijalističke države, uključujući i one koje su još uvek predvođene komunističkim partijama, suočavaju se sa različitim situacijama i problemima. Ostaviću na stranu njihove političke razlike. Većinom su ove države ostale veoma i apsolutno krhke. U Evropi, neke se asimiluju u zapadnoevropski socijalno-kapitalistički model iako na mnogo nižem nivou prosečnog prihoda po glavi stanovnika. Ni države bivšeg SSSR-a, ni one iz jugoistočne Evrope, nisu to uradile niti se od njih može očekivati da to urade. Budućnost će biti najteža u jugoistočnoj Evropi koja upada u relativnu, a ponegde i u apsolutnu zaostalost u odnosu na druge delove kontinenta. Balkanizovana je više nego ikad i uništena ratovima, korupcijom i krimi-

nalom. Dvostruka ekonomija najverovatnije će da se pojavi unutar Evropske unije. Rusija koja se donekle oporavila od katastrofe 1990-ih ostala je jak, ali ranjiv izvoznik primarnih proizvoda i energije i do sada nije bila u mogućnosti da ponovo izgradi uravnoteženiju ekonomsku bazu. Reakcije protiv problema koji su se javili u neoliberalnoj eri vodile su do određenog povratka bivšem državnom kapitalizmu, sa okretanjem prema aspektima sovjetskog nasleđa. Sve ovo potvrđuje da jednostavno imitiranje Zapada više nije opcija. Ovo je još očiglednije u Kini, koja je razvila svoj postkomunistički kapitalizam sa solidnim uspehom. Toliko da će budući istoričari verovatno gledati na Kinu kao na spasioca svetske kapitalističke ekonomije u trenutnoj globalnoj ekonomskoj krizi – sažima naš sagovornik stanje u Istočnoj Evropi.

Zbog čega mislite da je jugoistočna Evropa oblast sa veoma problematičnom budućnošću?

Došlo je do fragmentacije tokom raspada Jugoslavije, što je izazvalo dramatično loše rezultate. To je bio jedini deo Europe u kojem je viđen rat posle 1945. godine. Dok su neki delovi bivše Jugoslavije uspeli da se sačuvaju i da se integrišu u Evropsku uniju, što je bio specijalan slučaj, ostatak je u izuzetno teškoj situaciji. To se takođe odnosi na dve ili tri nezavisne bivše komunističke zemlje, Rumuniju, Bugarsku i donekle Mađarsku. Veoma malo napretka ostvarile su države čija su ekonomije nestale, poput Bosne, Crne Gore, Albanije, Makedonije ili Kosova.

Ne verujem da integracija u Evropu to može da promeni. Problem je isti i sa Rumunijom i sa Bugarskom gde je propala ekonomija vodila neefikasnoj, „gangsterskoj državi“ kojoj su davali razna slična imena. Da nije postojao antiruski elemenat u politici proširenja Evropske unije, one nikad ne bi ušle u EU, ali mislim da je ovo širi problem. Grčka, na primer, nikada nije potpuno uspela da ostvari korist od integracije u EU. Zato postoji strah da će se ova oblast vratiti unazad, ostati uništена i još više balkanizovana zona.

Na području bivše Jugoslavije, a naročito u oblasti zapadnog Balkana, rašireno je mišljenje i da će Evropska unija značajno umanjiti regionalne probleme, mada postoje značajni nagoveštaji pesimizma u pogledu vremenu kada će se te zemlje naći u EU.

Ali neće. Evropska unija rešava problem tamo gde postoji infrastruktura. U malom broju slučajeva, kao na primer u Sloveniji, to može da se desi, zato što je tamo postojala razvijena infrastruktura. To se, međutim, nije desilo u Grčkoj i malo je verovatno da će se dešavati drugima. Bilo bi dobro kad bi to moglo da se dešava, iako, iskreno, u tom procesu ne vidim Crnu Goru, Kosovo i Bosnu, jer te zemlje nemaju pravu ekonomiju.

Ne znam kako bih vam objasnio poteškoće Srbije. Srbija je drugi problem. Ona je veća i važnija. Neuspeh da se uvidi njena važnost za ekonomiju i stabilnost Balkana biće skup promašaj Evrope. To je jedna od stvari koju već godinama razmatraju međunarodna diplomatička i sama Evropska unija, ali bez jasnog odgovora. Na Balkanu ne možete ništa da radite bez Srbije, jer je ona u tom regionu centralni element.

Pomenuli ste fragmentaciju koja se nastavlja. Kosovo je takođe proglašeno za nezavisnu državu. Taj proces trajao je 25 godina, ali u isto vreme Srbija, relativno mala država, nalazi se pod ogromnim pritiskom velikih sila i međunarodne zajednice.

To je doista velika greška. Velike zapadne sile su posmatrale Srbiju samo kao državu koja uništava i remeti mir, ali u stvarnosti, problem je bio mnogo širi. Bez pokušaja da se reintegriše ova oblast, što će u punom smislu uključiti Srbiju, bilo bi veoma teško ostvariti napredak. Pitam se, konačno, da li bilo ko i dalje razmišlja o staroj ideji balkanske federacije o kojoj su ljudi sanjali pre mnogo godina.

Ali proces integracije Balkana nije ohrabren spolja, samo dezintegracija.

Ne. Samo dezintegracija. Tome je vodilo, a dezintegracija je onemogućila sve ostalo. Neke od ovih jedinica uopšte nisu ni prave države. Od čega, na primer, živi Crna Gora? Od šverca? Morate da znate da slabosti Balkana donekle izviru upravo iz samog Balkana. To nije dovoljno. Osim toga, spoljašnji uticaji na mnogo načina su bili negativni. Sećate se, na primer, da je mnogo vodećih sila bilo protiv raspada Jugoslavije. Jugoslavija se raspala ne zato što je druga strana to želela, mada je Nemačka suviše brzo priznala želju za otcepljenjem nekih republika.

Prebrzo...

Ali se raspala umnogome zbog politike srpskog nacionalizma. Zato mislim da ne možete druge kriviti zbog svojih slabosti. Raspad ujedinjene Jugoslavije smatram tragedijom svih ljudi koji su tu živeli, ali on nije prouzrokovан spolja.

Bivša Jugoslavija nije bila velika zemlja. Ali došlo je do nekoliko presedana u međunarodnom pravu koji mogu imati dugoročne posledice. Na primer, način nestanka i nastanka države i drugo, upotreba sile i NATO bombardovanje.

Bio sam veliki protivnik bombardovanja i danas mislim da je to bio loš potez. Zapad je veoma loše vodio ceo problem sa Kosovom, delimično zato što je mnogo njih na Zapadu živilo u periodu Hladnog rata.

Sada ima mnogo nastojanja da se pravila i vrednosti EU prenesu i primene u regionu, ali takođe, postojao je pokušaj da NATO kao vojna alijansa postane globalan. Pojedini istoričari, poput Pola Džonsona, smatraju da je NATO kulturološka a ne geografska alijansa. Mislite li da je moguć univerzalan put društvenog razvoja, pošto više nema bipolarnog sistema?

Postoje dve strane problema. Dobro je da postoje određene vrednosti koje se šire, bez obzira na to jesu li to vrednosti Evropske unije ili na primer OECD, bez obzira na to da li je reč o slobodi štampe, nezavisnom sudstvu ili brojnim drugim građanskim pravima. Dobro je i kada pitaju ljudi da li žele da se pridruže EU od koje mogu da očekuju neke prednosti ako primene ove vrednosti, ako su one realistične. Na primer, ako su sudije zaista nezavisne. Ali, u suprotnom, ne postoji jedinstven put napred. Jasno je da je u jednom trenutku većina država istočne Evrope mislila da je jedini put napred moguć zahvaljujući brzoj industrijalizaciji. To je bilo u doba staljinista. Sada je jasno da u nekim državama razvijena industrija nije moguća.

Važno je to da se u svim društvima izgradi infrastruktura, posebno ljudska i obrazovna infrastruktura, i da ljudi koji su potpuno sposobni, obučeni i edukovani rade u bilo kojoj oblasti ekonomije. Daću vam primer iz nedavno objavljene knjige koju sam pročitao. Tokom velike krize 1930-ih većina ljudi na Balkanu jednostavno je nastavila da se bavi agrarnom ekonomijom; ništa drugo nisu radili i nisu umeli ništa drugo da rade. Samo su proizvodili više i tako su spustili cene. Uporedite sa onim što se poslednjih 50 godina događalo u Danskoj: kada su Danci došli u kriznu situaciju, promenili su svoju agrarnu ekonomiju i prebacili se na proizvodnju i izvoz u Britaniju. Mogli su, dakle, da se promene, da organizuju nove tipove poslovanja. Postojanje ljudske infrastrukture i ljudi koji su dobro obrazovani i trenirani, znači mogućnost adaptacije. To je jedan od većih problema nerazvijenih država, naročito na Balkanu.

Reč je o starom pitanju suverenosti država. Isprva se činilo da je prošlo vreme državnog suvereniteta, ali izgleda da se ljudi opet okreću lojalnosti svojim centrima – Londonu, Rimu, Berlinu, a ne Briselu?

Da, ali mogućno je to pitanje donekle ekonomski koordinisati. Da budem jasan, suverenost balkanskih država jednostavno nije dovoljno velika da reši sve ove probleme.

Kako bi svet izgledao bez NATO-a?

NATO je proizvod Hladnog rata i on nastavlja da postoji kao nešto što uvećava snagu SAD. Trenutno, to nije više važno u Evropi ili protiv Rusije i zato NATO i Amerikanci žele da operišu globalno. Ne postoji praktičan razlog za to. Zapravo, NATO nije veoma efikasan osim jednog ili dva izuzetka, kao što su Britanci. Članovi NATO-a nisu nestrpljivi i toliko revnosni da svoje vojnike pošalju u operacije koje Amerikanci žele da organizuju.

Henri Kisindžer je rekao da će biti srećan što neće lično biti svedok najvećeg dela 21. veka jer će on biti veoma brutalan. Hoće li?

Sada izgleda tako, mada ne verujem da će biti većih međunarodnih problema, poput globalnog rata. Ne verujem ni da će neke revolucije biti mogućne. Nije ni to nemoguće, ali mislim da je manje verovatno nego što je bilo u 20. veku. Gotovo je izvesno da će ovaj vek biti brutalniji, zaista. Stare vrednosti razuma i napretka, vrednosti doba prosvetiteljstva u 18. veku, od kojih potiče najveći broj ideologija i zapadnih država, bez obzira da li su liberalne, socijalističke, komunističke, gotovo da se odbacuju. Na neki način i u nekom smislu mi se krećemo unazad. Veoma sam šokiran načinom na koji Amerikanci prihvataju torturu kao način tretmana priznatog od strane države. Sećam se da je jedan od velikih trijumfa civilizacije iz kasnog 18. veka bio kada je Jozef II prvi zabranio torturu u Austriji, i ta zabrana širila se među državama u celom svetu. A sada se vraća. Spremnost države da posegne za nekontrolisanim metodama izgleda mi kao opasnost. Velika opasnost. Takođe, velika opasnost je i to što svet ulazi u period ogromnih problema. Sadašnja finansijska kriza je velika. Nju će posebno osetiti siromašne države, koje će se suočavati sa dramatičnim promenama i dramatičnim efektima. Nedostatak vode, na primer, vodiće neprijateljstvima, lokalnim ratovima

i masakrima koje smo viđali u brojnim delovima Bliskog istoka i Afrike. Zato, kao i Kisindžer, nisam previše optimista.

Vi ste 20. vek nazvali „kratkim vekom“ upravo zbog velikih ratova i revolucija koje su ga obeležile. Na kraju, nestalo je ideoloških podela između kapitalizma i komunizma. Zašto i pored toga svet živi u krizi?

Ukratko, 20. vek je bio era religioznog rata između sekularnih ideologija. Iz istorijskih, pre nego logičkih razloga, dominirala je suprotnost između dva i samo dva međusobno isključiva tipa ekonomije: socijalizam, koji je bio identifikovan centralizovano planiranim društvom sovjetskog tipa, i kapitalizam koji je trebalo da pokrije sve ostalo. Barem u razvijenim državama.

Ovo nije, očigledno, bila fundamentalna suprotnost između sistema koji je pokušavao da eliminiše privatna preduzeća koja su u potrazi za profitom i da eliminiše tržište, i drugog koji je pokušavao da eliminiše sva javna ili drukčija ograničenja na tržištu. Nikad nije bilo realistično. Sve moderne ekonomije moraju da kombinuju javno i privatno na različite načine i u različitim odnosima, i sve to zapravo i rade. Napravljena su dva pokušaja da se živi po punoj binarnoj logici ovih definicija kapitalizma i socijalizma. Oba su propala. Državno planirana i komandovana ekonomija sovjetskog tipa nije preživela 1980-te. Angloamerički tržišni fundamentalizam se slomio 2008. godine. XXI vek će morati da ponovo razmotri problem na realističniji način.

Kako je to uticalo na države koje su ranije funkcionalise po komunističkom modelu?

Pod socijalizmom za njih je bilo nemoguće da reformišu svoj planski i komandni sistem, iako su tehničari i ekonomisti bili svesni fundamentalnih mana. Međunarodno nekonkurentni sistemi ostali su održivi ukoliko su uspevali da se izoluju od ekonomije ostatka sveta. Ali ovo ne može da traje. Kada je socijalizam, kako sam ga ranije opisao, bio napušten, da li zbog pada političkih režima kao što je to bilo u Evropi, ili su ga sami režimi napuštali, kao u Kini i Vijetnamu, ove države su se u trenutku strmoglavile u nešto što je mnogima izgledalo kao jedina moguća alternativa: globalizovani kapitalizam u formi koja je tada bila dominantna, stvarajući ekstremnu formu neoliberalnog kapitalizma slobodnog tržišta. Trenutni rezultat u Evropi bio je katastrofalnan. Države bivšeg SSSR-a nisu još prevladale efekte ove katastrofe. Na sreću po Kinu, njen kapitalistički model nije angloamerički neoliberalizam već „istočnoazijska tigar ekonomija“. Ali, Kina sa druge strane, pokrenuvši znatno svoju ekonomiju, bila je premalo zabrinuta za socijalne i ljudske implikacije ultra brze industrijalizacije.

Ovaj period je sad na kraju. Eliminisao je opciju za bivše socijalističke države da jednostavno imitiraju kapitalizam. Globalna dominacija ekstremnog ekonomskog liberalizma angloameričkog tipa takođe je na kraju, mada još ne znamo koje će promene stvoriti trenutna ekonomska kriza koja je najozbiljnija od 1930-ih godina.

Dve godine krize je prošlo. Samo je jedna stvar za sada jasna: ovo je velika promena od starih severnoatlantskih ekonomija do juga i naročito do istočne

Azije. Promena u centru gravitacije ekonomskog sveta koja će politički imati veoma ozbiljne efekte kao i u drugim aspektima.

Globalna ekonomска kriza kojoj smo svedoci razbila je mnoga verovanja o prirodi i osobinama pojedinih oblika kapitalističkog sistema. Šta je opcija, ukoliko ni kapitalistički sistem ne daje rešenje?

Nije više moguće verovati niti u jednu globalnu formu kapitalizma, niti u suprotnost kapitalizmu. Oblikanje ekonomije sutrašnjice verovatno je najmanje važan deo naših budućih briga. Ključna razlika između ekonomskih sistema ne leži u strukturi, u stepenu u kojem se meša privatno i javno, već u socijalnim i moralnim prioritetima. Prvi je da je kraj komunizma označio i iznenadan kraj vrednostima, navikama i socijalnom odnosu po kojima su generacije živele. Ne samo navike i praksa u komunističkim režimima već i one u prekomunističkoj prošlosti, u ovim režimima uglavnom se čuvaju. Više nego u dinamičnim kapitalističkim državama Zapada.

Kako biste opisali taj „bezvrednosni svet“ ili „vrednosni vakum“ postkomunističkih država?

Osećaj društvenog poremećaja i dezorientacije zadržava se kod svih osim kod onih koji su rođeni posle 1989. godine. On opstaje čak i kad ekonomski problemi prestaju da dominiraju postkomunističkom populacijom. Sve ovo se neminovalo mora mnogo razmatrati pre nego što postkomunistička društva pronađu stabilan način za život u novoj eri. Neke od posledica socijalnih poremećaja institucionalizovale su korupciju i kriminal i zato će možda trebati još duže vreme da se iskorene.

Sada je, međutim, za većinu tih država kasno, pošto je prošlo dve decenije tranzicije. Šta može još da se učini?

Zapadni liberalizam i postkomunističke politike koje je on inspirisao namerno podređuju dobrobit i socijalnu pravdu tiraniji bruto društvenog proizvoda, ekonomskog rasta, rasta domaćeg proizvoda uz namerno nejednak socijalni rast. Radeći to i jedni i drugi potcenjuju, a u bivšim komunističkim državama i uništavaju sistem socijalne sigurnosti i dobrobiti, vrednosti i ciljeve javne službe. To nije osnova ni za evropski kapitalizam sa ljudskim licem koji je postojao posle Drugog svetskog rata do 1970-ih, niti je zadovoljavajuće za postkomunističke sisteme. Svrha ekonomije nije profit već dobrobit svih ljudi. Sama legitimacija države nije njena moć, već ljudi kojima služi. Ekonomski rast nije kraj, već sredstvo za dobro i pravedno ljudsko društvo. Nije važno kako zovemo režime koji pokušavaju da ostvare ove ciljeve, ali je važno kako i sa kojim prioritetima kombinujemo privatne i javne elemente u našoj mešovitoj ekonomiji.

Amerika se menja, što je svet priznao dodeljujući američkom predsedniku Nobelovu nagradu za mir.

Nobelova nagrada za mir pre svega je potvrda o dobrom željama, a ne o postignutom uspehu. Pokazuje da najveći deo sveta želi dobro Obami i da su veoma srećni što je izabran. Ne verujem da je ono što je Obama postigao bilo dovoljno veliko da bi opravdalo bilo kakvu nagradu za sada, iako je njegova politika superiornija i očigledno bolja nego Bušova.

DOKUMENTA

DRAGOMIR BONDŽIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

RAZGOVOR PREDSEDNIKA TITA SA DELEGACIJOM UNIVERZITETA U BEOGRADU 16. JUNA 1971. O DODELI POČASNOG DOKTORATA*

Jedan od važnih elemenata u izgradnji kulta Josipa Broza Tita u socijalističkoj Jugoslaviji bilo je dodeljivanje počasnih naučnih titula. Time je pokušavano da se Titu pridoda i naučni značaj, nadoknadi slabo formalno obrazovanje i utemelji njegova uloga u misli i praksi naučnog socijalizma. Ceremonije dodelje titula su bile rituali na kojima je, osim kulta Josipa Broza, do izražaja dolazila i želja republičkih nomenklatura da se dodvore i približe vođi, da mu učine počast, ali i da prikriju ili amortizuju konkretne ideološko-političke, društvene, privredne probleme i potrese koji su postojali u zemlji. Dodata počasti je trebalo da pokaže i da su se naučne ustanove i njihovi članovi, među kojima je u posleratnom periodu preovladavalo neslaganje sa ideologijom i praksom Komunističke partije i novim poretkom koji je uspostavljan, priklanjale novoj vlasti i njenom vrhu oličenom u Josipu Brozu, a time i politici i revolucionarnim promenama koje je vlast sprovodila.

Tako je već do kraja 40-ih godina Tito postao počasni član starih akademija nauka (u Zagrebu 1947; Beogradu i Ljubljani 1948), a krajem 60-ih godina je postao član novih akademija (Sarajevo i Skoplje 1969) i dodeljeni su mu prvi počasni doktorati jugoslovenskih univerziteta, i to u Zagrebu i Ljubljani decembra 1969. godine (u međuvremenu je postao počasni doktor nekoliko univerziteta u inostranstvu – u Rangunu 1955, Bandungu 1958, Santjago de Čileu 1963, Alžiru 1965, Adis Abebi i Ulan Batoru 1968). Dok su titule dodeljene 1948. imale značaj u kontekstu sukoba sa Informbirom i Sovjetskim Savezom, dodata doktorata 1969. i kasnije je neodvojiva od junskih studentskih demonstracija 1968., njihovih posledica i opšteg ideološko-političkog stanja među studentima i na univerzitetima u tom periodu.¹

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Videti: Slobodan G. Marković, *Josip Broz – upotreba naučnih ustanova u Srbiji za definiciju jugoslovenskog diktatora*, Hereticus – časopis za preispitivanje prošlosti, Vol. III, (2005),

U tom kontekstu je poseban značaj imala dodela počasnog doktorata Beogradskog univerziteta, kao najveće naučno-nastavne ustanove u zemlji i ustavne sa tradicijom „crvenog univerziteta“, ali i glavnog žarišta junskog bunda 1968. i poprišta daljih nemira i „ideološko-politički nepoželjnih pojava i tendencija“ među studentima i nastavnicima krajem 60-ih i početkom 70-ih godina.² Na inicijativu Fakulteta političkih nauka Skupština Beogradskog univerziteta je na svečanoj sednici 11. juna 1971. donela jednoglasnu odluku o dodeli počasnog doktora predsedniku SFRJ Josipu Brozu Titu.³ Rektor Dragiša Ivanović je još ranije, 9. juna, u pismu Kabinetu Predsednika saopštilo nameru da se takva odluka donese i izrazio želju Rektorata i rukovodstva grada Beograda da Predsednika o tome zvanično obavesti delegacija Univerziteta sa rektorm na čelu, koja bi „tome pridala i politički značaj“. Iz predsednikovog kabineta je predloženo da Tito nakratko primi delegaciju 16. juna 1971. u prostorijama Gradskog komiteta pola sata pre sastanka sa aktivom Beograda.⁴

Tito je 16. juna primio delegaciju i zadržao se u kratkom razgovoru u kojem su osim rektora Ivanovića učestvovali i sekretar Univerzitetskog komiteta (UK) Branko Pribićević i sekretar GK Beograda Bora Pavlović. Pored obaveštenja o dodeli doktorata i pitanja zvanične promocije bilo je reči i o aktuelnom ideološko-političkom stanju na Univerzitetu. Beleška o razgovoru se nalazi u materijalima o Titovoj poseti Beogradskom univerzitetu i dodeli počasnog doktora 31. maja 1972. u Kabinetu Predsednika Republike, koji su donedavno bili Arhivu Josipa Broza Tita, a sada su pripojeni Arhivu Jugoslavije, kao fond 837. Sadržina beleške svedoči kako o dodeli počasne titule tako i o opštem ideološko-političkom stanju na Beogradskom i drugim univerzitetima nekoliko godina posle studentskog bunda 1968., kao i o težnji univerzitetskog i partijskog rukovodstva da stanje na Univerzitetu prikaže povoljnim i ubedi predsednika da je Univerzitet i dalje „revolucionaran“ i „odan“.⁵ Belešku objavljujemo u celini, sa manjim lektorskim intervencijama i komentarima.

*

Razgovor predsednika Tita sa delegacijom Univerziteta u Beogradu,
Beograd 16. juna 1971. /sa trake/

No. 1, Beograd, 32–56; Dragomir Bondžić, *Titove titule – Josip Broz i naučne ustanove*, rad u рукопisu, 1–10.

² O tome više u: Nebojša Popov, *Contra fatum. Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta 1968–1988*, Beograd 1989; Isti, *Društveni sukobi izazov sociologiji. „Beogradski jun“ 1968*, Beograd 2008; Ilija Moltković, „Случај“ Студент, Београд 2008; итд.

³ Гласник Универзитета у Београду, X, бр. 42, Београд, 20. јул 1971, 1109.

⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), Kabinet Predsednika Republike (KPR), 837, II-1/217, Poseta Beogradskom univerzitetu i promocija J. B. Tita za počasnog doktora nauka, 30. maj 1972, Pripremni materijal.

⁵ AJ, KPR, 837, II-1/217, Razgovor sa delegacijom Beogradskog univerziteta, 16. jun 1971.

*Dragiša Ivanović:*⁶ Pošto je zaželeo predsedniku Titu dobrodošlicu u njihovoj sredini i u ime Beogradskog univerziteta pozdravio, nastavio je: i da Vam saopštим da Vas je univerzitet u Beogradu proglašio, da je donio odluku da Vas proglaši za počasnog doktora Beogradskog univerziteta. Ta inicijativa je, druže Tito, odavno bila u našim redovima, još i prije četiri godine, ali nekako konstelacija raznih komponenata i redosled događaja je to nekako odložio do danas. Nai-me, kao što znate 68. godina,⁷ zatim 1969. godine niz univerziteta je Vama dodijelio počasni doktorat,⁸ pa nismo baš htijeli da to izgleda kao lančasta reakcija. Jer smatramo da Beogradski univerzitet na osnovu sopstvene inicijative, koja je i onda bila, ali ipak i u javnosti da to bude – da to bude na osnovu sopstvene inicijative – doneše tu odluku (?).

Poslije smo u 1970. godini zajedno, i nastavnici i studenti, uzeli tu inicijativu i jednoglasno i složno odlučili da Vam se dodijeli taj počasni doktorat. Ovdje bismo istodobno željeli sa Vama da se dogovorimo kad da se izvrši promocija za taj stepen počasnog doktorata nauka Beogradskog univerziteta. Istodobno, druže Tito, ja bih rekao da ovde nema smisla da vas zamaramo nekim izvještajima o Beogradskom univerzitetu.

Ali ipak ne mogu propustiti a da Vam ne kažem, da je Beogradski univerzitet ono što je i bio. A to je revolucionarni univerzitet, jedan revolucionarni grad kao što je bio i prije rata i u toku rata i danas je. Beogradski univerzitet, druže Tito, se veseli što ste Vi dali i pozitivnu ocjenu nekim univerzitetima našim mlađim, kao što su ova dva-tri univerziteta u Srbiji. A ponosi se time što su ti univerziteti zaista dosta napredovali. No i sa konstatacijom da je Beogradski univerzitet mnogo učinio na organizovanju tih univerziteta. Takoreći išao je ekstenzivno, a istodobno intenzivno, boreći se za kvalitet tih univerziteta i sa zadovoljstvom možemo konstatovati da su ti univerziteti na jednom divnom nivou.⁹

Istodobno bih Vam htio skrenuti pažnju da smo mi mnogo uradili, naš Univerzitet, i u podizanju i zasnivanju i unapređenju čak i nekih mnogih fakulteta u Sarajevu, to znači Sarajevskog univerziteta i Skopskog univerziteta.¹⁰ Nama je mnogo drago i milo čuti što ste obišli i te univerzitete i dali pozitivnu ocjenu. Ali želimo, druže Tito, da Vas vidimo i u našoj sredini, u sredini Beogradskog univerziteta, s tim što ćete sami vidjeti da preko posrednika, bilo preko štampe, bilo preko drugih ljudi, bez obzira na najbolje namjere, to je sasvim drugačija slika

⁶ Dragiša Ivanović (1914–2001), fizičar, profesor Elektrotehničkog fakulteta u Beogradu, rektor Beogradskog univerziteta 1967–1971. Učesnik NOB-a i član KPJ od 1941, član UK SKS i CK SKS i narodni heroj. – *Српски биографски речник*, том 4, Нови Сад 2009, 52–53.

⁷ Misli se na studentske demonstracije od 2. do 9. juna 1968. i njihove posledice.

⁸ Tokom decembra 1969. Tito je promovisan za počasnog doktora u Zagrebu i Ljubljani.

⁹ Misli se na Univerzitet u Novom Sadu (osnovan 1960), Univerzitet u Nišu (osnovan 1965) i Univerzitet u Prištini (osnovan 1970), o kojima se Tito više puta pohvalno izjašnjavao. U osnivanju sva tri univerziteta značajan doprinos je dao Beogradski univerzitet.

¹⁰ Univerziteti u Sarajevu i u Skoplju su osnovani 1949, takođe uz značajnu pomoć Beogradskog univerziteta, kao i uz pomoć Zagrebačkog sveučilišta i Ljubljanske univerze.

nego što je prava slika Beogradskog univerziteta. To je Univerzitet na koji možete računati kao na jednu veliku silu kako u naučnom tako i u političkom pogledu.

Na žalost, mnogi ljudi koji karakterišu pojedine pojave na Beogradskom univerzitetu ne ističu dovoljno našu borbu protiv ekscesa pojedinih itd. Ali budite ubijedeni da u najtežoj situaciji Beogradski univerzitet će biti oslonac Vašim idejama, Vašem djelu, našoj revoluciji.

Nama je nekako žao kada čujemo da ma ko ili govori poluistine ili čak i neistine iz raznih razloga, možda često i zbog neobaviještenosti, ali nam je najdraže da Vi lično naš Univerzitet posjetite. Ne morate u obliku nekih detalja itd. ali da vidite neposredno ljudе sa Beogradskog univerziteta, koji su tačno kao predratni studenti koje vi dobro znate, mnoge, koji su bili Vaši saradnici u ratu, ima ih dobar dio koji su takođe bili i Vaši ratni drugovi, koji Vas prosto, druže Tito, želete.

I što se tiče odnosa između Beogradskog univerziteta i Vas mi nikad ne možemo, makar kako dali oštru ocjenu, da budemo ljuti na vas. Mi možemo da se ražalostimo kad bi do toga došlo. A do sada nije došlo. Mi smo k srcu primili Vašu ocjenu junskega događaja.¹¹ Mislim da bez izuzetka svaki pošten čovjek na Univerzitetu je to uzeo i kao orientaciju u praktičnom radu.

Na kraju bih htio samo jedan detalj kazati da možda izvjesne teškoće organizacione prirode nam ne dozvoljavaju da razvijemo onu aktivnost koju bismo htjeli u okviru Univerziteta protiv pojedinih pojava na fakultetima. Upravo zbog toga što pojedini ljudi zloupotrebljavaju organizacione forme samouprave. Konkretno možemo samo u obliku savjeta često da damo i diskusija koje mogu biti štampane ili usmene. Ali mjere koje se preduzimaju svakako treba da budu efikasnije. A to ćemo da vidimo sada, s obzirom da imamo novi najviši samoupravni organ, Univerzitetsku skupštinu i druge,¹² da vidimo kako bismo mogli efikasnije djelovati protiv toga.

¹¹ Josip Broz je 9. juna 1968. podržao studentske zahteve, obećao poboljšanje materijalnog položaja, povećanje uloge u samoupravljanju i rešavanje nagomilanih pitanja društvenog, privrednog i političkog života. Ocenio je da je, i pored ekstremnih pojava, jugoslovenska omladina dobra i da joj je neophodna pažnja, naročito od strane SKJ. – *Beogradski univerzitet i '68, Zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, priredili dr Momčilo Mitrović i Dobrica Vulović, Beograd 1989, 326–330.

¹² Izmenama i dopunama Zakona o visokom školstvu 1970. i Statuta Beogradskog univerziteta 1971. kao osnovni i najviši organ upravljanja je umesto Saveta uvedena Skupština univerziteta i određen njen sastav i nadležnosti. Na sednici 15. aprila 1971. konstituisana je Skupština, izabrano Predsedništvo i predsednik dr Milorad Bertolino. Skupština su činili rektor i prorektor i predstavnici nastavnika, asistenata, studenata, vannastavnog osoblja i društveno-političkih zajednica, organa i organizacija, sa ravnopravnim učešćem u raspravljanju i odlučivanju o pitanjima u okviru nadležnosti Skupštine. Skupština je birala rektora i prorektore, donosila statut, finansijski plan i završni račun, itd. – *Службени гласник СР Србије*, бр. 39, 1970, 987–988; *Гласник Универзитета у Београду*, бр. 41, 20. мај 1971, 1073–1081; *Статут Универзитета у Београду*, Исто, бр. 45, 10. april 1972, 1189–1218.

Drug Pribićević,¹³ sekretar Univerzitetskog komiteta će sada uskoro o tome vjerovatno i da govori. Ali osnovno je to, druže Tito, da Vas želimo da Vas vidimo u našoj sredini, da nas malo i prokritikujete. Ali siguran sam da ćete djelično i pohvaliti. Jer ima dosta uspjeha i dosta kvaliteta, pored svega negativnoga što mi ističemo na Beogradskom univerzitetu.

Dobro nam došli druže Tito i molim Vas da se dogovorimo za promociju. Uzgred samo da Vam kažem koliko ljudi posrednici govore, evo ova dva-tri dana od kako smo doneli odluku, ovako na ulici pričaju, pa Vama Tito ne dodje na promociju. Jer su pobrkali promociju i odluku da Vas promovišemo. Zato Vas želimo i da nam kažete kad možete doći. Mi bismo rado sve organizirali da to bude.

Predsednik Tito: Dozvolite da ja nešto odgovorim na Vaše izlaganje. Ja nisam imao dugo vremena prilike da dodjem u kontakt sa ljudima sa univerzitetom. Vi i sami niste tražili, a i ja nisam insistirao na tome da se s nekim sretnem. Ono u junskim događajima, koji su bili, ja sam potpuno shvatio u čemu je suština toga. Ja nisam krivio studente, nisam omladinu krivio. Krivio sam eventualno naše slabosti, odlaganja dugo izvjesnih pitanja koja je trebalo rješavati itd. A to nije samo po pitanju univerziteta, studenata itd. To ima i kod drugih problema u Jugoslaviji slična naša, kako da kažem, kolebljivost i sporost. Da sam dobijao informacije koje može biti da su bile jednostrane, netačne. Ali, znate kad dobivaš uvihek informacije sa jedne strane, onda moraš da nešto tih informacija da vjeruješ. Ja sam reagirao ponekada oštro. Ljutilo me je to, fakat... Sada u zadnje vrijeme vidim da ste vi prilično, da je prilično sređeno tamo, koliko me drugovi iz političke organizacije Beograda informišu. To je dobro i treba ići tim pravcem. Treba jačati Savez komunista na Univerzitetu i treba ona pitanja koja još nisu riješena, treba ih čim prije rješavati, koliko za to najviše mogućnosti imate.

E sada da Vam se mnogo zahvalim na ovoj visokoj počasti, da ste riješili da mi dodijelite to zvanje počasnog doktorata. Ali moram u isto vrijeme da vam kažem da nisam ni ja bio u mogućnosti da mislim na to zašto Beogradski univerzitet, zašto onaj univerzitet. Ja sam toga imao i u inostranstvu.¹⁴ A nisam imao ni vremena. Meni je to opterećenje da vam pravo kažem.

Ipak me je to kraj svih tih mojih poslova... Nisam ja tu nikakve zamerke bilo kada dao. I ja vam se zahvaljujem sada i to ste sasma pravilno vi objasnili da bi to izgledao nekakvi lančani... Nema smisla to stvarno. Ali ovaj puta ja vam se zbilja najsrdačnije zahvaljujem i univerzitetским profesorima i nastavnicima, studentima. Jer koliko ja znam da je to doista primljeno, nije bilo opozicije, odnosno nije bilo...

Dragiša Ivanović: Ma zgazili bismo mi to, druže Tito.

¹³ Branko Pribićević (1928–2003) profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu. Bavio se savremenim radničkim pokretima i socijalističkim doktrinama. Doktorirao u Oksfordu 1957. Bio član KPJ od 1947, član CK SKS i sekretar UK SKS. – *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd 1970, 843–844; Јован С. Радојчић, *Биографије. Срби западно од Дунава и Дрине*, III, Нови Сад 2009, 281.

¹⁴ Tito misli na počasne doktorate koje je do tada dobio od sedam stranih univerziteta.

Branko Pribićević: Nije bio ni jedan jedini glas protiv. To je prva odluka u poslednje vreme da je prošla bez ijednog glasa protiv.

Predsednik Tito: Najljepša hvala. Što se tiče ovoga kada bi to bilo, to ne bi moglo prije septembra

Dragiša Ivanović: Pa dobro, hoćemo li sredinom septembra, druže Tito, ako možete.

Predsednik Tito: Sredinom septembra.

Dragiša Ivanović: Jer tu ima i jedan Nobelovac, Kasler, Francuz, čovjek koji je mnogo zadužio nauku, fizičar, i istodobno veliki priatelj Jugoslavije. I mi onda najistaknutiji profesori fakulteta, koji su stvorili takoreći svoje škole, a nisu imali formalni doktorat – Beogradski univerzitet im je i to dodijelio.¹⁵ Mi bismo željeli da Vas posebno promovišemo, pa tek onda njih. A s obzirom da ovoj ekipi ističe rok 1. oktobra,¹⁶ mi bismo želeti ako možete to sredinom septembra, a onda bismo sa Vašim saradnicima uži dan odredili naknadno. Ali orijentaciono da to bude sredinom septembra. Mi ćemo naći drugove i pismeno ćemo ih obavijestiti o ovom razgovoru i Vašoj riječi. Ja Vam zahvaljujem za Beogradski univerzitet i stvarno ovako kad nas posjetite to će biti sasvim drugačije, nego bar što novine pišu. A što Vam još usmeno prenose to je druga stvar.

I rekao bih još željeli smo mi 1968. da dodjemo do Vas, ali te su konstelacije bile da ste zauzeti itd. Doduše, nismo sve pitali, ali pojedince kad smo pitali... Nama je žao bilo, jer stvarno i mi koji smo bili u centru tih događaja itd. mogli smo Vam dati informaciju i od Vas primiti neposredne savjete i direktive. No ja mislim da je ono dokaz, bez obzira na one teškoće i nemilost tih pojava, izlazak na ulicu ocijenili smo kao tešku pogrešku. Ali ogromna većina je bila upravo za to što ste sada rekli i onda što ste rekli. Ja Vam zahvaljujem na toj ocjeni, jer to je nama, od našeg srca i u pogledu kritike i u pogledu orijentacije neobično važno. Hvala Vam druže Tito.

Predsednik Tito: Nikad nisam mislio da su to masovne pojave...

Dragiša Ivanović: Na Beogradskom univerzitetu ništa negativno masovo ne može biti. Mi imamo toliko snaga u ovom pogledu revolucionarnom da budete sigurni u svakom pogledu, i to bezuslovno.

*Bora Pavlović:*¹⁷ Mora se delovati i onda, ukoliko više akcije, utolik manje ovih pojava i obrnuto.

¹⁵ Alfred Kastler (1902–1984), francuski fizičar, profesor na Sorboni, član Francuske akademije nauka. Dobio Nobelovu nagradu 1966. za otkriće i razvoj optičkih metoda izučavanja Hercovih rezonanci u atomima (*Мала енциклопедија Просвета*, 2, Beograd 1986, 236). Na sednici 11. juna 1971. doneta je odluka o dodeljivanju još 15 počasnih doktorata, između ostalih i profesoru Alfredu Kastleru. Kastler je promovisan 15. septembra, a ostalih 14 nastavnika 28. septembra 1971. – *Гласник Универзитета у Београду*, бр. 42, 20. јул 1971, 1109–1110; *Исто*, бр. 43, 30. децембар 1971, 1156.

¹⁶ Juna 1971. za rektora je izabran profesor Veterinarskog fakulteta dr Jovan Gligorijević koji je stupio na dužnost 1. oktobra 1971. – *Гласник Универзитета у Београду*, бр. 42, 20. јул 1971, 1111–1112.

¹⁷ Borislav Pavlović (1928–?), učesnik NOB-a i član KPJ od 1944. Posle rata bio omladinski rukovodilac i urednik „Studenta“, predsednik Kulturno-prosvetne zajednice Srbije i sekretar

Predsednik Tito: Mene je impresionirao Univerzitet u Nišu.¹⁸ Znate zašto? Zato što je on povezan sa proizvodnjom, povezan je sa radničkom klasom.

Dragiša Ivanović: A videćete da su i ovi stari fakulteti isto povezani.

Predsednik Tito: Baš o tome bih htio malo više da znam, meni je to jako potrebno.

Branko Pribićević: Ovi drugovi iz Niša, koji imaju mnoge poteškoće kao mnogi instituti, istovremeno kao nova škola, oni imaju čak i neke prednosti. Nemaju tradicije, koje su ponekad velika prednost. Mogu u isto vreme da budu opterećenje. Oni su startovali u jednom potpuno novom gradu, novoj sredini, industrijskoj. Neki fakulteti su ponikli pod okriljem niške industrije. Tako da je od samog početka uspostavljen jedan prirodan kontakt između niških škola i fabrika. Kod nas Univerzitet već decenijama funkcioniše u okviru države, kao deo ili dodatak državnoga aparata. To su velike škole koje bi bilo i mnogo teže finansirati nego jedan relativno mali fakultet u Nišu.

Dragiša Ivanović: Ali sve to dodatno, pored onoga što daje republika, dodatno, ta finansijska sredstva su dodatna u saradnji sa privredom. Nama skoro svi tehnički fakulteti takođe u Beogradu imaju saradnju sa privredom, znate. No opet od republičke zajednice obrazovanja svi dobivamo. Niko se nije odrekao jednog dijela toga. Nego kad sarađuje, to mu je dodatno, znate. A i stari fakulteti sarađuju. Ja mislim na jesen, mada ćemo i tada voditi računa da Vas ne zamaramo mnogo, ali ćemo Vam dati podatke da tu ima dobrih rezultata.

Samo ovdje mogli bismo kazati da smo promijenili uloge. Privreda i univerzitet. Po pravilu trebalo bi da Univerzitet vodi i razgovore, dogovore, pregovore, a privreda ugovore. A sada mi tražimo ugovore, a privreda razgovara, dogovara i pregovara. Ne daju pare lako. Nema novca. A mi bismo odmah na ugovore, druže Tito. Naime, sad smo mi privrednici dobri. Ali nema novca i bez novca teško ide. Onda konkurs kad se raspiše u Beogradu za stručnjaka lakše se dobije, nego u manjem mjestu. Ima i takvih elemenata. Tako da tu ima dosta tih stvari. I ovo što reče Branko stvarno mladome i privreda je zainteresovana za stručnjake (?). Uglavnom sarađujemo sa svim tim univerzitetima. Još uvijek šaljemo profesore i to vrsne profesore u te sredine. Recimo elektronski fakultet u Nišu ima naše stručnjake. To su sve naši profesori uglavnom.

Predsednik Tito: Da, Beograd je rasadnik...

Branko Pribićević: Drago mi je ovo što sam čuo, druže Tito, jer o tome ćemo dole razgovarati.¹⁹ Ali vidim da i Vaša ocena se tu potpuno poklapa sa na-

Sekretarijata za obrazovanje i kulturu SR Srbije (1963–1967). Bio član CK SKS, Izvršnog komiteta i Sekretarijata CK SKS i sekretar GK Beograda. – *Ko je ko u Jugoslaviji*, 768.

¹⁸ Tito je 16. aprila 1971. primio veliku Povelju i Plaketu Univerziteta u Nišu i tom prilikom istakao Niški univerzitet kao primer kakav treba da bude univerzitet – u tesnoj vezi sa fabrikama, preduzećima, stvaranjem kadrova, itd. – *Десет година Универзитета у Нишу 1965–1975*, Niš 1975, 5–8.

¹⁹ Misli se na sastanak sa političkim aktivom Beograda, posle prijema delegacije Univerziteta.

šom. Mi jesmo imali zaista dosta teške prilike na Univerzitetu pre dve, tri godine, sticajem onih svima nama dobro poznatih okolnosti. Ali ono što je bitno, što je osnovna ocena i nas u Univerzitetskom komitetu i u Gradskom komitetu – to je da je razvoj nesumnjivo pozitivan. Prostor za delovanje onih koji su naši protivnici, pa čak i neprijatelji, ja bih rekao iz godine u godinu, pa čak iz meseca u mesec je kao rezultat akcije – ja će o tome nešto više govoriti dole – ipak se sužava. Pozicija Saveza komunista na univerzitetu – to je naša zajednička ocena – je danas u letu 1971. godine neuporedivo jača. Najbolji indikator je 1969. i 1970. kad je dolazio onaj drugi jun u gradu, na univerzitetu bilo je dosta nervoze, šta će biti, na tu godišnjicu. Ovo je bila prva godina da smo mi potpuno mirno ulazili, dočekali taj dan, jer smo znali da se ne može zaista na Beogradskom univerzitetu sada ništa desiti. I pokazalo se da nikome nije palo ni na pamet. A prošle i pretprešte godine jeste bilo pokušaja da se izazovu nereda. Oni kojima je stalno do nereda, oni su osetili da su toliko rastureni, rastočeni, potisnuti, da nisu ni pokušavali. To je prvi put.

Predsednik Tito: To bi nam bila dodatna još ove godine pored svih konfrontacija. To nam najmanje treba. Nego mislim da je veoma važno, ja polažem ogromnu važnost da univerziteti budu nosioci tih naših programa, ideja, kao recimo kolektiv koji se bori za ostvarenje toga što smo mi zacrtali. Jednom riječju žarište toga da budu univerziteti, koji vaspitavaju nove generacije rukovodećih ljudi, naučnih ljudi, stručnjaka, itd. Većina njih će sutra biti u privredi i na raznim drugim mjestima. I u današnjoj situaciji, znate mogu univerziteti u ovakvim kriznim situacijama, teškim situacijama, mogu gadan džumbus izazvati. Vidimo u Francuskoj u Parizu.

Branko Pribićević: Kao upaljač da posluži.

Predsednik Tito: Kao upaljač može... No kod nas se u junu mjesecu pokazalo da nije radnička klasa sklona da na toj liniji. Naša radnička klasa je prilično već visoko vaspitana, klasno vaspitana. Ali i tu bi moglo doći, ako nećemo mi znati dovoljno brzo da riješimo i pitanje radničke klase, proizvođača naših, onih sa najmanjim prihodima itd. Sad moramo veoma pažljivo i veoma energično, brzo prići rješavanju tih pitanja. Jer ja smatram da univerzitet može mnogo da nam pozitivnoga učini u pomoći da se psihoza smiruje, da politička situacija se smiruje. Jednom riječju da klima bude... Dominirate tu, imate 45.000 studenata.

Branko Pribićević: Sa višim školama, druže Tito, oko 64.000. To je grad.²⁰

Predsednik Tito: To je ogromna snaga.

Branko Pribićević: Onda mi još vidimo važnost univerziteta u jednoj stvari, a to je negovanje tradicija bratstva i jedinstva...

Predsednik Tito: A to je jako potrebno. Da ne dozvolite da dođe do međunarodnih trzavica

²⁰ Po statističkim podacima u Beogradu je 1971/72. godine bilo 64.170 studenata, od čega 45.098 redovnih, a samo na fakultetima je bilo 48.229 studenata, od čega 38.810 redovnih. – *Statistički godišnjak Beograda 1973*, Beograd 1974, 102.

Branko Pribićević: A znate šta nas je ohrabrilo. Kad je bilo pre dva, tri meseca, na vrhuncu kad su bile ove poteškoće između republika, u vreme priprema brionske sednice Predsedništva,²¹ mi smo baš u to vreme imali tri razmene i to ne malih delegacija, nego po 150 studenata elektrotehnike iz Zagreba je gostovalo tri dana na Elektrotehnici Beograda, Mašinski fakultet. To su te redovne godišnje razmene. Tri dana provedu studenti zagrebački u Beogradu, beogradski u Zagrebu, i to ne mala grupa nego po 150, 150 ljudi, i ni jednog jedinog incidenta. I to nas je zaista dosta ohrabrilo. U organizacijama je bilo, to ste videli iz štampe, između pojedinih saveza studenata, nekih malih nesporazuma. Ali mislimo da ćemo to prebroditi.

Predsednik Tito: Ovo u Novom Sadu, to mi se ne sviđa. Naime, ne sviđa mi se ono što su tražili tamo kako se zove onaj... u Zagrebu onaj što je tamo.²²

Dragiša Ivanović: Zagreb, jeste studenti Hrvatske to su tražili nešto. Upravo rukovodstvo studenata, nisu studenti. To treba razlikovati.

Predsednik Tito: To nije pravilno. Suviše diferencijacija neka koja mi miriše na separatizam.

Dragiša Ivanović: Tačno. Mnogo je važna Vaša riječ, druže Tito, u tim situacijama. Zato ja bih predložio, ako možete ikako sa svih univerziteta povremeno pozovite pojedine ljude, bez obzira na kojem su položaju, pa makar i ono što kažu dvorska budala da bude, ali da Vam da podatke. To je važno. Što više ljudi, to je važno za univerzitet.

Predsednik Tito: To je moja greška tu, da nisam...

Dragiša Ivanović: Ne, nije to greška, nego mi bismo dolazili, samo eto malo se i ustručavamo, nismo tražili. Ali to je mnogo važno. Jer ovi dragi drugovi što daju van univerziteta u najboljoj namjeri, možda ne žive stalno na univerzitetu. Prema tome sasvim, što rekoste, jednostrano ide, upravo zbog ovakvih pojava.

Branko Pribićević: Mi ćemo sada u ponедeljak, druže Tito, u Zagrebu, UK iz Zagreba i Beograda da se nađemo u Zagrebu da porazgovaramo o toj situaciji i da vidimo šta možemo napraviti da bi bilo manje tih iskrica, varnica iz pojedinih sredina. Inače naši odnosi sa drugovima iz Sveučilišnog komiteta i saradnja je veoma dobra.

Predsednik Tito: To su bila dva univerziteta prije rata koji su takorekuć revolucionarni, bez obzira na one fašističke i grupe što su bile, Frankovci u Zagrebu, ovde opet režimskih je malo bilo u Beogradu, Beograd je bio više kompaktan nego Zagreb. Ali su bili pojedini fakulteti medicinski, jedino na pravnom smo imali nešto Frankovca. Inače drugi fakulteti su bili svi. Ja sam imao s njima kontakte vrlo, iako sam bio ilegalac, vrlo dobre kontakte.

²¹ Misli se na 17. sednicu Predsedništva SKJ 28–30. aprila na Brionima na kojoj je razmatrana politička i ekonomska situacija u zemlji i odnosi u SKJ.

²² Novi Sad je omaškom pomenut. Reč je o zbivanjima i jačanju nacionalizma među studentima Zagrebačkog sveučilišta krajem 1970. i tokom 1971. Tito verovatno misli na Dražena Budušu, jednog od vođa pokreta koji je aprila 1971. izabran za predsednika Predsedništva Saveza studenata Zagreba. – N. Popov, *Društveni sukobi izazov sociologiji*, 268–278.

Dragiša Ivanović: A i sada zajednica jugoslovenskih univerziteta²³ prilično uspješno radi, znate. To su svi rektori i njihovi saradnici. Imamo čak i zajedičke akcije, zajedničke organizacije itd. Ništa se ne remeti, nego naprotiv to se ne-kako pojačava.

Bora Pavlović: Hoćemo li da krenemo sada na drugi deo razgovora.

Predsednik Tito: Je li i tamo tako toplo.

Bora Pavlović: Ne, tamo je air condition.

Dragiša Ivanović: Najlepša hvala druže Tito i sredinom septembra da nam dođete u Kapetan Mišino zdanje.“

*

Namera da se promocija Josipa Broza za počasnog doktora Beogradskog univerziteta obavi tokom septembra 1971. nije ostvarena, iako su odmah posle navedenog razgovora počele pripreme i tokom jula iz UK dostavljene teme i teze svečanog govora. Tito se opredelio da govori o ulozi inteligencije u socijalizmu, a UK je potom dao i radni tekst pristupnog govora koji je kasnije nekoliko puta redigovan. Promocija je više puta odlagana zbog Titovih obaveza (posle septembra, planirana je za novembar, potom za 21. decembar 1971, pa za februar 1972), a održana je tek 30. maja 1972. u okviru niza počasti povodom Dana mladosti i proslave Titovog 80. rođendana. Obrazloženje za dodelu doktorata je pročitao profesor Fakulteta političkih nauka Branimir Janković, diplomu je uručio rektor J. Gligorijević, a Tito je održao govor „Uloga inteligencije i univerziteta u socijalističkom samoupravnom društvu“. Osvrnuvši se na istoriju, posebnu pažnju je posvetio aktuelnim zadacima i idejno-političkoj situaciji na Univerzitetu, pojavi nacionalizma, kriticizma, anarholiberalizma i drugih nesocijalističkih tendencija, kojima su Univerzitet i socijalistička inteligencija morali da se suprotstave.²⁴ To je bila i opomena rukovodstvu Univerziteta, UK i SS da u narednom periodu prioritiscima, progonima i zabranama srede ideoško-političku situaciju na Univerzitetu, suzbiju „opozicione“ i „nacionalističke“ istupe među profesorima i studentima pojedinih fakulteta i u studentskoj štampi.

²³ Zajednica jugoslovenskih univerziteta je osnovana 1957. na međuniverzitetskoj konferenciji u Skoplju, radi stalne saradnje i uskladivanja delatnosti jugoslovenskih univerziteta.

²⁴ AJ, KPR, 837, II-1/217, Poseta Beogradskom univerzitetu i promocija J. B. Tita za počasnog doktora nauka, 30. maj 1972; *Борба*, 31. maj 1972, 1; *Политика*, 31. maj 1972, 1–3; S. Marković, *n. d.*, 60–78.

PRIKAZI

Miomir Gatalović, PARTIJA I KULTURA U SRBIJI 1952–1958, Institut za savremenu istoriju, 351 str.

Istorijska kultura u socijalističkoj Jugoslaviji privlačila je u proteklim godinama mnoge domaće istoričare. Kultura u ideo-loškoj i jednopartijskoj državi bila je važan segment za promovisanje preuzetih ili novih ideja, pogleda, ali, kako se pokazalo, predstavljala je i mesto sučeljavanja i prvi napuklina jednopartijskog i ideo-loškog sistema. Do sada je jedan broj istraživača na jugoslovenskom prostoru ponudio svoje viđenje pojedinih segmenata odnosa politike, odnosno ideologije i kulture u posleratnim godinama druge Jugoslavije, a to su pre svega: Ratko Peković, Ljubodrag Dimić, Predrag Marković, Miroslav Perišić ili Aleš Gabrič. Svi oni su dali svoje viđenje i tumačenje ukupnog odnosa, odnosno pojedinih segmenata „zajedničkog života“ komunističke partije i kulture u Jugoslaviji.

Miomir Gatalović je ušao u ovaj spisak eminentnih naučnika svojim prvencem *Partija i kultura u Srbiji 1952–1958*. On je nastavio proučavanje istorije odnosa Komunističke partije i kulture u Jugoslaviji upravo tamo gde se hronološki zaustavio Ljubodrag Dimić u delu *Agitprop kultura* iz sredine 80-ih godina prošlog veka. Gatalović je omeđio svoj istraživački zahvat vremenom između dva kongresa Saveza komunista Jugoslavije: šestog, održanog 1952. i sedmog, održanog 1958. godine. Za razumevanje političkog i društvenog života epohe socijalističke Jugoslavije, pogotovo u prvim decenijama, partijski kongresi imaju izuzetnu važnost, jer je na njima analiziran politički trenutak i davane smernice za naredni period, pa tako i za prilike u kulturi i umetničkom stvaralaštvu.

Pedesete godine bile su burno razdoblje za Titovu Jugoslaviju. Započele su izolacijom sa Istoka i Zapada, zenitom sukoba sa Informbiroom, ratnim pripremama i intenzivnim sukobima na granicama prema zemljama narodne demokratije, a potom tekle kroz intenzivno spoljnopolitičko i vojno zbližavanje sa Zapadom, pre svega sa Sjedinjenim Državama i Severnoatlantskim paktom, što se ogledalo u sveopštem društvenom usponu, otvaranju i modernizaciji. Nižu se potom: Staljinova smrt, Balkanski pakt, Trčanska kriza, pomire-

nje sa Sovjetskim Savezom i dolazak Hruščova u Beograd, „dogadaji“ u Mađarskoj, rat na Bliskom istoku, jugoslovensko otvaranje prema Trećem svetu i intenzivna diplomatska aktivnost Tita, uz ponovno udaljavanje od Zapada. Glavni međaši spoljne politike Jugoslavije te epohe reflektovali su se u značajnoj meri i na unutrašnje događaje: na politiku, ekonomiju, odbranu i bezbednost, konačno na kulturne prilike i događanja u kulturi.

Autor je dao presek odnosa Komunističke partije i kulture u navedenom razdoblju, a svoju temu je ograničio na odnos centralnih organa partije i kulturnih poslenika i krugova u Beogradu (Srbiji), gde je u suštini bio epicentar događaja u ovoj oblasti, trasirali se novi pravci, stvarala nove dela, otvarale nove dileme i prelamali svi značajniji događaji u ovoj društvenoj interakciji. Iako pozicioniranje političkih tela na najvišem nivou (savezna) i kulturnih prilika uglavnom na Beograd (lokalna), može da donose izvesne nedoumice u odnosu na naslov (Srbija), jasno je šta je autor zeleo da pokaže: odnos najviših partijskih organa jugoslovenske države prema najznačajnijim predstavnicima kulture i kulturnih tokova koji su, prirodno, bili locirani u njenoj prestonici.

Osvajanjem vlasti u Srbiji s jeseni 1944, Komunistička partija je promovisala kurs sveprisutnosti, uniformnosti i jednoobraznosti političkog i svakog drugog života. Ideologija je protkala sve segmente života, a kultura je bila jedan od njenih važnijih izraza. Zato je poseban naglasak stavljen na kontrolu umetničkog stvaranja, umetničkih formi i izraza, kao i samih umetnika, koji su kao neuniformne ličnosti često iskakali iz zadatih ili očekivanih normi partije.

Miomir Gatalović je pristupio ovoj temi hronološki i sveobuhvatno, ali pre svega pedantno i „školski“: vodeći svog čitaoca kroz sve oblike interakcije ideologije i kulture u Jugoslaviji/Srbiji. Autor i čitalac se kreću iz godine u godinu, smenjuju se partijski plenumi i sastanci, sveobuhvatno pobrojani događaji u kulturi, najvažnije dileme, a sve pedantno uklopljeno u širi spoljnopolitički kontekst, tako da se i neu pučeni čitalac može sa lakoćom snaći u vremenu i uporediti širi politički kontekst i dešavanja u jugoslovenskoj – srpskoj kulturi.

Opšti utisak posle čitanja monografije može se sažeti u sledećoj oceni: jugoslovenska partija je pokušavala da svojim aktivnostima (retoričkim i represivnim) kanaši i omeđi kulturno stvaralaštvo, ali se ono u svojoj sveobuhvatnosti izvlačilo ispod ideoloških stega i uprkos različitim oblicima represije razvijalo i donosilo značajne i trajne plodove. O tome upečatljivo svedoče „slučajevi“ Milovana Đilasa, Branka Čopića, Vladimira Dedijera, zabrane – otkazivanja pozorišne predstave „Čekajući Godoa“ i sporenja zastupnika pojedinih književnih pravaca. Iako su okretanje Zapadu, probor blokade i prestanak pritiska Informbiroa doneli značajan nivo demokratizacije i sloboda, izostali su potpun zaokret i redefinisanje partijske i revolucionarne politike u jugoslovenskom društvu. O tome svedoči i slučaj jednog od čelnika jugoslovenskih komunista Milovana Đilasa, koji je serijom tekstova na prelazu 1953/54. godine otvorio mnoge dileme i zbog kojih je prošao golgotni put od najvišeg državnog rukovodioca do sužnja osuđenog na procesu daleko od očiju javnosti. O tome svedoči i pokušaj srpskih komunista da na trećem partijskom kongresu, 1954, zaustave proces demokratizacije kulture, ali i pojedini slučajevi represije ili partijskih eksperimenta u kulturi koji su usledili.

Autor posebno opisuje mehanizme represije i ukazuje na tela stvorena za kontrolu rada u kulturi: komisije za odabir uvezenih filmova, ideološke komisije. Bavi se i sporenjima poslenika kulture, najčešće pisaca (Čopić, Čosić, Dedijer), sa aparatičicima režima (obično imena koja su za istoriju ostala anonimna). Na neke od njih ovi sudari sa ideologijom imaju trajne posledice, i pored vrednih dela koja su bila povod tih sporenja sa partijom i njenim izvršiocima. Sudari kulture i ideologije utičaće i na specifičnu dinamiku kulturnih dešavanja u Srbiji: sveopšte otvaranje 1951–1953, smeniće faza stagnacije i opreza nastalog posle obračuna sa Đilasom, koji je pored političke imao i ličnu težinu u književnim krugovima, da bi od 1955. ponovo nastala faza kontinuiteta u kulturnom napretku, koja je delimično bila i posledica pristanka kulturnih poslenika na okvire iz kojih nije bilo uputno iskoraka.

čiti. U okviru zadate teme, ili van partije interesantnih formi, razvijaće se kultura u Srbiji i Jugoslaviji u narednim godinama.

Na drugoj strani стоји низ значајних остvarenja u kulturi: romani koji su postali trajno nasleđe, slikarske škole, filmska ostvarenja itd. Beograd (dakle Srbija i Jugoslavija), kao prestonica države koja je napustila ideološki okvir SSSR-a, bio je zanimljiva destinacija za mnoge kulturne poslenike te epohe: Gatalović ovu pojavu ilustruje navođenjem i analizom poseta značajnih umetnika i njihovim izložbama u Jugoslaviji. Široka prisutnost inostranih filmova, literature, muzike otvarala je mnoge početne dileme i izazivala ideološke kritike, ali je i nezadrživo uticala na jugoslovensko stvaralaštvo, koje tako počinje da korespondira sa inostranim uticajem. Film i razvoj kinematografije, koji se kreću od neveštih pokušaja istorijskih rekonstrukcija, preko romansiranih ideoloških tema do prvih kriminalističkih ili akcijskih filmova, uticali su snažno na porast interesovanja i sveobuhvatan doživljaj kulture u javnosti. Sam Tito, kao zainteresovani i pasionirani gledalac, davao je svoje mišljenje o filmskoj produkciji. U pozorištu su ideološke sadržaje postepeno počele da smenjuju teme iz svakodnevnog života, a na scenu su se vraćala ostvarenja koja su bila neko vreme zapostavljena ili zaboravljena. Mnogobrojni romani, zbirke pesama i periodika, koji počinju da se štampaju u velikim tiražima, pratili su svakodnevnicu običnog sveta (i svojim sadržajem privlačili pažnju cenzora). U tom periodu uspostavljene su mnoge značajne nagrade koje će, poput NIN-ove nagrade za roman godine, u kasnijim epohama postati prestižne.

Izvan osnovnog diskursa odnosa partije i kulture, autor opisuje i mnoge druge segmente kulture koji su obeležili 1950-te godine: razvoj lake literature, koja se štampa u velikim tiražima i masovno se čita, razmenu studenata sa inostranstvom kroz stipendiranje, široku akciju od države potpomognutog prevodenja dela na strane jezike, nastanak i prve korake televizije u Srbiji 1958. godine, koja tada još uvek ima eksperimentalni karakter, i mnoge druge detalje koji upotpunjaju kulturni milje prestonice, odnosno Srbije i Jugoslavije tog vremena.

U spisku korišćene literature ogleda se takođe širina zahvata teme. Arhivska istraživanja dopunjena su bogatim spiskom literature, gde se posebno uočavaju književni časopisi, kao i memoari pojedinih protagonisti i savremenika te epohe jugoslovenske istorije. U tom smislu i ovaj deo monografije je instruktivan za čitaoca koga interesuju pojedinosti kulturnog života u Jugoslaviji tokom 1950-ih.

U celini posmatrano, monografija Miomira Gatalovića *Partija i kultura u Srbiji 1952–1958*, predstavlja značajan doprinos u pomeranju saznanja o kulturnoj istoriji Jugoslavije u epohi Hladnog rata.

Bojan Dimitrijević

Bojan Dimitrijević, Jovica Draganić,
VAZDUŠNI RAT NAD SRBIJOM 1999.
GODINE, Institut za savremenu istoriju,
Beograd 2010, str. 464.

Nastavljujući seriju naslova na temu najnovije vojne istorije Srbije i Jugoslavije, istoričar Bojan Dimitrijević ponudio je, ovog puta u koautorstvu sa generalom Jovicom Draganićem, naučnoj i široj javnosti novo delo koje se bavi istorijom vazdušnog rata 1999. godine nad Srbijom (na oko 285 strana i 250 ilustracija).

Ovo delo je sačinjeno od devet poglavlja. Prva tri su svojevrstan uvod i opisuju odnos socijalističke Jugoslavije i NATO, zatim uključenje tog saveza u rat u Bosni 1992–1995, napad na Republiku Srpsku 1995, kao i uticaj i posledice ovog vazdušnog napada na buduće događaje na Kosovu. Autori su predstavili vojnopolitički kontekst kosovskog problema i odnose po tom pitanju u 1998. godini. U trećem delu oni predočavaju niz novih pojedinosti kosovske krize zasnovanih na stenogramskim beleškama najviših vojnih organa početkom 1999, čime na potpuno nov način uvode čitaoca u prelomne istorijske događaje iz 1999. godine.

Četvrto poglavje monografije predstavlja kronološki okvir samog rata (kampanje, agresije), od 24. marta do 10. juna 1999, zasnovan na originalnim izvorima prvog reda. U sledeća tri poglavља Dimitrijević i Draganić su analizirali načine delovanja vazdušnih snaga obe strane, skoro do

detalja. Sa dovoljno slikovitih elemenata opisan je način na koji je funkcionalna srpska protivvazdušna odbrana, a paralelno sa tim delovanje snaga NATO, obostrano prilagođavanje i rezultati obe strane. Ovde nam se najznačajnije čini sučeljavanje ovdašnjoj javnosti nepoznate dokumentarne građe o iskustvima iz borbenih dejstava obe strane. U osmom poglavlju, autori su predstavili posledice vazdušnog rata, detaljno razmatrajući ovu neizbežnu stranu svakog rata. Posebno su naveli gubitke obe strane, štetu nanetu srpskoj strani, najviše u ljudstvu i infrastrukturi. U zaključnom poglavlju dat je pregled iskustava sa kojima su i Srbi i NATO (pre svega, Amerikanci) izašli iz ovog konflikta.

Ova tema, na prvi pogled, može izgledati kao segment ukupne srpske (jugoslovenske) istorije poslednje dekade 20. veka. Neupućenom čitaocu će se možda učiniti kao fragment velikog političkog sukoba oko Kosova, ili čak kao tehnicistička istorija, s obzirom na karakteristike sukoba. Reč je, međutim, o istoriji izuzetno značajnog ratnog događaja, koji je ne samo u regionu (Srbiji, SR Jugoslaviji) već i u svetskim razmerama imao veoma značajnu ulogu u eri postihladnog rata.

Kulminacija kosovske krize, naime, dobila je najdinamičnije obrise u vremenu posle završetka niza jugoslovenskih ratova 1991–1995, a došla je kao vrhunac upravo u periodu vrhunca današnjeg sveta definisanog kroz Novi svetski poredak.

Knjiga *Vazdušni rat iznad Srbije 1999*, svojim dinamičnim tekstom, svedoči o fenomenu ovog neobičnog rata, koji se odvija najvećim delom u vazduhu, kao i o novim istorijskim činjenicama vezanim za te događaje. Ono što privlači pažnju i što ovu knjigu odvaja od drugih jeste napuštanje linearног i pozitivističког pristupa istoriji sukoba na Kosovu i Metohiji, koja je bila karakteristična za neke druge (pa i zvanične) monografije. To je postignuto pre svega zahvaljujući konsultovanju velikog broja originalnih dokumenata koji su, sabrani u ovoj monografiji, dali potpuno nov pogled na ovaj rat.

Delovi monografije koji govore o kasnijoj upotrebi i aktivnostima avijacije NATO ubedljivo svedoče o njenoj ulozi u okviru šireg promišljanja o načinima reša-

vanja regionalnih konfliktnih situacija. Posle intervencije u Republici Srpskoj 1995., stekao se utisak da je upotreba udarne avijacije ključ za postizanje mira i rešavanje sukoba malih nacija. Zasnovana na toj percepciji zapadne politike, avijacija NATO je angažovana i 1999., sa idejom da u najkrćem roku slomi srpski vojni otpor i silom razreši višedecenijski kosovski problem.

Sa stanovišta današnjih odbrambenih problema Srbije najinteresantnija poglavlja su verovatno ona u kojima se opisuju borbeni iskustva domaće PVO u borbi sa snagama NATO, kao i poglavlje u kojem se detaljno iznose posledice kampanje: ljudski gubici, uništavanje srpske infrastrukture.

Autori su detaljno predstavili ne samo tehnološki i vojni aspekt ovog neobičnog rata, posmatran sa obe strane, već i iskustva i probleme kod pojedinih tipova naoružanja, koja su korišćena u sukobu: avioni strelt tehnologije (nevidljivi), posebni tipovi projektila, najnoviji tipovi bombarderskog naoružanja – na strani NATO, odnosno dovitljivost i prilagodljivost srpske strane da sa ograničenim tehnološkim kapacitetima doskoči napadaču.

Verovatno će pažnju čitalaca, pa i oprečna mišljenja, privući deo monografije koji govori o učinku NATO snaga u dejstvima po ciljevima, odnosno o učinku srpske PVO protiv napadačkih snaga NATO (RV je oborilo svega dva protivnička aviona). Suverenost kojom Dimitrijević i Draganić prezentiraju fotografiju ne ostavlja dilemu, tako da čitalac iz ove monografije stiče sijaset novih saznanja o vazdušnom ratu nad Srbijom 1999. godine.

Posle niza različitih monografija koje su se kod nas i u svetskim razmerama bavile ovim sukobom, ovo je prva sveobuhvatna analiza rata u vazduhu, ali i angažovanja vojski NATO odnosno SR Jugoslavije u ratnim zbivanjima 1999., izvedena korišćenjem originalne građe i ilustrativnog materijala. U heurističkom smislu, autori su se oslonili na do sada nepoznate izvore prvog reda, pre svega dokumentaciju Vojske Jugoslavije, kao i dokumenata snaga NATO, najviše američkog vazduhoplovstva. Oni su konsultovali impresivnu listu izvora drugog reda, dakle monografije, štampu, sećanja i svedočanstva o tim danima. Autori su premašili problem isto-

rijske distance i ličnog određenja, ponudivši veoma uspelu studiju rata sa njegovim nesagledivim istorijskim posledicama. Sa zanatske strane, u tom smislu mogu im se samo odati pohvale.

Prilozi objavljeni u knjizi govore o organizaciji jugoslovenskih vazduhoplovnih jedinica, vazduhoplovstava NATO, tipologiji, ispravnosti i drugim karakteristikama korišćenih snaga. Posebno su zanimljive razrade pojedinih vazdušnih udara i načini odbrane snaga srpske PVO.

Autori su ovom monografijom gotovo iscrpli istorijsku temu koja je bila predmet njihovog istraživanja i sagledavanja. Pred čitaocima je dobro strukturirano i pregledno delo, u kojem atraktivn izbor ilustracija značajno doprinosi njegovoj čitljivosti i preglednosti.

Kosta Nikolić

Dragomir Bondžić, UNIVERZITET U SOCIJALIZMU, VISOKO ŠKOLSTVO U SRBIJI 1950–1960, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2010, str. 550.

Ideologije 20. veka, naklonjene totalitarnim rešenjima, uvek su nastojale da stvore intelektualnu elitu po meri političke podobnosti. Srpsko iskustvo sa visokim školstvom posle Drugog svetskog rata specifično je zbog prisilnog suživota sa elementima savezništva između elite po znanju, koja je rukovodila „fabrikom kadrova“ kako se univerzitet socrealistički predstavlja, sa komunistima koji su težili „novom liku“ obrazovanih koji ne bi dolazio u konflikt sa proklamovanim političkim vrednostima. O osetljivoj ravnoteži odnosa između znanja i moći svedoči opsežna monografija dr Dragomira Bondžića *Univerzitet u socijalizmu, Visoko školstvo u Srbiji 1950–1960*. Izazovna tema, hronološki situirana u prostor i vreme napuštanja nekriticikog obožavanja i podražavanja iskustva SSSR-a, atmosfera nedosledne liberalizacije u društvu, ali i ukidanje autonomije univerziteta, demetropolizacija institucija visokog školstva, činili su tematski okvir knjige složenim, što se vidi iz Predgovora (9–22), Uvoda (23–72), 10 poglavija knjige (73–484) i Zaključka (485–494). Autor

je vodio računa da čitaocu predstavi ustanove, procese i ljude u podjednakim srazmerama.

Deceniju koju je autor istražio obeležili su politički i obrazovni eksperimenti. Zavedeno je društveno upravljanje, trostepena nastava, povećana je brojnost diplomiranih stručnjaka, uvedeno je vanredno studiranje i stvorene su osnove da se u većim gradovima Srbije formiraju fakultetski, a kasnije i univerzitetski centri. Ideološki pritisak na nastavnike ostao je stalан, mada se direktna represija retko primenjivala. Utopija o „socijalističkom univerzitetu“ i inteligenciji sa istim predznakom dovela je do hipertrfije studenata u kvantitativnom smislu, opadanja kvaliteta studija, hiperprodukcije nerentabilnih zanimanja, a sklonost ka ujednačavanju mišljenja i gledišta osećala se u idejama stvaranja jedinstvenih nastavnih programa, planova i udžbenika za sve univerzitete u zemlji.

Osnovu političkog upravljanja Univerzitetom činili su zakoni. Ukipanje autonomije Univerziteta počelo je zavođenjem društvenog upravljanja, a Narodna skupština dobila je pravo da postavlja članove Univerzitetskog saveta koji nisu morali da budu iz redova visokog školstva. Sličan proces odvijao se na nivou fakultetskih saveta, jer je jedna trećina njihovih članova delovala ili mogla da deluje izvan univerzitskih okvira. Dolazilo je do sukoba mišljenja o obliku samouprave Univerziteta. Ukaživalo se na nedovoljno razgraničavanje nadležnosti između fakulteta i univerziteta, a profesori su se žalili na male kompetencije rektora i uprava. Skrivenu pozadinu kritike činio je odnos prema partiji i državnim vlastima. Vaspitati građana Jugoslavije kao ideološki oblikovanog člana „socijalističke zajednice“ bio je zadatak koji su političari postavili pred Univerzitet. Sloboda naučnog i nastavnog rada, mislili su oni, bila je mala cena u poređenju sa koristima koje je partijski oblikovan stručnjak morao pružiti državi. Uloga republika svodila se na potvrđivanje zakkonskih i pravnih akata, izbor članova Univerzitetskog saveta i na eventualne žalbe u vezi sa visokim školstvom. Univerziteti su postali prva institucija u državi u kojima je uvedeno društveno upravljanje. Od 167 članova univerzitskih i fakultet-

skih saveta mnogi su bili oficiri, državni službenici i privredni stručnjaci. Postavljalo se pitanje njihovih realnih kompetencija u zamišljenom političkom sistemu. Govorilo se o „otporima“ mešanju politike u univerzitetski život, a moralo se u Narodnoj skupštini raspravljati i potvrđivati o ideji odgovornosti Univerziteta i njegovih fakulteta prema Skupštini. U Univerzitetском savetu od 38 članova samo dvojica su bili naučeni radnici, a 24 člana vodila su se pod floskulom prosvetnih radnika. Bio je to jedan od odraza nepoverenja vladajućih struktura prema inteligenciji, ali je široka društvena pokrivenost članova tela vodila prema retkom prisustvu ljudi njegovim sednicama. Organizaciona novina od 1959. godine bila je uvođenje veća godina ili odseka i grupa, što je bio pokazatelj neuspeha usklađenosti nastava i vežbi i pokušaj kontrole rada studenata. Tela koja su kontrolisala školstvo nisu bila imuna na sukobe interesa i nezainteresovanost članova za dužnosti koje su obavljali, a mnogi predstavnici žalili su se na nepripremljenost skupština i preopterećenost.

Na početku nastave bili su primetni procesi lutanja vlasti u proceni kakvi su im profili stručnjaka potrebni. Česte promene u tom sistemu vrednosti prouzrokovale su eksperimente i stalne reforme nastave i programa, a da procene stvarnih potreba i efekat reformi nisu mogle doći do izražaja. Prvo se govorilo o potrebi „uske specijalizacije“, a kasnije o stručnjacima opšteg profila koje je praksom trebalo specijalizovati. Udaljavajući se od sovjetskih uzora, političari su nastavili da insistiraju na ideološkom liku stručnjaka, ali i na potrebi održavanja kvaliteta nastave na Univerzitetu i uvođenju novih oblika nastavnog rada. Revizije planova i programa dovele su do sukoba nastavnika i političara, a procesi revizije pretvarali su se u stalno stanje i pored napora države da ih do kraja dovrši. Nedostatak prostora, opreme i materijalnih sredstava uz eksperimentisanje sa slobodnim upisom studenata stvorili su situaciju da profesori i asistenti nisu mogli da kontrolišu nivo znanja, a rad se odvijao po smenama. Sukob oko revizije programa pretvorio se u politički sukob između prijestolica autonomije Univerziteta i njenih oponenata. Istraživanja Dragomira Bon-

džića pokazuju da je sredina 1950-ih godina donela nastavu na poslediplomskim studijama, oštiri režim polaganja ispita i pokušaje da se spreči odugovlačenje studija i poveća broj diplomiranih. Samo je 25% od preko 52.000 studenata Beogradskog univerziteta uspevalo da diplomira, a u roku je taj posao završavalo 3–4% upisanih prema 80–85% na evropskim univerzitetima. Narodna skupština i Savezno izvršno veće uključili su se u reformu školstva između 1957–1960. sa motivacijom da se definisu potrebe privrede za pojedinim stručnim profilima i da ih kao zahteve postave pred univerzitetsku zajednicu. Govorilo se o „odnosu“ studenata i profesora prema društvenoj zajednici kroz prizmu uspešnog studiranja, odnosno pisanja deficitarnih skripti i udžbenika. Tražilo se da se studiranje skrati na 4, a samo izuzetno na 5 godina dok se za stvaranje naučnih kadrova zahtevalo uvođenje pripremne nastave za specijalizaciju i doktorate. Partijske i državne vlasti pokušavale su da se obračunaju sa pojedincima koji su na fakultetima kritikovali smernice države, a u skladu sa idejama demetropolizacije Univerziteta i fakulteta, nastavni kadar trpeo je sve veći pritisak zbog potrebne pomoći odvijanju nastave u novim fakultetskim centrima. Nastavnici su bili manje situirani u poređenju sa stručnjacima drugih delova društva, iako su imali status elite po znanju.

Od zamišljene do sprovedene demetropolizacije prošlo je samo nekoliko godina, a realizacija cilja smanjila je pritisak studenata na Beogradski univerzitet. Novi Sad, Niš, Priština i Kragujevac uz niz drugih manjih mesta postali su gradovi sa mogućnošću da zadovolje potrebe visokog školstva.

Komunisti su polazili od predubedenja o idejnosti svake nastave i nauke koje su delili na „buržoasku“ i „marksističku“. Predmeti ideološkog karaktera ušli su u nastavne programe uz snažan otpor nastavnika i naučnika, koji je umanjivao efekte ideologizacije.

Saradnja svih univerziteta u zemlji tekla je neravnomerno, ali je ulivala osećaj postojanja zajedničke politike visokog školstva iako se sve svodilo na nastavničke posete uz povremena predavanja i kurseve. Od sredine 1950-ih godina pojavljuju se

međuuniverzitske konferencije, ali stručna povezanost nije uticala na profilisanje zajedničkih udžbenika, planova i programa. Zajednica jugoslovenskih univerziteta, kao posebno telo, priznala je neuspeh u povezivanju državnog prostora. Kasnija saradnja uglavnom se održavala sa fakultetima u inostranstvu.

Deficit nastavnika i asistenata bio je stalni problem. U jednom trenutku, postojala su čak 122 predmeta na Beogradskom univerzitetu za koje nije bilo nastavnika. Borbu između naučnih i ideoloških kriterijuma za učešće u nastavi ilustruje mišljenje političara da članovi partije na Univerzitetu treba da stručno „raskrinkavaju“ profesore, ne prezaučiti ni od zadatka i posledica „rascepa fakulteta“ po nekim pitanjima. Bitka se vodila oko izbornosti i rezibora za docente, vanredne i redovne profesore i stručnog zahteva da samo doktori nauka mogu biti nastavnici.

Povremene epizode političkih „čistki“ nastavnika smenjivale su se sa periodima „ubeđivanja“ i „prevaspitanja“ starijih profesora, ali je Udruženje univerzitetskih nastavnika, uz neizbežne trzavice, postepeno kanaliso saradnju inteligencije sa partijskim strukturama, otvarajući prostor za veće učešće saradnika Univerziteta u javnom životu.

Struktura upisanih studenata nije odgovarala privrednim i naučnim potrebama Srbije, jer je najveći broj studenata odlazio na više škole i smerove Filozofskog fakulteta. Politika demokratizacije upisa, kojom se težilo izmeni socijalne strukture upisanih studenata, nije bila uspešna. Nedoslednost države u opredeljivanju između ograničenog i slobodnog upisa ukazivala je na nesposobnost vlasti da poštuje i sprovodi dugoročna rešenja koja bi odgovarala potrebama kreiranja inteligencije.

Partijske organizacije na Univerzitetu kontrolisale su svakodnevni život studenata, njihovo političko, društveno, kulturno i umetničko delovanje. Praćenja i saslušavanja studenata bili su deo svakodnevice u vreme sukoba sa Informbirom, uporedno sa kultovima rada, rokova, obaveza i izgradnje takmičarskog mentaliteta. Učestvovalo se u političkom životu zemlje na masovnim skupovima i postepeno ukidala personalna unija između partije i Narodne

studentske omladine. Nove forme organizovanja usledile su početkom 50-ih godina kada je stvoren Savez studenata Jugoslavije. Sa prvom studentskom pobunom iz 1954. godine partija se suočila sa činjenicom da su loši materijalni uslovi studiranja, socijalna ograničenja i političke napesti doveli do procesa koji su značili ideo-loško udaljavanje studentskog sveta od politički poželjnih oblika ponašanja.

Završno poglavlje knjige posvećeno je studentskom standardu. Studentski domovi bili su malog kapaciteta, niskog kvaliteta ishrane i higijene. Dečiji dodatak postao je masovni oblik ekonomске pomoći studen-tima, dok se broj stipendija postepeno smanjivao. Zdravstvena zaštita odvijala se u studentskoj poliklinici gde je lečenje bilo besplatno. Najrasprostranjenija bolest bila je tuberkuloza.

Ljubomir Petrović

PRILOZI ISTRAŽIVANJU ZLOČINA GENOCIDA I RATNIH ZLOČINA, Zbornik radova, Muzej žrtava genocida, Beograd 2009, str. 292

S obzirom na značaj problematike zločina i ukupna stradanja srpskog i drugih naroda, pre svega Jevreja i Roma tokom Drugog svetskog rata, očekivalo bi se da je to jedno od osnovnih polja istraživanja većeg broja istoričara i da su na prikupljanju svih podataka vezanih za tu problematiku angažovani i stručnjaci drugih disciplina. To, nažalost, nije slučaj. Ako izuzmemmo pojedine teme projekata u naučnim institutima, pre svega u Institutu za savremenu istoriju u kojem se svojevremeno ostvarivao veliki projekt vezan upravo za ovu problematiku, njom se kao glavnom delatnošću bavi samo Muzej žrtava genocida i nekolicina njegovih vrednih istraživača. Treba imati u vidu da njihov rad nije samo istraživački, nego da obuhvata i prikupljanje istorijskih izvora, organizovanje naučnih skupova, izložbi, kao i publikovanje radova. U novom tematskom broju *Godišnjaka Muzeja žrtava genocida* objavljeni su radovi saradnika ovog Muzeja i rad Silvije Krejaković, višeg kustosa Narodnog muzeja Kraljevo. Treba se nadati da će sa-

radnja na ovom zborniku znak stvaranja mreže institucija ili delova postojećih institucija koje se bave istom problematikom čime bi se poslovi na istraživanju, naučnoj obradi i objavljivanju rezultata istraživanja zločina organizovali na mnogo široj osnovi.

Dva rada u Zborniku se odnose na stradanja u Drugom svetskom ratu na području fašističke Velike Hrvatske (Nezavisne Države Hrvatske). Prvi od njih je prilog Jovana Mirkovića, višeg kustosa Muzeja žrtava genocida, pod naslovom *Hronologija zločina april – avgust 1941. godine – dokazi o genocidnom karakteru Nezavisne Države Hrvatske* (11–78). O zločinima NDH napisan je veći broj radova različite vrednosti i izvorne zasnovanosti, ali je samo u manjem broju radova eksplicitno prikazana genocidna osnova zločina koje je sprovodila ova država. Autor je sigurno jedan od najboljih poznavalaca ove problematike u nas, o kojoj je objavio veći broj naučnih i stručnih radova. U svom radu je koristio sve najznačajnije objavljene izvore i relevantnu literaturu o ovoj temi tako da je problem o kojem se raspravlja prikazan u svojoj kompleksnosti. Autor je koristio i Bazu podataka Muzeja žrtava genocida, koja se neprekidno dopunjava i upotpunjuje. Jasno je naglašeno da je teroristički i totalitarni program ustaške organizacije, predstavnika ekstremnog hrvatskog nacionalizma, pretvoren u državnu politiku koja je dosledno sprovedena tokom celog perioda njenog postojanja.

Posebnu vrednost radu daje činjenica da je autor uspeo da zločine u ovoj državi prikaže kao sastavni i bitan deo njene politike na čijem sprovođenju su se angažovali, u različitoj meri i na različite načine, praktično svi organi vlasti. Razume se da su se u tome angažovali pre svega organi prinude, policija i vojska, kao i ustaška organizacija koja je, po uzoru nacističke Nemačke, vršila punu kontrolu državnih organa. Iako ta kontrola nije mogla u potpunosti da obuhvati i hrvatsku vojsku, autor je pokazao da su svi organi državne prinude uspešno saradivali u sprovođenju glavnog državnog cilja: stvaranju velike i etnički „čiste“ Hrvatske. Sem uništenja jedne trećine sopstvenog stanovništva, Srba, sprovedeno je i potpuno fizičko uništenje Jevreja i Roma (ne i Roma muslimana) na

,„rasnoj“ osnovi. Najveći deo rada posvećen je primerima zločina koji nose obeležja zločina genocida.

Sasvim opravdano, autor je istakao osnovno obeležje genocida: namjeru da se uništi neka grupa i plan o sprovođenju zločina, javni ili tajni. Pokazalo se da je to u NDH bila javno proglašavana politika čiji cilj je bio što veća mobilizacija hrvatskog i muslimanskog stanovništva u potpunom uništenju nacionalno i „rasno“ nepoželjnih Srba, Jevreja i Roma. Autor je izneo pojedine primere takvog javnog poziva na genocid, pri čemu je istakao i izuzetno negativnu ulogu rimokatoličkog sveštenstva čije je podstrekavanje na pokolj pravoslavnih Srba imalo izuzetno veliki odjek u pretežno agrarnoj hrvatskoj društvenoj strukturi. Izneseni primeri masovnih pokolja pokazuju da ni pojedini muslimanski sveštenici nisu po krvoločnosti zaostajali za rimokatoličkim. Autor je zatim izložio prve mere koje su donele društvenu izolaciju „nepoželjnih“ kategorija stanovništva, čemu je sledilo njihovo fizičko uništanje. Sledi hronološki pregled masovnih zločina tokom prva četiri meseca postojanja NDH, koji nesumnjivo svedoče da je reč o zločinu sa svim obeležjima genocida. Ovde treba istaći još jednu odliku rada: o pojedinim zločinima navodeno je po nekoliko istorijskih izvora različite provenijencije, najčešće hrvatske, nemačke, pa i italijanske, tako da se o njemu može stići relativno celovita slika.

Iako je u svom radu autor izložio zločine počinjene prvih meseci postojanja NDH, prikaz užasnih rezultata sprovođenja ove politike ne bi mogao da se shvati bez kvantifikacija, odnosno bez rezultata popisa žrtava rata i proračuna do kojih se došlo matematičko-statističkim putem. I pored svih međusobnih razlika, ovi podaci pokazuju kolike su bile razmere zločina ustaške države čime je nedvosmisleno potvrđen njihov genocidni karakter.

Autor je ovim radom nedvosmisleno pokazao da je i tokom prvih meseci postojanja države obim i karakter zločina NDH imao sve odlike genocida, onako kako ga je definisalo međunarodno pravo posle Drugog svetskog rata. Za razliku od svog ideološkog i političkog uzora, nacističke Nemačke, ustaška NDH je svoj genocidni

program sprovodila u okvirima sopstvenih granica, prema sopstvenom stanovništvu koje je zbog svoje nacionalne, verske i „rasne“ pripadnosti osuđeno na uništenje. Tako je ovaj *magnum crimen* postao jedan od glavnih istorijskih fenomena Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije, bez čijeg sagledavanja taj rat ne može da se razume.

Dragan Cvetković, viši kustos Muzeja žrtava genocida, u prilogu pod naslovom *Bosna i Hercegovina – numeričko određenje ljudskih gubitaka u Drugom svetskom ratu* (79–156) dao je iscrpan i za sada maksimalno egzaktan prikaz užasnih stradanja na prostoru jednog dela fašističke NDH – u Bosni i Hercegovini. U uvodnim delovima autor je detaljno prikazao napore da se posle završetka Drugog svetskog rata uradi ono što nije urađeno ni posle Prvog svetskog rata: da se izvrši popis žrtava i procene ljudski gubici Jugoslavije u ratu. Pokazalo se da je to posao koji nikada nije obavljen na zadovoljavajući način. Time su otvorene mogućnosti za razne zloupotrebe i političke manipulacije, čemu smo bili svedoci tokom razbijanja jugoslovenske države krajem 80-ih i 90-ih godina prošlog veka.

Dragan Cvetković je, kao i drugi istraživači iz Muzeja, angažovan na reviziji popisa žrtava rata izvršenog 1964. godine. I pored svih nedostataka, taj popis je jedina pouzdanija izvorna osnova na kojoj može da se gradi poduhvat utvrđivanja svih stradalih tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. U ovom radu on se ograničio na prostor Bosne i Hercegovine, sastavni deo ustaške Hrvatske, koja je svoju genocidnu politiku na ovim prostorima sprovodila u najvećem obimu, što pokazuje i ovo istraživanje. Srbi su i na ovom prostoru u apsolutnim brojevima bili najveće žrtve i svuda su, osim u istočnoj Bosni, imali dvotrećinsku većinu među žrtvama. Pri tome su neki krajevi posebno bili na udaru. Najveća stradanja pretrpela je Bosanska Krajina u kojoj su Srbi sačinjavali 93,40% svih žrtava. U relativnom odnosu, kao i na drugim područjima Jugoslavije, među ubijenima najviše je bilo Jevreja – 98,64%.

Autorovi rezultati su u skladu sa ostalim istoriografskim istraživanjima, ali tek sa njima dobijaju egzaktnu osnovu. Sve-

strano i iscrpno su izneti svi najvažniji pokazatelji o broju i strukturi stradalih, regionalnom rasporedu, hronologiji, načinu na koji su izgubili život, kao i o počiniocima zločina. Stoga su zaključci uverljivi i pouzdani i dovode u pitanje neke stereotipe, pre svega onaj po kojem su okupatorske snage bile najveći počinioci zločina. Pokazalo se da su među identifikovanim počiniocima zločina većinom bili pripadnici oružanih formacija ustaške Hrvatske – 80,11%. Za njima daleko zaostaju pripadnici nemačke vojske – 11,88%, zatim pripadnici vojnih formacija Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnika) – 6,85%, dok su ispod 1% pripadnici italijanskih i ostalih oružanih formacija. Autor je svoju istraživačku osnovu spustio i na niži nivo od regionalnog, na opštinski nivo, iznoseći karakteristične primere: Foču, Sarajevo, Bosansku Dubicu i Srebrenicu. Kada je reč o Srebrenici, treba istaći da je među stradalima bilo 70,6% Srba, oko 28% muslimana i manje od 2% ostalih.

Problematika najnovijeg stradanja Srba na Kosovu i Metohiji u periodu od oružane pobune Albanaca 1998. do 2006. godine čini temu obimnog i iscrpnog istraživanja višeg kustosa Muzeja žrtava genocida, Nenada Antonijevića, pod nazivom *Stradanje Srba i drugih nealbanaca na Kosovu i Metohiji (1998–2006)* (157–247). Treba istaći da se autor već godinama bavi problematikom stradanja na području Kosova i Metohije, kako u Drugom svetskom ratu, tako i u najnovijem periodu. Prilog je zasnovan na raznovrsnim izvorima različite provenijencije, ali su svi oni visokog stepena verodostojnosti. Stoga je rad pouzdana osnova za sve koji žele da se upoznaju sa problematikom najnovijih zločina na Kosovu i Metohiji, svakako i za one koji treba da grade nacionalnu politiku prema ovom gorućem problemu.

Rad N. Antonijevića je podeljen na tematske i hronološke celine iz kojih se jasno zaključiti šta je bio i ostao osnovni cilj albanskog nacionalističkog pokreta na području Kosova i Metohije – eliminisanje, na jedan ili drugi način, srpskog i ostalog nealbanskog stanovništva, zatiranje tragova njihovog postojanja i istorije ili njihovo pretvaranje u sopstvenu istorijsku i kulturnu baštinu. Već decenijama smo

svedoci pojedinih faza ostvarivanja ovog dugoročnog plana čijem finalu upravo prisustvujemo. Najvažnije etape njegovog ostvarenja već su identifikovane, velikim delom i istoriografski obrađene, ali tek sa ovom studijom Nenada Antonijevića dobijamo jednu konzistentnu i na pouzdanim izvorima zasnovanu sliku o načinu, sredstvima i rezultatima najnovije faze sprovođenja tog dugoročnog plana. U prilogu je „Spisak otetih i nestalih Srba i drugih nealbanaca za čije su otmice i nestanak odgovorni albanski teroristi (OVK i druge formacije)“ (216–246) sa 675 imena muškaraca, žena i dece.

Svojevrstan paradoks leži u činjenici da su planovi o Velikoj Albaniji davno javno proglašeni i da su oni ostvarivani u različitim istorijskim okolnostima praktično bez većih otpora. Potpuno je jasno da se oni i danas ostvaruju u okviru širih geopstrukcijskih projekcija. Da li će Srbija uspeti da se nosi sa ovim problemom umnogome zavisi upravo od naučnih pokazatelia o tome što se događalo i što se trenutno događa na Kosovu i Metohiji. Značajan prilog tome svakako je rad Nenada Antonijevića koji pokazuje da nekada apsolutizovana „teorija distance“ ne mora i ne sme da bude prepreka za istoriografska istraživanja.

Silvija Krejaković, viši kustos Narodnog muzeja Kraljevo, u prilogu pod naslovom *U spomen na žrtve nemačkog zločina u Kraljevu oktobra 1941* (249–281), dala je ne samo iscrpan prikaz najvažnijih događaja i okolnosti pod kojima se desio jedan od najvećih zločina nemačkih okupacionih snaga u Srbiji u Drugom svetskom ratu, nego i sve relevantne činjenice o istorijskim izvorima i istoriografskim radovima o ovom događaju i njegovoj recepciji u javnosti. Autorka je istakla da je uporan rad niza istraživača na prikupljanju istorijskih izvora i dostojnom predstavljanju ovog zločina krunisan stvaranjem elektronske baze podataka i tematske postavke o streljanju žrtava u okviru nove stalne postavke Narodnog muzeja u Kraljevu, kao i formiranjem Pomenika, pisanih spomenika žrtvama u okviru stalne muzejske postavke.

U izlaganju Silvije Krejaković može da se prepozna povest odnosa prema žrtvama Drugog svetskog rata i na drugim stratišti-

ma masovnih zločina. Glavna odlika tog odnosa bila je njihovo korišćenje u političke svrhe, ideologizacija i svojevrsno „takmičenje“ u broju žrtava. Primer zločina u Kraljevu je pokazao da je brojka od 6.000 žrtava do skoro bila nedodirljiva, tako da su napori istraživača da se utvrde svi najvažniji podaci, među njima i broj ubijenih, bili skopčani sa određenim rizicima. U ovom radu se vidi i kako je tekao proces oslobođanja istraživača od stega politike i kako se danas predstavlja zločin počinjen u Kraljevu oktobra 1941. U skladu sa savremenom muzeološkom praksom, uz ostalo i onom primjenom u muzeju holokausta u Jad Vašemu u Jerusalimu, težiste muzejske postavke o zločinu stavljeno je na ličnost ubijenog. Pri tome je žrtva predstavljena kao deo kolektiviteta, porodičnog i društvenog, koji je masovnim zločinom pretrpeo nenadoknadiv gubitak. Uspostavljena je neophodna ravnoteža između ličnog i zajedničkog, pojedinca i kolektiviteta, pri čemu su korišćena sva najvažnija savremena muzeološka sredstva.

Zbornik radova se završava prilogom Nenada Đorđevića, kustosa Muzeja „21. oktobar“ – Spomen parka „Kragujevački oktobar“ pod naslovom *Kragujevačka tragedija u prestoničkoj štampi 1945–1947. godine. Politička zloupotreba velikog ratnog zločina* (287–292). U ovom relativno kratkom radu prikazan je jedan važan aspekt javne recepcije zločina u Kragujevcu izvršenog od nemačkih okupacionih snaga oktobra 1941. Autor je uverljivo pokazao da je ovaj zločin poslužio kao pogodno sredstvo za ostvarivanje nekih glavnih političkih ciljeva nove komunističke vlasti. To se pre svega odnosi na diskreditaciju četničkog pokreta Draže Mihailovića, odnosno na svojevrsnu potvrdu presuda koje su izrečene njemu i drugim rukovodicima na suđenju u Beogradu juna/jula 1946. Analizom dva centralna lista, *Borbe* i *Politike*, autor je pokazao da su, uz ostalo, Mihailović i njegov pokret okrivljeni i za tragediju u Kragujevcu. Tada se i ustalila brojka o 7.000 ubijenih koja će narednih decenija postati nedodirljiva.

Tematski zbornik *Godišnjaka Muzeja žrtava genocida* je nezaobilazno štivo za sve one koji se bave ne samo stradanjima kako u Drugom svetskom ratu, tako i u sa-

svim nedavnoj prošlosti, nego i problematikom vezanom za negovanje kulture sećanja i javne svesti o njima. Treba se nadati da će ovaj zbornik dati podsticaj sistematskim istraživanjima i prezentovanju ove izuzetno važne problematike. Odnos prema stradanju sopstvenog naroda i onih sa kojima se živi na istom prostoru treba shvatiti ne samo kao civilizacijsku dug; on istovremeno pokazuje da li je dostignut standard jednog modernog evropskog društva kojem težimo.

Milan Koljanin

Radmila Radić, **NARODNA VEROVANJA, RELIGIJA I SPIRITIZAM U SRPSKOM DRUŠTVU 19. I U PRVOJ POLOVINI 20. Veka**, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2009, 295. str.

U svojoj novoj knjizi istoričarka Radmila Radić se bavi narodnim verovanjima, religijom i spiritizmom, u međusobnoj povezanosti i u vezi sa društveno-ekonomskim prilikama u srpskom društvu u 19. i prvoj polovini 20. veka. Svoje ciljeve i metodologiju autorka je predstavila na samom početku knjige, u *Predgovoru* (9–27). Posmatranu temu predstavlja kao „bočni prolaz“ na koji je naišla tokom ranijih istraživanja, u sporadičnim dokumentima i tekstovima, koji su svedočili o postojanju spiritističkih seansi u Srbiji i Beogradu početkom 20. veka i posvećenosti intelektualaca kakav je bio Čedomilj Mijatović nadčulnim pojавama. To ju je, u kontekstu savremenih pojava u srpskom društvu s kraja 20. veka, podstaklo na dalaču traganja i pokušaj da, primenjujući savet Roberta Naja istoričarima religije, „pokaže empatiju za religijsko okruženje da bi shvatila društveno i kulturno poreklo ovog verskog iskustva“. Pored oskudne izvorne podloge sačinjene od spiritističke i crkvene štampe i literature, oslonac je našla i u radovima istoričara, etnologa i antropologa (od Vuka Karadžića, Milana D. Miljičevića, Tihomira Đorđevića, Veselina Čajkanovića, Radovana Kazimirovića, do savremenih autora kao što su Slobodan Marković, Dušan Bandić, Lidija Radulović, itd.) i u istraživanjima istoričara srpske književ-

nosti (Ana Radin, Predrag Palavestra, Predrag Protić i drugi).

U predgovoru, koristeći teorijsku istoriografsku, sociološku i etno-antropološku literaturu na engleskom jeziku, autorka ukratko ukazuje i na osnovne probleme bavljenja istorijom religije; razjašnjava i razgraničava pojmove kao što su religija, magija, duh, duša, spiritizam i spiritualizam (verovanje u postojanje sveta duhova u zagrobnom životu sa kojima se može komunicirati); daje kratak pregled razvoja magije, spiritizma, ezoterije i okultizma u Evropi i svetu od 18. do polovine 20. veka, ukazujući na uzroke pojavljivanja (odgovor na prosvetiteljstvo, racionalizam, sekularizaciju, razvoj nauke i traganje za alternativom verskoj ortodokciji), osnovne odlike, rasprostranjenost i širenje, načine delovanja, odnos sa hrišćanstvom, itd. Autorka nije šire analizirala spiritistički pokret i njegov razvoj tokom druge polovine 20. veka, pominjući odredene fenomene u Srbiji s kraja veka, koji joj nisu bili tema, već samo podstrek za istraživanje.

U nameri da odgovori na pitanja kako se i zbog čega spiritizam primio u srpskom društvu i koliko je na to imala uticaja situacija u crkvi R. Radić je podelila knjigu na dva dela: u prvom delu *Narodna verovanja, religija i razvoj duhovnog života* (31–136) dat je prikaz običaja i verovanja u srpskom društvu i stanja u crkvi koje je omogućilo širenje spiritizma i drugih verskih pokreta, a u drugom *Dolazak i širenje spiritizma* (139–245) predstavljena je pojava, širenje i prožimanje spiritizma i drugih verskih fenomena u Srbiji krajem 19. i tokom prve polovine 20. veka.

Na početku prvog dela u poglavlju *Srbija – okruženje* (31–36) dat je sažet prikaz društveno-ekonomskog i kulturno-prosvetnog stanja u Srbiji tokom 19. veka. Ukazano je na visok stepen nepismenosti, loše zdravstveno-higijenske prilike, odnos prema bolesti i smrti, rašireno sujeverje, itd.

U sledećem poglavlju pod naslovom *Animistički koncepti u srpskoj narodnoj religiji i književnosti* (36–70), polazeći od stavova o paganskom karakteru srpske narodne religije i „nezavršenosti procesa hrišćanizacije kod Srba“, autorka analizira predstave i verovanja o smrti i životu posle smrti u narodnoj religiji Srba, u kojima je

preovladavala animistička koncepcija zasnovana na uverenju da u trenutku čovekovе smrti duša napušta telo. Citirajući obimnu etno-antropološku literaturu vezanu za različite periode i različite delove Srbije i Balkana, ona prikazuje verovanja Srba o duši, njenom izgledu, odvajanju od tela i putu ka Bogu; o samrtniku, posmrtnom obredu, ritualima i tabuima, opremanju i čuvanju pokojnika, poštovanju i briziživih prema pokojniku (otvaranje vrata i prozora u sobi, paljenje sveće, kupanje, prekrštanje ruku, vezivanje nogu i usta, ostavljanje hrane na grobu, davanje zadušja, nošenje crnine, itd.); o raju i paklu, životu na onom svetu, komunikaciji sa dušama mrtvih (rusalje u istočnoj Srbiji); o grobljima i sahranjivanju. Posebna pažnja je posvećena strahu od mrtvaca i nečistih duhova; običajima vezanim za postojanje, pojavljivanje, sprečavanje pojavljivanja i ubijanje vampira, veštice i drugih natprirodnih bića; bajanju, gatanju, vračanju, verovanju u sudbinu i proricanje sudbine, kletvama i drugim praznovericama rasprostranjenim u narodu. Autorka se dotiče i prisustva vampira u pripovatkama i romanima u srpskoj književnosti tokom 19. i 20. veka (Milovan Glišić, Simo Matavulj, Borisav Stanković i drugi). Pomenut je i odnos crkve prema narodnim običajima i praznovericama, borba protiv sujeverja i reagovanje u pojedinim slučajevima (otkopavanje mrtvaca, pojavljivanje i progon vampira, vračara i veštice).

U trećem poglavlju prvog dela knjige pod naslovom *Verske prilike i razvoj duhovnog života* (70–136) autorka govori o stanju crkvene organizacije, obrazovanju sveštenstva i monaštva, otvaranju škola, religioznosti naroda, borbi protiv praznoverja od ukidanja Pećke patrijaršije 1766. godine do Drugog svetskog rata. Dat je niz primera koji pokazuju stanje crkve i verske prilike u srpskom narodu u Karlovačkoj mitropoliji (u Habzburškoj monarhiji) i u Beogradskoj i Uruččko-valjevskoj mitropoliji (u Osmanskom carstvu) krajem 18. i početkom 19. veka, te u Srbiji tokom 19. i početkom 20. veka i u Kraljevini SHS/Jugoslaviji između dva svetska rata. Uprkos naporima na obrazovanju sveštenstva, privođenju vernika institucionalnoj veri i verskom vaspitanju, i u Karlovačkoj mitropo-

liji su se znanja sveštenika svodila na čitanje, pisanje i pojanje, a među vernicima su bila mala znanja o religiji, a veoma rašireno sujeverje, preplitanje hrišćanskog i paganskog i razni poroci. Stanje je bilo još teže među Srbima u Osmanskom carstvu, u kojem je bilo nedovoljno crkava, sveštenika i monaha, koji su bili slabo obrazovani, raspusni i nisu imali nikakvog ugleda u narodu. Vernici nisu imali nikakva znanja o veri, nisu poznavali osnovne obrede, hrišćanstvo su mešali sa patrijarhalnim moralom, paganskim običajima i verovanjima u duhove, vile, ale, veštice, vampire, itd. Tokom 19. veka se stanje popravljalo, građeni su hramovi, crkva je stekla autokefalnost (1879), jačao je njen uticaj u narodu, uvođen je red u bogosluženje i razvijalo se bogoslovsko školstvo, ali brojni problemi su i dalje opstajali. Sveštenika i monaha je i dalje bilo nedovoljno, bili su slabo obrazovani, gramzivi, nedisciplinovani; takse za obrede su bile prevelike. Kao poseban problem krajem veka se javio politički angažman sveštenika, koji su više pažnje posvećivali politici, stranačkim zborovima, društvenim pitanjima i nacionalnom radu u neoslobođenim krajevima, nego dužnostima u crkvi, duhovnoj brizi o vernicima i borbi protiv praznoverica. U narodu je i krajem 19. veka bilo rašireno sujeverje, alkoholizam, psovanje, divlji brakovi, rodoskrvnuće, itd. U crkve se odazilо neredovno, a u velikim praznicima su stvarane gužve; paralelno su upražnjavane molitve i vratžbine; poštovanju su sveci i slave, ali i razni proroci i враћare; slave su se pretvarale u pijanke i veselja; post je trajao 2/3 godine i poštovan je veliki broj neradnih dana (135); retko se išlo na ispovest i pričest, a mnogi vernici nisu znali ni da se pravilno prekrste; verska nastava u školama je bila zapuštena. Ovi problemi su uočavani, ali nisu rešavani, tako da su postojali i tokom prve polovine 20. veka. Paralelno sa prodorom sekularnih ideja jačala je i kritika crkve, episkopata, sveštenstva i samih vernika. Na kraju poglavlja se konstatiše da se krajem 19. i početkom 20. veka religija i kod Srba povlačila u privatnu sferu i gubila političku i društvenu ulogu, da su Srbi bili indiferentni prema veri, njihova vera eklektična, da su narodna verovanja i hrišćanska vera

uporedo upražnjavani bez osećanja protivrečnosti, što je bilo od velikog značaja za prihvatanje pojava o kojima se govori u drugom delu knjige.

U naslovu prvog poglavlja drugog dela knjige autorka postavlja pitanje *Kako je spiritizam dospeo u Srbiju?* (139–169) i već u prvoj rečenici konstatiše: „Tokom druge polovine 19. veka, iz Austro-Ugarske, posredstvom literature, štampe i medijuma spiritizam stiže u Srbiju“. Potom navodi prva strana spiritistička dela koja su prevedena u Srbiji i dela domaćih autora koja su se pojavila tokom poslednje četvrtine 19. veka (dela Alena Kardeka 1865, Čedomilja Mijatovića 1887, Stevana Nikolića Kućetine 1897, 1898, itd.) i naslove spiritističkih časopisa koji su u tom periodu izlazili, mada kratko i u malom tiražu (*Dositije, Tajanstveni svet, Dva sveta, Glas istine, Duhovni svet, Spiritisti*). Pored osnovnih podataka dat je i prikaz sadržaja i faksimili nekih knjiga, časopisa, članaka. U ovom periodu je u srpskim građanskim krugovima i među inteligencijom širena i čitana literatura, organizovane su seanse na kojima su prizivani duhovi, pojavili su se medijumi i pristalice koji su spiritizam smatrali naukom i tražili materijalni dokaz ostvarenog kontakta sa duhovima (kucajanje, pomeranje, itd). Radmila Radić navodi imena nekih pobornika spiritizma, njihove stavove i opise seansi (Anka Andelković-Ninković, Sima Stojanović, Lazar Komarčić i drugi), ali i imena i stavove protivnika koji su oštro reagovali na pojavu spiritizma, ukazivali da je to „obmana“, „nova moda“, „opasno sujeverje“ suprotstavljeni osnovnim načelima hrišćanstva (protođakon Miloš S. Andelković, filozof Branislav Petronijević i drugi).

U naredna dva poglavlja autorka se bavi pojedincima koji su bili naročito značajni za razvoj spiritizma u Srbiji. Prvo u poglavlju *Čedomilj Mijatović – prvi srpski spiritista* (170–186) iznosi biografske podatke, spiritističku aktivnost i stavove o spiritizmu, životu posle smrti, proricanju i stanju u srpskoj crkvi poznatog srpskog istoričara, književnika, ekonomiste, političara i diplomate, ali i spiritiste, ezoteričara i „istraživača paranormalnih pojava“, zaključujući da je njegov uticaj na širenje spiritizma u Srbiji bio „ključan i nesum-

njiv“. Potom u poglavlju *Dragutin Ilić – jedno spiritističko iskustvo* (186–195) posvećuje pažnju shvatanjima ovog pisca koji je opisao i pokušao da naučno objasni svoje spiritističko iskustvo i verovanje u predviđanje sudsbine i druge pojave.

Posebno poglavlje, *Spiritizam i bogomoljci* (196–228), posvećeno je odnosu spiritizma i bogomoljačkog pokreta koji se u isto vreme kad i spiritizam među građanstvom i inteligencijom, počeo širiti među seljaštvom, kao reakcija na oslabljenu crkvenost među narodom. Bogomoljci su se pojavili pre Prvog svetskog rata u raznim krajevima Srbije, propovedali su moralan život i skromnost, redovno se molili i postili, a često upražnjavali i spiritizam i razne oblike praznoverja. Pokret je ozvaničen blagoslovom crkve decembra 1920. Pravila su napisali Milan Bozoljac i Dragoljub Milivojević, a rukovodio je episkop Nikolaj Velimirović. U narednom periodu pokret se širio, rastao je broj bratstava i misionara koji su kritikovali stanje u crkvi, propovedali veru i „moralni preporod naroda“; izdavana je literatura i pokrenut časopis *Hrišćanska pravoslavna zajednica*. Međutim, pokret je oštro kritikovan, naročito zbog niskog nivoa prosvetnosti i propovedanja praznoverica, pročakanstava, otkrovenja, vraćanja i spiritizma. Posle sukoba sa sveštenstvom i rascepom u samom pokretu, tokom 1930-ih godina crkva je osudila spiritizam i težila da institucionalizuje bogomoljački pokret.

U poslednjem poglavlju, *Odnos srpske javnosti i Srpske pravoslavne crkve prema spiritizmu između dva svetska rata* (228–245), autorka daje kratak pregled stavova o spiritizmu u crkvenim i bogomoljačkim časopisima, u dnevnoj štampi i knjigama u međuratnom periodu. S jedne strane, i dalje su izlazile brošure i časopisi (*Nebeska sila, Hrišćanski život*) koji su zastupali spiritizam i prenosili iskustva ljudi koji su verovali u zagrobni život; 1922. formirano je Srpsko spiritističko društvo, kasnije teozofski i antropozofska društva u Beogradu i Zagrebu; u Beogradu su gostovali zastupnici misticizma i spiritizma. S druge strane, u crkvenoj i dnevnoj štampi je bilo sve prisutnije distanciranje i oštra kritika spiritizma, u polemikama su preovladavali protivnici mistike, spiritizma i sujeverja, da bi tokom 1930-ih godina crkva odlučno osu-

dila spiritizam kao pokušaj materijalizacije i čulne verifikacije vere i spiritizam se povukao iz javne u privatnu sferu delovanja.

Na kraju knjige se nalazi *Zaključak* (247–253) na srpskom i na engleskom jeziku (255–260) u kojem je sažet odnos načrodnih verovanja, religije, crkve i spiritizma u srpskom društvu. Potom su navedeni *Izvori i literatura* (261–285) sa 11 arhivskih fondova, 9 tomova objavljenih izvora, 29 naslova spiritističke, crkvene i dnevne štampe, 188 članaka i 111 knjiga i zbornika raznovrsne spiritističke, teološke, istoriografske i etno-antropološke sadržine. Na samom kraju se nalazi i *Imenski registar* (287–295).

Cilj knjige koji je postavila autorka je nesumnjivo ostvaren: dat je doprinos društvenoj istoriji Srbije i prikazani aspekti svakodnevnog života dela stanovništva koji su do sada bili gotovo nepoznati. Autorka je u pravu kada kaže da su mnoga pitanja ostala otvorena i nisu mogla da budu zaokružena, što omogućuje dalje istraživanje ovog „bočnog prolaza“, koji je istovremeno i veoma važan za razjašnjavanje društvenih, političkih, istorijskih i aktuelnih pitanja i problema srpskog društva.

Dragomir Bondžić

Radoslav Uzelac Kipinjanin, RODNI
GRM: MEMOARSKA PROZA, Prosveta,
Beograd 2009, 150 str.

U nama bliskoj prošlosti, veliki delovi srpskog korpusa doživeli su egzodus sa svojih etničkih prostora, napustivši tlo na kome su se ukorenili i koje su zadužili svojim radom i stvaralaštvom. Takva sudsina zadesila je najpre Srbe iz Hrvatske, što je pred nauku postavilo zadatak da sačuva od zaborava istorijsku i kulturnu baštinu srpske zajednice koja je dala, između ostalih velikana, Nikolu Teslu, Milutina Milankovića i Vladana Desnicu. U tom smislu, važna je pojava svakog novog izvora koji produbljuje i obogaćuje saznanja o našim sunarodnicima sa zapadnih etničkih granica, pa tako i objavljivanje ovih zanimljivih zapisa. Utoliko više što je njihov autor Radoslav Uzelac, čovek čiji je životni put započet 1885. u ličkim Doljani-

ma škaračkim, a završen 1961. u Beogradu, jedan iz plejade nacionalnih i političkih radnika koja se javila u Hrvatskoj početkom 20. veka i koja je svu svoju energiju usmerila ka uzvišenom cilju oslobođenja i ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca, nesobično se žrtvujući i stradajući zbog nje, ali do kraja ostajući dosledna mladačkim idealima.

Delo počinje Uzelčevom pesmom o zavičaju, nastalom u njegovim gimnazijskim danima, i podeljeno je na dve celine nejednakne veličine. Prvo, kraće poglavlje ima karakter uvoda u autorov životopis i bavi se njegovom porodicom: njenim poreklom prema predanju, članovima zadruge u kojoj je Uzelac rođen i u kojoj je proveo dečinstvo i ranu mladost, podrobnog opisujući kuću, njen spoljni izgled i enterijer, te imanje od koga su dobrostojeći Uzelci živeli u obilju i blagostanju. Iz ovog pogлавlja saznaje se dosta o načinu življenja srpskog naroda u Hrvatskoj, o tradiciji koja se predao negovala i prenosila s kolena na koleno, zajedno sa dubokim osećanjem pri-padnosti srpskoj zajednici od čijih se nacionalnih vrednosti nije odstupalo.

Drugo poglavlje memoara odnosi se na samog autora, počevši od prvih sećanja na nestalučke iz detinjstva i dalje preko svih bitnih događaja iz privatnog i javnog života: školovanja u gospičkoj gimnaziji, stapanja u gruntovničku službu, političkog rada, zasnivanja porodice, stradanja u svetskim ratovima ali i u miru, od različitih režima i u različitim državama. Ono što bitno obeležava autorove uspomene i na čemu se treba zadržati jesu njegova iskustva iz javne sfere, budući da se on već u mlađosti angažovao u nacionalnom radu, kao član tajnog književnog društva gospičkih gimnazijalaca „Napredak“ i urednik književnog lista *Branko*. Poneti duhom vremena, u kome je ostvarenje ideje oslobođenja i ujedinjenja bio cilj za koji su se borile sve generacije, posebno mлади, potpuno obuzeti srpsvom i jugoslovenstvom, Uzelac je od ranih dana uvučen u vrtlog te borbe. Iako demokrata i Jugosloven koji je izbegavao sukobe na nacionalnoj osnovi, često je dolazio u dodir sa hrvatskim ekstremistima kontaminiranim strasnom mržnjom prema Srbima. Već u gimnaziji osetio je da srpski daci nisu omiljeni u gospičkoj sredini, a

nekoliko godina kasnije, službujući u Brinju, susretao se sa otvorenim neprijateljstvom meštana Hrvata. Ipak, to mu nije smetalo da priredi demonstracije zloglasnom banu Rauhu prilikom njegovog prolaska kroz Brinje, a zatim i sudiji Košutiću i državnom odvetniku Akurtiju kada su, pripremajući Veleizdajnički proces, tragali za dokazima srpske krivice protiv države. I sam Uzelac našao se pred optužbom, ali se spasao zahvaljujući bolesti. U zatvor je, međutim, dospeo njegov ujak Simo Vuksan, učitelj u Pakracu, kao jedan od 53 „velezdajnika“.

I kada je premešten u Našice, Uzelac se susreo sa nacionalnom netrpeljivošću. Njegov cirilični potpis izazvao je burne reakcije meštana: oko Uzelečevih slova oni su ispisali besne primedbe, negodujući zbog srpskog pisma i osporavajući Srbima pravo postojanja u Hrvatskoj. Na netrpeljivost prema „Vlasima“ Uzelac je naišao i u zagorskom mestu Klanjcu, gde je proveo tri godine uoči Velikog rata, ali je, taktičkim postupcima, uspeo da se približi lokalnom stanovništvu, ukloni početno nepoverenje i zadobije njegovu naklonost. Upućujući ih u potrebu slovenske solidarnosti, uticao je na to da meštani Klanjca promene negativan stav prema Srbima i da se čak stave na njihovu stranu.

Radoslav Uzelac je bio svedok pogroma nad Srbima kada je počeo Svetski rat. U njegovom pamćenju ostali su sačuvani besni povici „Smrt Srbima!“ koji su se čuli širom Hrvatske i sukob sa frankovcima koji su u Zagrebu stupili u obračun sa sunarodnicima srpske nacionalnosti. Upućen posle mobilizacije u pozadinu, u žandarmeriju u Gospic, Uzelac je doživeo i hajku na ličke Srbe koji su masovno hapšeni, pljačkani i terorisani na razne načine. Glavni nalogodavac izjavljavanja nad nezaštićenim srpskim življem bio je, prema sećanju našeg memoarista, veliki župan Đuro Horvat, poznatiji kao Đuka-paša, okružen sledbenicima koji su bespogovorno izvršavali njegove zločinačke naredbe, a među kojima su se isticali kotarski pripstav, natporučnik Korbar, predstojnik Stilinović, Joja Žarak iz Perušića i drugi. I sam Uzelac je tokom rata proganjан i zatvaran, trpeći razne nevolje i poniženja gde god su ga upućivale vojne vlasti. Poslednju ratnu godinu proveo je u Slunju, izložen gnevnu frankovačkim srbofobima.

Nisu, razumljivo, svi nesrbi bili neprijatelji pravoslavnog stanovništva i Uzelac se sa velikim pijetetom seća tih drugih, jugoslovenski orijentisanih ljudi koje je sretao tokom života. Među njima su bili Uzelčev zaštitnik iz vremena služenja vojne obaveze, major Pajo Šimić, briňjski trgovci Prpić i Fabijani, dr Haslinger, spasilač srpske crkve i Srba u Karlovcu 1914. ili kotarski predstojnik iz Slunja Frano Benešić.

Posle ujedinjenja Srbija, Hrvata i Slovenaca, Radoslav Uzelac je nastavio politički da deluje. I dalje uz Svetozara Pribićevića i Demokratsku, zatim Samostalnu demokratsku stranku, organizovao je njene ogranke na terenu i radio na njenom učvršćivanju i jačanju. Zbog takvog političkog opredeljenja došao je u sukob kako sa hrvatskim političkim krugovima, radićevcima i frankovcima koji su i u novoj državi nastavili da divljaju i da terorišu Uzelčevu porodicu, tako i sa radikalima, glavnim rivalima samostalaca u borbi za pridobijanje srpskih glasača. Ali, iako vatreni Pribićevićev pristalica od rane mладости, naš memoarista nije do kraja ostao na njegovoj strani, mada se, pozdravljajući sklapanjem sporazuma sa Hrvatskom seljačkom strankom, nije ni okrenuo protiv nekadašnjeg uzora. Razočaran Pribićevićevom krutošću zbog koje je došao u sukob sa kraljem i potpuno zastranio, posle skupštinskog atentata ga nije podržao, zalažući se za raspuštanje svih stranaka i očuvanje Jugoslavije.

Još jednom je Uzelac pokušao da se angažuje u politici, na izborima 1931. Iako nezadovoljan što se mora kandidovati na vladinoj listi, prevagnula je želja da nešto učini za narod. Kandidatura, međutim, nije bila potvrđena. Uzelac je posle toga uspeo da još jednom, nakratko, izade na javnu scenu. To je bilo 1933., kada je pokrenuo nedeljni list *Lički glas* u Gospiću, obustavivši objavljanje, zbog cenzure i nedostatka sredstava, već posle šesnaest brojeva. Radoslav Uzelac je doživeo i strahote Drugog svetskog rata. Sklanjajući se od ustaša, prebegao je u Srbiju gde je sa porodicom proveo ostatak života. O njegovim pogledima na situaciju u zemlji posle 1945. i dolaska komunista na vlast knjiga, nažalost, ne govori.

Radoslav Uzelac nije jedini Srbin iz Hrvatske čiji je životni put protekao na opisan način ili vrlo slično. Naprotiv, on je

po mnogo čemu tipičan za celu u generaciju koja je imala visoke ideale za koje je izgarala, stavljajući sopstveni život na kocku i ostajući im nepokolebljivo odana. Ipak, ostaje utisak da je Uzelac bio razočaran čovek. Razočaran državom za koju se borio, političarima, svojom sudbinom. Ulagao je mnogo, ne štedeći ni sebe niti svoju porodicu, a bio nagrađen, i u moralnom i u materijalnom pogledu, malo. Ipak, istorija beleži njegovo delovanje, a Uzelčevi memoari ostaju svedočanstvo jedne epohe u kojoj su se rađali istinski rodoljubi, celim srcem posvećeni svom narodu i svojoj zemlji. Takve ljude ne treba prepustiti zaboravu, a njihove zapise treba pažljivo iščitavati. Obilujući podacima o srpskoj prošlosti, oni su korisno štivo za nauku i istraživačima omogućavaju da sa više razumevanja proniknu u tajne minulih vremena.

Sofija Božić

ŽUPSKI ZBORNIK, broj 4, godina IV,
Aleksandrovac 2009, str. 277.

Novi broj časopisa za istorijska, kulturno-istorijska i prirodnjačka istraživanja Župe – *Župski zbornik* dostupan je javnosti. U pitanju je izdanje Zavičajnog muzeja Župe iz Aleksandrovca, čiji su urednici eminentni naučni istraživači dr Dragomir Bondžić i Ivan Brbrić. Časopis donosi niz novih članaka i rasprava, priloga, građe, prikaza i kritika, kao i hronika, ističući se na taj način bogatstvom sadržaja i raznolikošću tema.

U uvodnoj reči objavljen je članak direktora Instituta za savremenu istoriju iz Beograda prof. dr Momčila Pavlovića, *Značaj i potreba izučavanja lokalne istorije* u kojem je elaborirana važnost promocije i popularizacije rezultata savremene istoriografije, kao i podsticanje naučnih istraživanja u lokalnim sredinama. Kako je istaknuto, *literatura, posebno naučna, jedan je od identifikacionih kodova svake nacije, samo ono što je zapisano ostaje, a sve navedeno se čini zarad sadašnjosti i neizvesne budućnosti*. Inače, upravo je Naučno veće Instituta za savremenu istoriju donelo odluku da, osim na stručan način, pomogne i finansijski objavljanje *Žup-*

skog zbornika broj 4. Želja da se ovo učini dodatno je bila motivisana činjenicom da po istraživačkim zahvatima, tematici, obimu i izvorima *Župske zbornik* ne izučava samo Župu nego i širi prostor centralne Srbije.

Od članaka i rasprava objavljenih u ovom broju *Župske zbornike* treba istaći sledeće: M. Milinčić, I. Carević, B. Jovanović, *Prikaz geološke građe donje Župe*; M. Milinčić, T. Đorđević, *Obrazovanje i obrazovna struktura stanovništva opštine Aleksandrovac*; S. Crnobrnja, *Kasnootički metalni nalazi (krstoobrazne fibule i posjasna garnitura) iz Aleksandrovca Župskog*; B. Cvetković, *Manastir Rudenice: novi nalazi*; K. Grujović Brković, *Poljana – simbol Župe*; M. Sekulić, *Župska Privredna banka 1912–1941*; A. Timofejev, *Oslobođenje Kruševca od Nemaca u jesen 1944*; Lj. Petrović, *List „Pobeda“ i propagandno oblikovanje javnog mnjenja u Kruševcu i okolini 1944–1945*; S. Gudžić, B. Ćirković, Z. Jovanović, *Efikasnost fungicida u suzbijanju prouzrokovaca plamenjače*; B. Ćirković, Z. Jovanović, *Privredno-tehnološke karakteristike pojedinih sorti vinove loze u župskom vinogradu*. Bogato ilustrovani tabelama, grafikonima i fotografijama, navedeni članci i rasprave donose mnoštvo novih tumačenja, gledišta, informacija i naučnih saznanja u vezi sa razgranatim spektrom istorijskih perioda i događaja u župskom kraju, kao i u oblasti geologije, arheologije, obrazovanja, strukture stanovništva, kulturno-religioznog nasleđa, privrede i poljoprivrede u Župi i njoj okolini.

Pod naslovom *Pričkazi* štampani su sledeći napisi: I. Brboračić, *Prilog za proučavanje istorije vinogradarstva i vina Župe*; T. Pavlović, *Bimbaša Radisav Vučitrnski*; S. Bojić, *Vojска i granični sukobi u Kozničkom srežu*; Z. Pejašinović, *Svetislav – Tisa Milosavljević 1882–1960*; Z. Đukić, *Otpadna biomasa iz poljoprivrede kao obnovljivi izvor energije – sa osvrtom na Župu*. Treba izdvojiti radove o malobrojnim poznatim podacima o poreklu i delovanju bimbaše Radisava Malikića Vučitrnskog tokom Prvog srpskog ustanka, o organizaciji vojske tokom 19. veka u Kozničkom srežu i Kruševačkom okrugu, kao i o životnom putu i političkoj karijeri Svetislava – Tise Milosavljevića (1882–1960), mini-

stra saobraćaja i prvog bana Vrbaske banovine. Od značaja je napor Zavičajnog muzeja Župe da podstakne rad na ozbiljnoj monografiji posvećenoj župskom vinogradu, ali i rad o aspektima upotrebe otpadne biomase iz poljoprivrede kao obnovljivog izvora energije.

U rubrici *Građa* predstavljena su tri rada: M. Pavlović, *Svedočenje o oslobođenju Kruševca 1944*; D. Bondžić, *Prve reakcije Sreskog komiteta KP Aleksandrovca posle Rezolucije Informbiroa 1948*; S. Cvetković, *Jedan izveštaj o stanju u organima bezbednosti i o delatnosti umutrašnjeg neprijatelja na teritoriji Kruševca 1975*. Ovi prilozi su bogato ilustrovani dokumentarnom i arhivskom građom, koja je dugo godina bila deo tzv. skrivene istorije. U rubrici *Pričkazi i kritike* I. Brboračić je studiozno prikazao delo Milorada Sijića „*Čaršija*“ – priča o ljudima koji su stvorili Aleksandrovac župski, koje je objavio Zavičajni muzej Župe 2007. godine, dok se S. Crnobrnja bavila zbirkom pripovedaka *Glišićevi sledbenici* koju je takođe objavio Zavičajni muzej Župe 2009. godine kao plod književnog konkursa Kulturno-prosvetne zajednice Aleksandrovca „Najlepša realistička pripovetka“.

U poslednjem delu *Župske zbornik*, broj 4, pod naslovom *Hronika*, donosi informacije o desavanjima u Župi tokom 2009. godine i to: T. Stanić, „*Hodočašće na Kozničku*“; Noć muzeja, 16. maj 2009; J. Tučović, *Drugi međunarodni festival klasične muzike „COSART 2009“ Aleksandrovac, 16–26. avgust 2009*; S. Crnobrnja, *Srednjovekovna sekција Srpskog arheološkog društva u Župi, 30–31. oktobar 2009*; M. Beočanin, *Glišićevi dani 2009*; M. Beočanin, *Susreti sela Župe 2009*; M. Simić, *Značajne godišnjice u Župi 2009*; D. Popović, *Hronika crkvene opštine Aleksandrovac*. Na kraju časopisa dat je iscrpan popis saradnika u ovom broju. U celini gledano, *Župske zbornik*, broj 4, može biti od koristi velikom broju naučnika i istraživača iz različitih naučnih disciplina, odnosno može pružiti smernice i biti inspirativan za proučavanje raznovrsnih aspekata srpske istorije, arheologije, sociologije, kulture, umetnosti, muzeologije, tradicije, religije, geografije, poljoprivrede i privrede.

Miomir Gatalović

ISTORIJA 20. VEKA, 2010, 3

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 3398 362

Za izdavača
Prof. dr Momčilo Pavlović, direktor

Tiraž: 200
Prvo izdanje

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
93/94

ISTORIJA 20. veka: часопис Института за савремену историју / главни и одговорни
редник Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11)
: Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Trstenik: M-graf). - 24 cm

Polugodišnje. - Настао спајањем:
Историја 20. века (1959) = ISSN 0535–8930 и Прлоzi за историју
сочијализма = ISSN 0522–8042
ISSN 0352–3160 = Историја 20. века
(Београд. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Objavlјivanje часописа суfinansiralo je Министарство за науку
и технолошки развој Републике Србије

Štampa: M-graf, Trstenik

str. 214 bela